

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

Серія
«Studia Regionalistica»

Вікторія Рюль

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ТРУДОВИХ
МІГРАНТІВ ЗАКАРПАТТЯ**

Ужгород
Видавництво ФОП Бреза А.Е.
2013

УДК 316-053.2 (477.87)
ББК 60.542.14 (4 Укр – 4 Зак)
Р 97

Дослідження присвячене виявленню та аналізу специфічних особливостей життєвих труднощів у процесі соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів на прикладі Закарпатської області. На емпіричному матеріалі доведено, що діти українських трудових мігрантів мають власну систему ціннісних диспозицій (смислів) щодо розуміння життєвих особистих та сімейних труднощів і способів їхнього додання.

Видання розраховане на широке коло читачів, фахівців, державних службовців, краєзнавців.

Рецензенти:

Лукашевич Микола Павлович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціально-гуманітарних дисциплін Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ);

Онищук Віталій Михайлович, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Сьоме видання із Серії «Studia Regionalistica»

Координатор проекту: Маріан Токар
(Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія»)

Рекомендовано до друку
Науковою радою НДІ політичної регіоналістики
(Протокол № 2 від 28 жовтня 2013 р.)

ISBN 978-966-2668-50-6

© Вікторія Рюль, 2013
© Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2013
© Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія», 2013

ОРІЄНТИР НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ДІТЕЙ

Монографія Вікторії Рюль «Соціалізації дітей трудових мігрантів Закарпаття» здійснена на вельми актуальну для сучасної галузевої соціології тему, присвячену вивченню соціалізаційних труднощів такої проблемної категорії населення як діти транскордонних трудових мігрантів на прикладі Закарпаття.

Соціалізацію особистості в Україні останніми десятиліттями слід розглядати на фоні трансформаційних процесів, що виявилися в соціальному плані у зламі як силових, так і соціокультурних чинників соціальної регуляції, різкому посиленні соціальної стратифікації, в соціально-психологічному – у зростанні невизначених соціальних ситуацій, виникненні нових соціальних ролей і видів соціальної діяльності, розгалуженості соціальних орієнтирів, в особистісному – підвищенні тривожності, актуалізації специфічних захистів тощо. Сьогодні, з огляду на перманентно кризовий стан українського суспільства, особливої ваги набуває вивчення різних аспектів соціалізації, зокрема соціалізаційних труднощів представників окремих проблемних категорій населення України, пошук можливих способів і розробка моделей долання труднощів, що гальмують соціалізаційні процеси.

У цьому відношенні актуальним є звернення авторки до аналізу зазначених проблем такої соціально-демографічної категорії населення як трудові мігранти, їх сімей та дітей. Особливої актуальності набуває ця проблема для західних областей України, зокрема Закарпатської.

Найбільш значущими та інноваційними серед результатів даного дослідження слід виділити наступне:

1. Вперше на емпіричному матеріалі доведено що діти українських трудових мігрантів мають власну систему ціннісних диспозицій (смислів) щодо розуміння життєвих особистих та сімейних труднощів та способів їхнього долання, яка суттєво відрізняється від бачення їхніх батьків, учителів, соціальних працівників та принципово диференціюють практики таких дітей (зокрема навчальні, досудові тощо).

2. У вітчизняній соціології визначено, науково обґрунтовано й уведено в науковий обіг характеристику дитини транскордонних трудових мігрантів, яку пропонується розглядати як дитину,

що залишилася в країні проживання, обидва чи один із батьків якої виїхали за кордон на термін більш ніж один місяць з метою легального чи нелегального працевлаштування, а також дитина, обидва чи один із батьків якої після тривалої відсутності повернулися з заробітків з-за кордону, але після повернення проживають у сім'ї не більш ніж три місяці.

3. Набув подальшого розвитку опис специфічних особливостей життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області України, які пов'язані із порушенням традиційних сімейних стосунків як наслідок тривалої відсутності одного чи обох батьків, а також виявлено, що дана категорія дітей має психологічний підтекст, який є наслідком статусу батьків як транскордонних трудових мігрантів (як правило, нелегальних).

4. Удосконалено рекомендації щодо усунення недоліків соціалізації українських дітей транскордонних трудових мігрантів, які охоплюють одночасно нормативно-правову базу та створення нових соціальних інституцій, з метою збільшення соціалізаційних можливостей системи освіти, зменшення негативних впливів ЗМІ як агента соціалізації, підвищення ефективності діяльності соціальних служб щодо надання допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів.

Зазначені результати можуть бути використані як теоретичне підґрунтя для подальшого вивчення проблематики соціальної роботи із соціалізації дітей трудових мігрантів, обґрунтуванні механізму та чинників соціалізації таких дітей в умовах сучасної системи освіти. Отримані результати можуть бути взяті на озброєння і державними соціальними службами, громадськими організаціями, навчально-виховними закладами при формуванні політики соціального захисту дітей транскордонних трудових мігрантів, розробці стратегій і цільових програм соціальної допомоги й соціального супроводу таких дітей.

Андрій КАМБУР,
*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії,
політології і державного управління
Буковинської державної фінансової академії (м. Чернівці)*

ПЕРЕДМОВА

Соціалізацію особистості в Україні останніми десятиліттями слід розглядати на фоні трансформаційних процесів, що відбуваються в соціальному та економічному житті. При цьому, з огляду на перманентно кризовий стан українського суспільства, особливої ваги набуває вивчення різних проблемних аспектів соціалізації, зокрема соціалізаційних труднощів.

Зазначені соціалізаційні труднощі виникають як наслідок соціокультурних змін, які дисонують з особистісною системою цінностей. Особливо відчутними є такі складнощі у людей, які лише тимчасово знаходяться в суспільстві, значну частку часу перебуваючи за його межами. До такої категорії належать трудові мігранти, які являють собою соціокультурне явище, досить поширене в сучасній Україні. Враховуючи, що трудовими мігрантами є здебільшого люди сімейні, а часто навіть цілі родини, проблема соціалізації дітей цієї категорії громадян постає з особливою гостротою. При цьому вона може розглядатися у двох аспектах, з одного боку, основною референтною групою виступає родина, яка для дітей цієї категорії більший час є недоступною. З іншого боку – навіть перебуваючи в родині батьків, які повернулися на Батьківщину, діти не набувають адекватного соціалізаційного впливу з їх боку, адже самі батьки вимагають соціалізації до змін, що відбулися в суспільстві за час їх відсутності.

У першій частині – «Теоретико-методологічні засади дослідження соціалізації дитини» – викладено основні результати соціологічних та соціально-психологічних досліджень феномену соціалізації, проаналізовано та осмислено поняття соціалізації особистості, зокрема дитини, розглянуто структуру соціалізації та її механізми, розглянуто агентів дитячої соціалізації, проаналізовано причини неефективного виконання ними своїх соціалізаторських функцій.

У підрозділі 1.1. «Соціалізація особистості: зміст, етапи процесу, структура й механізми» уточнено та відокремлено зміст окремих понять і категорій. Зокрема зі змісту основних складових соціалізації виведено дві категорії – соціальної адаптації та

інтеріоризації, змістові рамки яких охоплюють двобічний процес засвоєння та відтворення соціального досвіду. Інтеріоризація в цьому контексті розглядається нами як процес формування внутрішньої структури людської психіки, включення елементів зовнішнього світу, соціальних норм і цінностей у внутрішній. У такому разі індивідуальність формується саме в результаті інтеріоризації, оскільки особистість не розчинюється в середовищі, а відноситься до нього як самостійна одиниця. Соціальна адаптація досягається, як правило, шляхом асиміляції (тобто розчинення в новому соціокультурному середовищі). При цьому глибока асиміляція, якщо вона майже повністю перекреслює попередній життєвий досвід, означає десоціалізацію, за якою відбувається ресоціалізація. Якщо соціальна адаптація потребує серйозної перебудови світогляду, культурних установок і цінностей, засвоєння нових соціальних ролей, вона перетворюється на ресоціалізацію.

Встановлено, що від виховання у вузькому значенні як процесу цілеспрямованих впливів на розвиток особистості соціалізація відрізняється тим, що поширюється також на стихійні, нерегульовані впливи; від виховання в широкому розумінні як впливу всієї системи соціокультурного середовища соціалізація відрізняється тим, що в понятті виховання увага акцентується на ролі зовнішнього впливу на розвиток особистості, а в понятті соціалізації підкреслюється двобічність процесу, яка передбачає зокрема активне відтворення і збагачення особистістю всієї соціальної системи, хоча дистанція у змісті цих понять може змінюватися.

Поняття формування особистості більшою мірою відображає її становлення з точки зору становлення й набуття закінченості, зрілості її особистісних рис; поняття ж соціалізації, крім цього, фіксує розвиток зрілих форм соціальності особистості, їхню модифікацію в ході включення в систему нових зв'язків і залежностей, отже, воно є більш універсальним. На відміну від інкультурації, яка передбачає засвоєння традицій і норм поведінки в певній культурі, а в ширшому розумінні – прилучення до всієї культурної спадщини людства, соціалізація означає засвоєння загальнолюдських соціальних норм і ролей; наслідком соціалізації є особистість як сукупність набутих

соціальних ролей, інкультурації – вихований індивід як сукупність набутих культурних норм.

У підрозділі 1.2. «Феномен соціалізації особистості дитини в соціологічному дискурсі» розглянуто основні теорії, в яких знайшли відображення зазначені результати і які являють собою логічні конструкти, побудовані на базі виявлення певних властивостей процесу соціалізації. Теорії аналізуються не в хронологічному порядку, а за змістово-логічним принципом теоретичної послідовності та взаємозв'язку, що дало змогу об'єднати їх у відповідні логічні блоки. При аналізі цього доробку увагу акцентовано на соціологічних підходах і дослідженнях особливостей дитячої соціалізації. Особливу увагу приділено працям відомих феноменологів, зокрема П. Бергера, П. Бурдьє, Т. Лукмана. На основі аналізу концепції первинної та вторинної соціалізації П. Бергера і Т. Лукмана вторинну соціалізацію охарактеризовано як в аспекті інтерналізації соціальних норм, так і з погляду сутнісного елемента соціальної взаємодії, який виявляється в бажанні підвищити свій статус в очах інших. Встановлено, що на етапі вторинної соціалізації соціалізована особистість, входячи в нові сектори соціуму, робить значний внесок у відтворення соціального досвіду на індивідуальному та суспільному рівнях.

У підрозділі 1.3. «Агенти соціалізації дітей у сучасній Україні та проблема неефективності їхньої соціалізаторської діяльності» послідовно розглянуто таких агентів дитячої соціалізації, як: сім'я, зокрема батьки й родичі, освіта, дошкільні виховні заклади й заклади середньої освіти, оточення, зокрема дитячі й підліткові групи, релігія і церква, засоби масової інформації; особлива увага акцентується на причинах і чинниках неефективного виконання цими агентами своїх соціалізаторських функцій.

При розгляді сімейної соціалізації увагу зосереджено на соціальному інституті батьківства, через який виконуються традиційні соціалізаторські ролі батька й матері, типах і чинниках сімейної соціалізації. Виділено низку негативних тенденцій трансформації сім'ї як соціального інституту, пов'язаних із різними соціальними, демографічними та іншими факторами, що істотно позначаються на сімейній соціалізаторській діяльності. Простежено

специфіку шкільної соціалізації на різних вікових етапах, розглянуто роль учителя як провідного агента шкільної соціалізації; авторський аналіз школи як агента соціалізації ґрунтується на взаємній відповідності змісту шкільного життя та організаційних форм навчання й виховання. Виділено аспекти й тенденції, які підживлюють глобальну проблему неефективності шкільної соціалізаторської діяльності. Окреслено соціалізаторську роль вуличного оточення, неформальних підліткових груп, акцентовано увагу на тому, що вони здійснюють на дитину найбільш різноспрямований, суперечливий соціалізуючий вплив, а також з'ясовано дисфункціональні аспекти соціалізуючого впливу на дитину сучасних ЗМІ.

У другій частині – «Особливості соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів» – окреслено особливості транскордонної трудової міграції як соціального явища, з'ясовано його українську, зокрема закарпатську, специфіку, наслідки для соціалізації дітей заробітчан, з яких випливають специфічні особливості такої соціалізації, наведене обґрунтування соціологічного дослідження дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області.

У підрозділі 2.1. «Транскордонна трудова міграція як соціальне явище та її вплив на соціалізацію дітей трудових мігрантів» з'ясовано, що в будь-якому міграційному процесі виокремлюються його чинники – об'єктивні суспільні тенденції, явища, факти; причини, в яких конкретизуються різні чинники і які формуються під впливом потреб певних категорій населення; мотиви, в яких конкретно предмечуються причини й на підставі яких приймаються індивідуальні рішення щодо їх усунення. Визначено основні загальні й українські чинники і причини міграційних процесів за кордон, у тому числі соціально-економічні причини й мотиви транскордонної трудової міграції.

Наведено масштаби українського заробітчанства; доведено, що причини поширення цього явища лежать як у соціально-економічній, так і в суб'єктивно-особистісній, морально-світоглядній площинах. Особлива увага при цьому акцентується на безробітті, неадекватній оплаті праці, масовій бідності; у зв'язку з чим доведено, що основна проблема полягає не стільки в безробітті та необхідності створення нових робочих місць,

скільки в розмірах оплати праці, тому виїзд на заробітки за кордон часто розглядається як єдина можливість реалізувати свій трудовий потенціал за адекватну винагороду.

Проаналізовано негативний вплив транскордонної трудової міграції на соціалізацію дітей заробітчан. Перш за все, він пов'язаний із феноменом «розірваності» сім'ї; серед усіх українських дистантних сімей більшість сьогодні утворюють саме сім'ї заробітчан, які сезонно чи протягом тривалого часу працюють за кордоном. Найпершим чинником, який впливає на дитячу соціалізацію, є так звана «криза від'їзду батьків», глибинну сутність якої становить різка зміна способу життя, і виникнення сімейних дисфункцій через їхню відсутність. Враховуючи специфічність соціалізаційних процесів у сім'ях транскордонних трудових мігрантів, сформульовано й обґрунтовано статуси дитини та сім'ї транскордонних трудових мігрантів.

У підрозділі 2.2. «Обґрунтування соціологічного дослідження соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області» доводиться необхідність дослідження теоретико-методологічних засад вивчення феномену соціалізації та емпіричного дослідження соціалізаційних труднощів дітей трудових мігрантів на Закарпатті. Обґрунтування спирається на наявність дистанціювання теоретико-методологічних основ соціології від реального життя, недостатність вивчення різних аспектів соціалізації, тим більше соціалізації дитини, яка має свою специфіку, що виявляється передусім у соціальній незахищеності, нестачу досліджень проблем дистантних сімей та дітей у них, поглиблену гостроту проблем закордонного заробітчанства на Закарпатті.

У підрозділі 2.3. «Специфіка закарпатського заробітчанства та соціальних процесів, з ним пов'язаних» проаналізовано сучасну ситуацію з трудовою міграцією за кордон у Закарпатській області, охарактеризовано й обґрунтовано її особливості, що важливо для загального розуміння становища сімей транскордонних трудових мігрантів і специфіки соціалізації в них дітей. Проведено статеву диференціацію закарпатських трудових мігрантів, визначено професійний склад закарпатських заробітчан залежно від статі, доведено наявність

кореляції масштабів трудової міграції на сімейному рівні з кількістю членів сім'ї, з'ясовано особливості міграційних процесів залежно від природно-географічних зон і типів населених пунктів, де проживають сім'ї заробітчани, відстежено найбільш типові країни-реципієнти українських, зокрема закарпатських, трудових мігрантів, які диференційовано за статтю заробітчани і тривалістю поїздок. Окреслено специфічні особливості процесів соціалізації дітей закарпатських трудових мігрантів, що впливають із тенденцій та особливостей закарпатського заробітчання.

Результати авторського емпіричного дослідження засвідчують, що на Закарпатті, особливо в сільській місцевості, через гендерні стереотипи і географічні вектори міграційних потоків основна питома вага трудових мігрантів – чоловічої статі; закарпатські заробітчани різної статі різняться за своїми професіями – більшість серед чоловіків становлять робітники та сезонні працівники, серед жінок переважають службовці, домогосподарки; основна маса транскордонних трудових мігрантів Закарпаття незалежно від статі мешкають у гірській місцевості, де кількість зайнятого населення в усіх сферах економічної діяльності має тенденцію до скорочення, при цьому мігранти, які належать до гірської природно-географічної зони, мешкають переважно в населених пунктах сільського типу: кількість мігрантів із сільської місцевості на Закарпатті незалежно від статі більш ніж удвічі переважає кількість мігрантів, які мешкають у містах. Показники кореляції масштабів трудової міграції на сімейному рівні з кількістю членів сім'ї засвідчують, що збільшення кількості дітей у закарпатській сім'ї змушує батьків, у першу чергу чоловіків, частіше шукати заробітку за кордоном.

У третій частині – «Соціалізація дітей транскордонних трудових мігрантів у системі долання життєвих труднощів» – розглянуто загальні проблеми і труднощі дитячої соціалізації, їхні причини й вікову специфіку, наслідки їх неподолання, відстежено особливості життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів, виявлено і проаналізовано конкретні труднощі дітей із сімей закарпатських заробітчани, з'ясовано ставлення до них дітей та їхню роль у гальмуванні чи викривленні процесів соціалізації,

окреслено способи й моделі додання цих труднощів дітьми самостійно, переважно за рахунок особистісних ресурсів, та через отримання соціальної допомоги в різних видах.

У підрозділі 3.1. «Особливості життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів» розмежовано поняття життєвих труднощів, важких життєвих ситуацій і соціальних проблем, розроблено поняття бар'єрів соціалізації та змодельовано схему їхнього ланцюга. Проаналізовано загальні джерела виникнення життєвих труднощів дитини, якими визнані неоднакові початкові умови соціалізації, пояснені з точки зору положень сучасної теорії соціальної стратифікації, розташування індивідів у статусній ієрархії, та відносна безправність дітей, наслідком якої є позбавлення дитини суверенітету, можливості відстоювати свої права, ефективно виборювати свої інтереси. Досліджено типові дитячі труднощі, пов'язані із сімейними стосунками, виявлено причини їх виникнення і наслідки неподолання. Окрему увагу зосереджено на життєвих труднощах, характерних для підліткового віку; також охарактеризовано і систематизовано можливі соціальні та психологічні соціалізаційні наслідки неподоланих життєвих труднощів у дитячому та підлітковому віці.

Результати авторського дослідження психологічного стану й емоційно-динамічних патернів закарпатських підлітків засвідчили, що для більшості з них характерні загальний негативний психологічний фон і бажання вирішити певні проблеми; це переконливо свідчить про те, що вони стикаються з життєвими труднощами, хоча специфіка цих труднощів може різнитися залежно від статі.

У підрозділі 3.2. «Особливості соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів» доведено, що з тими чи іншими життєвими труднощами з різним ступенем гостроти стикається більшість дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області (76,6% дітей, батько яких працює; 67,2% – батько яких раніше працював за кордоном; 77,7% дітей, мати яких працює; 78,2% – мати яких працювала за кордоном раніше). Зафіксовано значну залежність фактів праці за кордоном матерів закарпатських дітей від фактів праці їхніх батьків та з'ясовано вплив на дітей інверсії соціалізаторських ролей у сім'ї транскордонних трудових мігрантів, яка неминуча в разі тривалої

відсутності когось із батьків; у цій площині життєві труднощі дітей диференційовано залежно від статі батьків, які виїжджають за кордон, з точки зору проблем аматорського заміщення батьками соціалізаторських функцій одне одного; охарактеризовано ці функції та проаналізовано негативні наслідки, пов'язані з таким заміщенням, у тому числі після повернення одного з батьків, який виїжджав за кордон, у сім'ю.

Аналіз результатів авторського емпіричного дослідження дав змогу виявити особливості життєвих труднощів, з якими найчастіше стикаються діти трудових мігрантів Закарпатської області, – вони пов'язані з різними чинниками, а саме: відсутність особистого прикладу, брак тепла й уваги, недостатність спілкування, почуття самотності, психічні навантаження і депресії, в тому числі через страх за батьків, виховання молодших братів і сестер, перешкоди на шляху навчання. З іншого боку, не підтвердилися деякі попередні припущення, наприклад, про те, що відчутні життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпаття можуть бути пов'язані з побутовою непорядкованістю (через додаткові проблеми на побутовому рівні), з надмірними фізичними навантаженнями (у зв'язку з виконанням батьківських домашніх обов'язків).

З'ясовано також, що надмірне психічне напруження пов'язане з найбільш гострими життєвими труднощами для закарпатських дітей, у яких хтось із батьків працює за кордоном (на це вказали 33,3% опитаних); із психологічними труднощами набагато частіше стикаються діти, в яких за кордоном працює чи працювала мати.

Окремо досліджено проблеми, характерні для неблагополучних сімей транскордонних трудових мігрантів, оскільки вони додають труднощів, властивих дистантним сім'ям із певними дисфункціями.

У підрозділі 3.3. «Моделі долання життєвих труднощів у процесі соціалізації дітьми транскордонних трудових мігрантів» окреслено та обґрунтовано мікросоціальні (позаінституційні) та інституційні моделі і технології долання життєвих труднощів – відповідно з використанням внутрішніх (особистісних) і зовнішніх ресурсів.

Результати авторського дослідження додання життєвих труднощів дітьми транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області показали, що вони частіше порівняно з іншими стикаються з життєвими складнощами. Встановлено, що кожного тижня стикаються з життєвими труднощами різного характеру 17,9% дітей, у яких батько працює за кордоном, і 28,5% дітей, у яких за кордоном працює мати, це дає підстави констатувати зв'язок між частотою подолання життєвих труднощів дітьми та працею за кордоном їх матерів. Розглянуто питання вироблення психологічної установки щодо труднощів та стратегій їхнього додання. Доведено тісний зв'язок між моделями реагування дітей на життєві труднощі й моделями їх самостійного додання. Визначено блоки ресурсів, які використовують позаінституційні моделі і технології самостійного додання труднощів.

Доведено, що налаштування на додання життєвих труднощів найчастіше за допомогою самостійних зусиль є суттєвою характеристикою дітей транскордонних трудових мігрантів порівняно з іншими дітьми (більшість таких дітей серед тих, у кого за кордоном працює (78,6%) чи працювала мати (82,1%)); діти із сімей заробітчан у разі виникнення життєвих труднощів майже втричі рідше порівняно з іншими дітьми звертаються по допомогу до інших. Виявлено феномен завищення самооцінки закарпатських дітей трудових мігрантів щодо здатності самостійно долати життєві труднощі, застосовуючи особистісні ресурси, порівняно з усіма іншими дітьми; крім того, з'ясовано, що діти достатньо високо оцінюють свою здатність долати труднощі порівняно із внутрішнім налаштуванням на таке додання. Окреслено складові самостійного вироблення моделей та реалізації технологій додання життєвих труднощів, обґрунтовано передумови їхньої ефективності, розроблено структуру психологічного комплексу самостійності, пояснено переваги самостійного додання життєвих труднощів.

За результатами проведеного дослідження встановлено умови ефективності реалізації інституційних технологій надання соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів, які базуються на усвідомленні ними власних потреб в отриманні такої допомоги. Виявлено, що внутрішні очікування таких діти на допомогу від суспільства є значно більшими порівняно з іншими

дітьми (серед дітей, мати яких працює за кордоном, усі бажали б отримати від суспільства певну допомогу, а серед дітей, у яких за кордоном працює батько, відмовилися від отримання такої допомоги лише 9,4% опитаних). З'ясовано, що більшість дітей, батько або мати яких працюють за кордоном, серед усіх видів допомоги, які вони хотіли б отримати від суспільства зараз, в першу чергу очікує матеріальної або фінансової допомоги (передусім через стереотип, відповідно до якого в сім'ях заробітчан формується стійка модель вирішення життєвих проблем за допомогою зароблених за кордоном грошей), меншою мірою сподіваються на допомогу знайти вихід зі стану відчуження через отримання більших можливостей спілкуватися з однолітками, ще меншою мірою – очікують допомогу у вигляді консультації фахівців. На наш погляд, такий надмірний меркантилізм свідчить про неадекватність соціалізаційних моделей (норм) таких дітей.

На цій підставі обґрунтовано напрями надання таким дітям соціальної допомоги та вибір видів соціально-педагогічної діяльності. Відповідну роботу пропонується проводити за сферами соціалізації: сімейної, шкільної та соціалізації за місцем проживання або знаходження. Визначено загальні підходи, в рамках яких повинна надаватися така допомога. Увагу акцентовано на різних напрямках соціальної роботи із сім'ями заробітчан, до яких включено соціальний супровід дітей, посередницьку діяльність, соціально-педагогічну діагностику, соціальну профілактику, надання соціально-побутових та медико-соціальних послуг, правової допомоги, психолого-педагогічне консультування, інформаційне забезпечення, сімейну психокорекцію та психотерапію, соціальну реабілітацію.

На думку авторки, соціальна допомога у сфері шкільної соціалізації покликана унеможливити накладення шкільної дезадаптації на сімейну. Окреслено деякі нестандартні шляхи вирішення соціалізаційних проблем дітей трудових мігрантів із неблагополучних сімей, зокрема через направлення їх до інтернатних закладів сімейного типу, які можуть об'єднувати декілька дитячих будинків сімейного типу, влаштування в прийомні та фостерні сім'ї, дитячі містечка тощо.

Таким чином, проведені результати досліджень дають змогу

констатувати, що труднощі в житті дітей українських трудових мігрантів є досить відчутними та призводять до виникнення у дітей низки соціальних проблем, зокрема пов'язаних із соціальною життєдіяльністю та соціальним самопочуттям.

Враховуючи значні масштаби проблеми транскордонної трудової міграції, практичне використання отриманих у даному дослідженні результатів дає можливість для суттєвого підвищення якості життя цієї категорії дітей.

ЧАСТИНА 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

1.1. Соціалізація особистості: зміст, етапи процесу, структура й механізми

На думку більшості вчених, соціологічний розгляд соціалізації може відбуватися на трьох рівнях: на мегарівні її зміст розкривається в контексті процесів самовідтворення й розвитку суспільної системи та її соціальної структури; на макрорівні, в масштабі соціально-репродуктивних відносин, де суб'єктами та об'єктами соціалізації виступають соціальні групи; зрештою, на мікрорівні йдеться про соціалізацію особистості [98, с. 49]. Соціалізацію групи (поняття Р. Морленда і Дж. Лівайна) прийнято вивчати за аналогією із соціалізацією особистості, хоча різні стадії в розвитку групи виокремлюються за іншими критеріями.

У контексті даного дослідження поняття соціалізації трактується переважно як соціалізація особистості, зокрема дитини (підлітка). З іншого боку, соціологія може вивчати процеси соціалізації в наступних аспектах: соціокультурному (соціалізація поколінь у конкретно-історичних умовах); біосоціогенетичному (соціалізація індивідів у визначених соціально-економічних умовах); генетико-віковому (вікова соціалізація в умовах конкретного суспільства) [107, с. 131].

Загальна специфіка соціологічного аналізу соціалізації полягає насамперед у виділенні соціально типового в різноманітних процесах інтеграції індивідів у суспільство. Розгляд соціалізації в соціокультурному аспекті передбачає існування різних соціалізаційних моделей, які можуть змінюватися залежно від змін соціокультурного середовища і від стадій, які проходить та чи інша соціальна система у своєму розвитку. Проте, в контексті проблематики даної роботи увага акцентується передусім на біосоціогенетичному аспекті.

У соціології певний час домінував досить вузький погляд на соціалізацію як на процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування в даному суспільстві [213, с. 686 – 687]. З цієї точки зору соціалізація полягає передусім у нагромадженні індивідуального соціального досвіду, необхідного для нормальної життєдіяльності, взаємодії із соціальним оточенням. Остання складова при цьому перетворюється на необхідну умову соціалізації, адже, як зауважує американський соціолог П. Сорокін, індивіда ще не можна вважати мікрокосмом соціального макрокосму, оскільки з нього одного не можна отримати «суспільства» чи «суспільних явищ»; більше того, для цього необхідна взаємодія певної кількості індивідів, що полягає в їхніх діях та реакціях на ці дії [168].

Акцентування уваги на взаємодії із соціальним оточенням дає змогу розширити зміст поняття соціалізації, адже вона здійснюється винятково через включення індивіда до певних соціальних груп, переважно малих, в яких індивіди перебувають у безпосередній взаємодії. Соціалізація як інкорпорація особистості до складу соціальної групи має інтегрально-диференційний характер, адже в сукупності цей процес передбачає розподіл соціальних ролей і статусів як їхню інтеграцію в цілісну функціональну систему діяльності. Інтеграційний процес зумовлює типологічну єдність, диференційний – множини специфічних характеристик учасників групи, отже, соціалізація в цьому аспекті виступає як єдність процесів соціальної типізації та індивідуалізації. Це дає можливість констатувати: по-перше, соціалізація є комунікативним процесом, і його зміст полягає у напрацюванні здібностей брати участь в організованих групах, а такий підхід вже значно ширший за той, у рамках якого соціалізація розглядається як поступове накопичення соціальних навичок; по-друге, соціалізацію особистості логічно досліджувати через призму діяльності тих осередків мікро- і макросередовища, через які проходить її розвиток. Подібні підходи до соціалізації закладають в її основу соціальну адаптацію, яку, в подальшому пропонуємо розглядати лише як елемент структури соціалізації.

Український соціолог М. Лукашевич розглядає соціалізацію переважно як постійну взаємодію людини з навколишнім середо-

вищем через зміну адаптацій у кожній зі сфер життєдіяльності. Будь-яка адаптація через засвоєння суб'єктивно нової для індивіда соціальної ситуації, надаючи йому соціального досвіду, підвищує рівень його соціалізації; кожна наступна адаптація, спираючись на більш високий рівень соціалізації індивіда, відбувається ефективніше. В ході сукупної взаємодії індивіда із соціальним середовищем через його вплив на суспільство з метою задоволення своїх соціальних потреб суспільство більшою мірою орієнтується на задоволення соціальних інтересів людей, завдяки чому відбувається також соціалізація суспільства [106, с. 95 – 108].

На процес соціалізації дорослої людини можуть певним чином впливати і аксіологічні компоненти. Звичайно, вироблення власної системи цінностей, орієнтацій, власного світогляду саме по собі ще не поширюється на середовище соціалізації; таку активність зосереджено переважно на самовдосконаленні особистості. Але саме активну діяльність такої самовдосконаленої особистості може вже бути спрямовано й на перетворення соціального середовища. Подібну ідею підтримує російський соціолог В. Харчева, відзначаючи, що у процесі соціалізації індивід за умови соціальної активності при взаємодії із середовищем не просто засвоює його вимоги, але й впливає на нього, до певної міри змінює це середовище [200, с. 158].

Сучасні ідеї особистості як творця соціального простору пов'язані з розвитком когнітивістської орієнтації, аналізом процесів соціальної категоризації й самокатегоризації та початком домінування інтерпретаційної парадигми (термін американського соціолога Т. Уїлсона) на противагу нормативній парадигмі Т. Парсонса. Якщо особистість жорстко не детермінована соціальними нормами, її невідповідність вимогам суспільства виступає джерелом соціальної динаміки, а не гальмом соціалізації. З цієї точки зору нормативні моделі, що засвоюються у процесі соціалізації, змінюються через їх смислову інтерпретацію, до того як індивід застосовує їх у певних ситуаціях.

Аргументувати викладені положення можна з декількох позицій. Суспільство не існує поза людьми, як і люди поза суспільними відносинами, і адаптація до соціального середовища невіддільна від своєї протилежності, тобто індивідуальної активності, творчого ставлення до соціального оточення, наслідком якого ви-

ступає творче перетворення існуючих соціальних умов. Не засвоївши умов соціального середовища, неможливо ствердити себе в ньому, впливати на нього, проте водночас і засвоєння соціального досвіду неможливе без індивідуальної активності в різних сферах діяльності. З іншого боку, сама особистість, виходячи з її внутрішньої природи, виступає, як уже зазначалося вище, суб'єктом, джерелом активності. Ми розглядаємо особистість як суб'єкта суспільних процесів, їхнього активного діяча і творця, погоджуючись із Н. Черниш у тому, що ця активна творча діяльність стає можливою і продуктивною завдяки оволодінню особистістю успадкованою від попередніх поколінь культурою [207, с. 137]. Але здатність до творчості пов'язана не лише з культурою загалом, а і з певним видом соціальної діяльності, без якої не відбудеться актуалізація особистості [192, с. 33].

Не засвоївши умов соціального середовища, неможливо ствердити себе в ньому, впливати на нього, проте водночас і засвоєння соціального досвіду неможливе без індивідуальної активності в різних сферах діяльності. Сама особистість, виходячи з її внутрішньої природи, виступає суб'єктом, джерелом творчої активності [207, с. 137], і здатність до творчості пов'язана з певним видом соціальної діяльності, без якої не відбудеться актуалізація особистості [192, с. 33]. В цьому контексті, розгляд індивіда як об'єкта соціалізації, а особистість – її наслідок є неповним, адже подібний підхід мав би виключити саме існування категорії соціалізації особистості.

За словами Г. Андрєєвої, у процесі соціалізації людина засвоює соціальний досвід, перетворює його на власні цінності, установки, орієнтації. Соціалізація передбачає активність індивіда щодо застосування перетворюючого досвіду. Результатом повинна бути не прибавка до існуючого соціального досвіду, а його відтворення, яке фактично є сходженням на нову сходинку. Розуміння взаємодії людини із суспільством включає в себе розуміння в якості суб'єкта розвитку як суспільство, так і людину, пояснює суттєву спадкоємність у такому розвитку. Активність позиції особистості передбачається тут тому, що будь-який вплив на систему соціальних зв'язків і відносин потребує прийняття певного рішення, і, як наслідок, включає в себе і процес утворення

мети, і процес мобілізації суб'єкта, і процес побудови певної стратегії діяльності [13, с. 338].

Погоджуючись із Г. Андрєєвою, ми розуміємо під соціалізацією особистості перетворення людської істоти з певними біологічними задатками на суспільний індивід через входження людини (індивідуального суб'єкта) до соціальної спільності (групового суб'єкта) через набуття якостей, необхідних для життєдіяльності в суспільстві, утвердження її як особистості, включення в суспільне життя як активної і дієвої сили, і розглядаємо її з точки зору суб'єктно-суб'єктного підходу до проблеми як двобічний процес: з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду (цінностей, норм, зразків поведінки) того суспільства, до якого він належить, і входження завдяки цьому до системи соціальних зв'язків, а з іншого – активне відтворення соціального досвіду, просування його на новий ступінь, зміна чи збагачення системи соціальних зв'язків і відносин, в яких індивід розвивається.

Перший аспект цього процесу породжує зміни в структурі особистості, а другий – в соціальній структурі суспільства. За такого підходу соціалізація визначає міру представленості соціально-типового в індивідуальній психології. Але, оскільки проблематика нашого дослідження лежить у площині соціалізації дітей і підлітків, актуальною для нас в емпіричному плані насамперед є перша сторона цього двобічного процесу.

Соціалізація з точки зору соціальної психології відбувається у трьох головних сферах: діяльності, спілкування, самосвідомості. Впродовж усього процесу соціалізації особистість засвоює нові види діяльності, виявляє для себе особливо значимі її аспекти, намагається не лише зрозуміти їх, але й засвоїти; отже, соціалізація у сфері діяльності – це передусім процес розширення можливостей індивіда як суб'єкта діяльності, розширення сфери діяльності, а також концентрація, зосередження на певному, центральному виді діяльності. Соціалізація в цій сфері відбувається як поступальне розгортання системи соціальної життєдіяльності особистості, кожна фаза якого позначається зміною провідного різновиду діяльності, як центрування навколо головного виду життєдіяльності, а також як засвоєння нових соціальних ролей.

У сфері спілкування відбувається процес розширення та примноження соціальних зв'язків особистості через збільшення кола

спілкування, його характеру, ролі спілкування в різні вікові періоди. У сфері самосвідомості під впливом включення до різних соціальних груп поступово формується «Я-концепція» особистості. Зміни в усіх перелічених сферах розширюють для особистості дійсність; в цій дійсності особистість діє, спілкується, пізнає, в ній вона засвоює для себе найближче мікросередовище, а з часом і всю систему соціальних відносин. Одночасно вона вносить до цього середовища власний досвід, свій творчий підхід, і дійсність починає освоюватись у формі її активного перетворення.

Відповідно до моделі структури соціалізації Ю. Парунової обов'язковою умовою соціалізації є інтроєкція як включення індивідом у свій внутрішній світ цінностей, почуттів, устремлінь оточуючих, а складовими її механізми – проекція засвоєних цінностей, почуттів, устремлінь на «Іншого» (оточуючих), ідентифікація з «Іншим» та символізація, тобто закріплення результатів ідентифікації певними символами [131].

Визначивши зміст поняття соціалізації, слід уточнити поняттєво-категоріальний апарат через операціоналізацію та розмежування категорій і понять, близьких за семантикою до соціалізації. Співвідношенню понять соціалізації і виховання значну увагу приділяв Е. Дюркгейм, на думку якого виховання є засобом відтворення суспільством умов свого існування, для чого необхідні зміцнення ступеня однорідності між членами суспільства і водночас забезпечення суспільного розмаїття; в обох цих аспектах виховання полягає в цілеспрямованій соціалізації молоді [64].

Російський соціолог І. Кон відзначає, що соціалізація включає в себе як усвідомлені, цілеспрямовані впливи, які контролюються (виховання в широкому смислі слова), так і стихійні, спонтанні процеси, що певним чином впливають на формування особистості [88, с. 19]. З іншого боку, виховання в більш широкому смислі включає не лише цілеспрямоване прищеплення культурних норм, побутових правил поведінки, моральних цінностей та ідеалів у рамках інтервенціонізму, але й стихійне, неусвідомлене засвоєння культурних норм, наприклад, через наслідування дитиною взірців батьківської поведінки в сім'ї. В цьому разі, на авторський погляд, різниця між двома поняттями не ліквідується, як вважає Г. Андрєєва [13], і виховання в цьому контексті виступає складовою соціалізації, яка передбачає, крім цього, активне відт-

ворення і збагачення особистістю всієї соціальної системи. Таким чином, дистанція у змісті цих понять може змінюватися. Так, метою виховної діяльності можна вважати сукупність позитивних, корисних з точки зору суспільства якостей особистості, наскільки така мета об'єктивно залежить від потреб суспільства у формуванні певного типу особистості. Якщо розглядати сенс виховання з точки зору формування особистості, то він вбачається у забезпеченні найбільш ефективної реалізації законів формування і розвитку особистості.

Правомірним є й підхід, згідно з яким виховання зводиться до прищеплення високих моральних якостей, гарних манер, засвоєння правил етикету та інших якостей інтелігентності, незалежно від домінуючої соціалізаційної норми. З цієї точки зору соціалізація істотно відрізняється від виховання як процес засвоєння соціальних норм і правил, яких дотримується більшість членів суспільства, від процесу засвоєння культурних норм і цінностей, яких дотримується краща меншість [59, с. 142 – 143]. Подібні погляди значною мірою спираються на ідеї Л. Колберга і мають своє продовження в деяких сучасних концепціях, наприклад, у розробці рівнів моральної вихованості особистості К. Платонова [138, с. 240].

Виховання в широкому розумінні правомірно назвати визначальним початком соціалізації, оскільки його ядро складає процес передачі накопичених минулими поколіннями знань, культурних цінностей, моральних якостей. У такому розумінні виховання включає в себе й освіту як процес. З іншого боку, в освіті як у процесі синтезуються процеси виховання і навчання. Якщо ж виховання являє собою соціально організовану діяльність, метою якої є формування певного соціального і морального типу особистості, то соціалізація охоплює і виховання як спрямований вплив різноманітних економічних, політичних, адміністративних та інших інститутів суспільства, і стихійний вплив різних компонентів навколишнього середовища [79, с. 42]. Певною мірою соціалізацію можна асоціювати з вихованням, якщо брати суб'єктний аспект онтогенетичного процесу.

Іноді, включаючи процес соціалізації в цілісну систему виховання, протиставляють її самовихованню. На наше переконання, дві відповідні позиції – соціоцентристська (особистість оцінюєть-

ся за її внеском в суспільство) та індивідоцентристська (особистість є вищою цінністю та самоцінністю суспільного розвитку) – насправді є двома сторонами однієї медалі, які мають бути рівною мірою акцентованими у процесі виховання. Збереження саморегуляції соціуму потребує синтетичного виховання, яке враховує інтереси як суспільства (збереження цивілізаційних норм існування та його стабільності), так і особистості (зміна соціокультурного простору через активну творчу діяльність). При цьому варто враховувати і стан соціалізованості особистості; певні стани вимагають подолання дистанції між нею та суспільством, а інші, навпаки, збільшення «вільної зони», яка дозволила б індивідові глибше пізнати свою індивідуальність.

Соціалізація як двобічний процес соціального конструювання відрізняється від навчання як психологічного односпрямованого процесу – від дорослого до дитини. Соціалізація триває протягом усього життя, а навчання носить дискретний характер. Виховання і навчання доцільно розглядати як штучні соціокультурні практики, натомість соціалізація є стихійним соціальним процесом.

Порівняння понять соціалізації та соціального розвитку наводить на таку думку: на відміну від соціального розвитку, соціалізація є явищем культурно-історичним і, відповідно, категорією більш конкретною. Існують також погляди (Г. Андрєєва та інші), згідно з якими поняття соціального розвитку передбачає сильніше акцентування на активності особистості [13]. Аналізуючи поняття соціалізації та становлення особистості, слід зазначити, що чинниками, які впливають на становлення особистості в широкому розумінні, є біологічна спадковість, фізичне оточення, суспільні ціннісні норми, культурне середовище, груповий та унікальний індивідуальний досвід; у процесі соціалізації найповніше проявляються останні чинники.

Поняття соціалізації та формування особистості також не тотожні, хоча перше не можна розглядати окремо від другого. Формування особистості трактують по-різному: як внутрішній процес становлення і розвитку особистості, як розвиток особистості в результаті цілеспрямованих впливів на неї, як процес стихійного впливу на особистість соціального середовища. Безсумнівно, однак, що в самому соціальному середовищі особистість формується через спільні інтеракції, культурні впливи, врахування ін-

дивідуального досвіду. Поняття формування особистості більшою мірою відбиває її становлення з точки зору складання й набуття закінченості, зрілості її особистісних рис; поняття ж соціалізації, бачиться нам більш широким, адже крім переліченого, фіксує розвиток зрілих форм соціальності особистості, їхню модифікацію в ході включення в систему нових зв'язків і залежностей;.

В рамках культурології соціалізація розглядається як феномен культури, а цінності й норми культури – як засіб цивілізації [100, с. 654]. Важливу роль у соціалізації відіграють статусне значення культурних норм у різних соціальних середовищах, статусне засвоєння культури за умов масового виробництва, статуси символів у субкультурах; окремо також можуть розглядатися правова, політична, професійна, молодіжна, гендерна, девіантна соціалізація тощо [66, с. 197]. Так, правова соціалізація (поняття виникло в рамках досліджень американської школи правової психології) передбачає набуття індивідом правових знань і досвіду правового спілкування, а в найширшому сенсі – його перетворення на законослухняного громадянина.

Під політичною соціалізацією розуміють процес засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей суспільства, перетворення їх на усвідомлену систему соціально-політичних установок, що визначають позиції й дії у політичній суспільній системі, іншими словами, поступове включення громадянина в політичну систему суспільства [141, с. 92]. Гендерна соціалізація означає процес наслідування, прийняття і відтворення чоловіком чи жінкою тих культурно-нормативних стандартів, які суспільство вважає відповідними до їхніх гендерних ролей [91, с. 35; 101, с. 42 – 69]. У процесі гендерної соціалізації формується т. з. психічна стать, тобто певна система ціннісно-сміслових уявлень про себе як про чоловіка або жінку. З кінця ХХ століття гендерна соціалізація розглядається переважно з позицій теорії гендерних субкультур, яка розуміє під соціалізацією передусім присвоєння індивідові певної субкультури, якій властиві певні мовленнєві практики, що різняться в чоловічому й жіночому середовищі [60, с. 59].

В культурологічній концепції Ф. Боаса і Б. К. Маліновського поняття соціалізації та інкультурації майже тотожні; однак, ми

вважаємо за доцільне розводити зазначені поняття. Інкультурація передбачає засвоєння традицій і норм поведінки в певній культурі, а в ширшому розумінні прилучення до всієї культурної спадщини людства; соціалізація ж означає засвоєння загальнолюдських соціальних норм і ролей.

Наслідком соціалізації є особистість як сукупність набутих соціальних ролей, інкультурації – вихований індивід як сукупність набутих культурних норм. Тому рівень культури особистості некоректно визначати лише її соціалізованістю. Процес інкультурації значною мірою залежить від виховання. Процес культурної адаптації, як правило, пов'язаний здебільшого, з накопичення культурних норм та рівномірно посилюється протягом усього життя. На індивідуальному рівні інкультурація полягає в певних виховних заходах, повсякденному спілкуванні з представниками своєї культури, спостереженням за поведінкою носіїв цієї культури. Системний аналіз процесів інкультурації дозволяє дійти висновку, згідно з яким цей процес у розумінні соціалізації нових носіїв культури ускладнюється, якщо культура перебувала під сильним впливом специфічного чи унікального досвіду попереднього покоління [186, с. 92].

При вивченні соціалізації особистості як стадійного процесу ключовим є питання про його етапи, оскільки виділення завдань окремих етапів дозволяє коригувати соціальні й виховні впливи, орієнтуючись на вимір емпіричних ознак на кожному з етапів; такий підхід, крім того, дозволяє виявити основні відмінності в соціалізаційних рисах дитячої та дорослої соціалізації, що є важливим у контексті даного дослідження. Класична традиція визначення стадій соціалізації, особливо з точки зору психології, складалася переважно в системі фрейдизму й обмежувала процес соціалізації на мікрорівні періодом досягнення дитиною дорослого віку.

Окремі сучасні періодизації фактично діють у руслі цієї традиції: так, Н. Андреєнкова виокремлює три головні етапи соціалізації від дитини до зрілої особистості, у процесі яких формується стійка система соціальних орієнтацій та установок: первинний (соціалізація дитини); маргінальний або псевдостійкий (соціалізація підлітка); стійкий, або цілісний, або концептуальний (перехід від юності до зрілості, від 18 до 25 років) [14, с. 44; 59, с. 20;

90, с. 236]. З іншого боку, більшість сучасних дослідників слушно зауважують, що обмеження процесу соціалізації лише певним віковим періодом неправомірно звужує це поняття, наближуючи його до поняття росту чи розвитку.

Найпростіша періодизація, що враховує як дитячу, так і дорослу соціалізацію, передбачає її поділ на первинну і вторинну, запозичений з теорії П. Бергера і Т. Лукмана (терміни Ч.-Х. Кулі, який запропонував поняття первинної і вторинної групи). За Бергером і Лукманом, на етапі первинної соціалізації дитина спочатку ідентифікує себе зі значимими іншими, формуючи своє «Я» як рефлексивну сутність, що відбиває установки, вже сформовані значимими іншими. Водночас дитина приймає ролі та установки значимих інших і поступово абстрагує їх до рівня загальних, формуючи т. з. «узагальнене інше», тобто починаючи вже ідентифікувати себе з усім загалом [25, с. 215 – 224].

Вторинну соціалізацію зумовлено складністю суспільства, безперервністю процесу самої соціалізації; вона, за словами Бергера і Лукмана, відбувається як інтерналізація інституційно зумовлених світів, що відзначаються складністю поділу праці й відповідного соціального розподілу знання. На відміну від первинної соціалізації, вторинна може обійтися без емоційної зарядженості процесу ідентифікації [25, с. 226 – 230]. Розвиток цієї концепції дозволяє представити вторинну соціалізацію як в аспекті інтерналізації соціальних норм, так і в аспекті сутнісного елементу соціальної взаємодії, який проявляється в бажанні підвищити свій статус в очах інших. На етапі вторинної соціалізації, у зрілому віці, вже соціалізована особистість входить у нові сектори об'єктивного світу суспільства, роблячи значний внесок у відтворення соціального досвіду. Стадії вторинної соціалізації можна виокремити на підставі переходів від одного соціально-вікового статусу до іншого.

Первинну і вторинну соціалізацію можна також представити як соціалізацію, спрямовану на засвоєння відповідно міжособистісних і соціальних ролей. З іншого боку, російські психологи Я. Гелінський та Г. Андрєєва пропонують виділяти три стадії соціалізації: дотрудову, трудову (період соціальної зрілості), післятрудоу. К. Платонов виділяє чотири етапи соціалізації як розвитку людини в онтогенезі: пренатальний; постнатальний (до форму-

вання особистості); до формування соціально зрілої особистості; етап подальшого вдосконалення [138, с. 227 – 237]. Періодизація російського психолога А. Петровського передбачає виділення трьох стадій соціалізації: на стадії адаптації індивід засвоює суспільні норми й моральні цінності, на стадії індивідуалізації в ньому лише формується потреба бути особистістю, на стадії інтеграції особистість зливається з колективом. Російські соціологи В. Добренєков та А. Кравченко за ступенем завершеності поділяють процес соціалізації на початкову соціалізацію, що відбувається у сфері природжених статусів, і завершальну, що відбувається у сфері статусів надбаних; їх відділяє отримання політичної, економічної та соціальної (створення власної сім'ї) самостійності [59, с. 22 – 24].

Аналіз показує, що найбільш продуктивними є ті моделі соціалізації, які можна об'єднати в рамках концепції безперервної соціалізації, яку розробив американський соціолог О. Г. Брім (молодший), вперше ввівши в науковий обіг поняття соціалізації дорослих, націленої не на формування ціннісних орієнтацій, як у дітей, а на оцінювання та критичне сприйняття соціальних норм на основі власного досвіду, на придбання необхідних навичок, зміну поведінки в нових ситуаціях [166, с. 108 – 109]. Концепція Бріма [69, с. 107] дає можливість чітко відстежити відмінності дитячої та дорослої соціалізації (див. Табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Відмінності в соціалізації дитини й дорослої людини

Соціалізація дорослих	Соціалізація дітей
Полягає передусім у коригуванні зовнішньої поведінки	Полягає передусім у формуванні базових ціннісних орієнтацій
Дорослі схильні до самостійного оцінювання існуючих норм	Діти існуючі норми здебільшого некритично засвоюють як дані
Є багатовимірною і передбачає вибір	Вимагає дотримання загально-визнаних правил і визнання авторитету дорослих
Спрямована на оволодіння певними навичками, переважно	Формує головним чином мотивацію поведінки, загальні

професійними	принципи життя, моральні цінності
Вносить додаткові відтінки між «чорним» і «білим»	Дозволяє розрізнити лише контрастні кольори в оцінках і судженнях

Зазначені особливості соціалізації дітей пов'язані з тим, що діти позбавлені дорослих соціальних статусів і ролей, отже, їм незнайоме коло дорослих прав та обов'язків, вони не мають практичного усвідомлення соціальних норм. Вони грають у ролі, але не поводять себе у відповідності з вимогами соціальної ролі.

Сучасні підходи до вивчення соціалізації дітей пов'язані передусім з аналізом взаємовідносин «дитина – суспільство», хоча ця проблема інтенсивно вивчалася ще в межах фрейдизму з його постулатом детермінації сучасного минулим, зокрема дитинством. Сучасні дослідження дитячої соціалізації, які започаткувала М. Мід, більшою мірою спираються на тезу про соціальну детермінацію розвитку особистості, їхню тематику значно розширено: вона включає проблеми впливу соціальних закономірностей на процеси соціалізації дітей, особливостей виховання, динаміки та взаємодії агентів дитячої соціалізації, визначення специфічності механізмів і процесів інкультурації, підліткової та юнацької субкультури, взаємозв'язків між стилями виховання й соціальними характерами тощо. Важливим є, на наш погляд, і поєднання традиційних психологічних і соціологічних підходів до проблеми, що дає змогу розглядати змінну динаміку розвитку особистості дитини в динаміці суспільних змін і навпаки.

З етапами процесу соціалізації, незалежно від підходу до їхнього виділення, пов'язана категорія соціалізованості особистості, яку пропонується тлумачити як відповідність соціальним вимогам, що пред'являються до індивіда на даному етапі. Соціалізація означає соціалізованість і водночас готовність до переходу в нові ситуації соціального розвитку. Але поняття соціалізованості не слід плутати з поняттям соціальної зрілості. За словами Т. Шибутані, дорослий, коли веде себе не так, як від нього чекають, оцінюється як «незрілий»; людина вважається «зрілою» не тоді, коли вона достатньо оформиться біологічно, а лише після того, як буде здатною брати на себе відповідальність і контролювати вла-

сні вчинки; особистість є соціалізованою, відповідно, коли вона здатна брати участь в узгоджених діях на основі конвенційних норм [209, с. 397]. Автор, як бачимо, фактично не розрізняє поняття соціалізації та становлення соціальної зрілості, а соціалізованість ототожнює з набуттям зрілості.

Під соціальною зрілістю розуміють зазвичай рівень сформованості установок, знань, умінь, етичних якостей, достатніх для добровільного, вмілого, відповідального виконання всієї сукупності соціальних ролей, притаманних дорослій людині, а в більш вузькому смислі – комплекс особистісних якостей індивіда, який складає його вміння взаємодіяти з іншими людьми у процесі досягнення загальних цілей [19, с. 28]. Але соціальна зрілість пов'язана з умовним станом дорослості, це результат становлення особистості. Соціалізованість особистості не тотожна її зрілості, оскільки, фактично, є результатом соціалізації, тоді як зрілість – результатом становлення особистості, що, як було доведено вище, не одне й те саме. Ступінь соціальної зрілості особистості впливає на перспективи подальшої її соціалізації.

На думку К. Платонова, особистість рухається від мінімуму до максимуму соціальної зрілості, при цьому поняття мінімуму соціальної зрілості особистості не слід плутати з поняттям мінімуму особистості: друге означає усвідомлення «Я» в дитинстві, а перше визначається наявністю усвідомлення свого місця в суспільстві. Якщо мінімум особистості може бути сформований в умовах мікросередовища сімейного виховання, то формування мінімуму соціальної зрілості потребує впливу макросередовища [80, с. 44; 138, с. 230 – 231]. Відповідно, становлення соціальної зрілості не ототожнюється з процесом соціалізації.

З огляду на це звертаємо увагу й на сучасну тенденцію до розгляду соціалізації з точки зору конструктивістського підходу. В його рамках соціалізація також розуміється як стадійний процес змін якісних фаз, але увага акцентується не на підготовці кожного нового етапу попереднім, не на реакціях, що наступають за змінами соціальних ситуацій, а на нормуванні на кожному етапі особистісних передумов для виконання завдань наступного етапу, на знаходженні тих особистісних характеристик, які здатні забезпечити майбутній соціалізаційний успіх. Такий підхід існує на протиположному підході Ф. Г. Гіддінгса, який сво-

го часу був вельми актуальним, оскільки успішно пояснював соціалізаційні процеси в обставинах обмеженого кола повторювальних ситуацій [51]. Але в умовах частого виникнення у суспільстві нестандартних соціальних ситуацій актуальності набуває саме конструктивістський підхід, адже особистісні диспозиції минулого не дають достовірної інформації про можливу реакцію особистості на нову нестандартну ситуацію. Якщо традиційні теорії спіралися, як було з'ясовано, на дослідження рушійних чинників соціалізації, то тепер набувають не меншої важливості й обмежувальні чинники, адже ми повинні враховувати, що соціалізація відбувається як динамічний багатофакторний процес, в якому задіяно велику кількість одночасно існуючих чинників, що діють як єдина напружена система, якщо користуватися термінологією американського соціального психолога Л. Фестінгера [12].

При дослідженні структури соціалізації на увагу заслуговує концепція російського вченого Є. Соколова, який представляє її як єдиний процес антропогенезу (становлення людини як родової істоти) та соціогенезу (становлення соціального індивіда, формування певного типу особистості). Коріння цього підходу слід шукати в теорії біогенезу Е. Геккеля, за якою онтогенез – це скорочений філогенез, і в процесі соціалізації особистість немовби відтворює історію людства, з усіма її етапами [59, с. 21]. Є. Соколов у цьому процесі виокремлює гомінізацію, тобто залучення індивіда до роду, соціальну адаптацію, яка виявляється у стандартизації мови, жестів, сприймання, формування соціального характеру і засвоєння життєвих цінностей, інкультурацію як засвоєння класичної культурної спадщини, зрештою, інтеграцію, під якою дослідник розуміє розвиток специфічної ієрархії мотивів, формування почуття єдності, особистісної ідентичності, тотожності особистості протягом усього життя, відповідності між різними психічними станами [16, с. 30; 90, с. 237].

Це є наочним прикладом побудови загальної схеми структури соціалізації. Розвиваючи думку Є. Соколова, можна виокремити дослідження соціалізації у філогенезі й онтогенезі. У плані філогенезу процес соціалізації поширюється на всю історію розвитку людства; в онтогенезі це індивідуальне оволодіння соціальним досвідом, засвоєння певних соціальних норм, ролей, культури.

При цьому не викликає сумнівів, що з розвитком людства функціональний репертуар типової особистості розширювався, завдяки чому збільшувалася концентрація в кожній конкретній людині певних соціальних якостей.

Розглядаючи відношення між особистістю та оточуючим світом у процесі соціалізації, сучасні українські вчені (Г. Заїченко, В. Сагатовський та інші) виділили певні рівні (виміри) соціалізації (див. Табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

Рівні соціалізації (за Г. Заїченком, В. Сагатовським та іншими)

Відношення	Сфера
«Я» – «Я»	Внутрішній діалог, формування самосвідомості й самооцінки
«Я» – «Ти»	Формування морального почуття, любові, ненависті, дружби
«Я» – «Ми»	Виховання національної свідомості, почуття гуртової солідарності
«Я» – Людство	Усвідомлення приналежності до людського роду, джерело філософсько-історичних, футурологічних рефлексій
«Я» – Друга природа	Оцінка світу речей, створених людиною
«Я» – Природа	Формування екологічної свідомості, філософських концепцій, прояв різних інтересів (від прагматичних до естетичних)
«Я» – Універсум	Духовність, формування світогляду, релігійність

У найбільш узагальненому вигляді в структурі соціалізації прийнято виділяти дві основні форми (механізми) – соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Під соціальною адаптацією розуміють пристосування індивіда до умов середовища, збереження його цілісності за умов змін параметрів середовища, а в більш широкому сенсі – процес взаємодії індивіда чи соціальної групи із середовищем, у результаті якої відбувається засвоєння нової со-

ціальної ситуації, норм субкультурних цінностей певної групи, прийняття певної соціальної ролі [107, с. 51]. Якщо соціалізація передбачає кардинальну психологічну перебудову ціннісної системи, «привласнення» засвоєних цінностей, то адаптація може відбуватися за умов лише зовнішнього, вимушеного прийняття цінностей певної групи як різновиду конформізму [59, с. 90].

Процес соціалізації завжди передбачає певний ступінь конформізму, оскільки суспільні цінності чи цінності певної соціальної групи майже ніколи повністю не узгоджуються з індивідуальними. Визнано, що існує суперечність між декларованими суспільством цінностями і реально корисною для індивіда поведінкою [142, с. 54]. На перший план тут виходять суспільні та індивідуальні цінності, ціннісні орієнтації. Слід брати до уваги, що система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру і включає в себе раціональну, емоційну, поведінкову складові. На нашу думку, підвалини власної ієрархії духовного буття особистості не залежать безпосередньо від засвоєння суспільних норм і цінностей; від цього залежить лише вибір стратегії поведінки в соціумі. Отже, збільшення в розходженні між базовими суспільними цінностями і духовними пріоритетами або ціннісними орієнтаціями особистості збільшує ступінь конформізму чи мімікрії.

Паралельно з адаптацією відбувається інтеріоризація – формування внутрішньої структури людської психіки, включення елементів зовнішнього світу, соціальних норм і цінностей у внутрішній. Індивідуальність формується саме в результаті інтеріоризації, оскільки особистість не розчинюється в середовищі, а відноситься до нього як самостійна одиниця. Соціальну адаптацію та інтеріоризацію іноді характеризують як фази соціалізації, які відповідають первинній і вторинній соціалізації; однак аналіз феноменів первинної та вторинної соціалізації, здійснений вище, довів, на наш погляд, надмірну абстрактність і спрощеність такого підходу. З іншого боку, правомірно розглядати їх як механізми соціалізації, що буде доведено нижче.

Соціальна адаптація може відбуватися ціною переважно розчинення в новому соціальному чи культурному середовищі, тоді вона набуває форми асиміляції, або ціною переважно інтеграції з новим середовищем, і тоді вона набуває форми акомодатії (ці явища як механізми соціалізації виділяв ще Ж. Піаже) [59, с. 95 –

97]. Слід зазначити, що глибока асиміляція, якщо вона майже повністю перекреслює попередній життєвий досвід, означає десоціалізацію, за якою слідує ресоціалізація. Якщо соціальна адаптація потребує серйозної перебудови світогляду, культурних установок і цінностей, засвоєння нових соціальних ролей, вона перетворюється на ресоціалізацію.

Десоціалізація передбачає відмову від уже засвоєних соціальних ролей, норм, цінностей, або їхню втрату; надмірно глибока десоціалізація може викликати руйнацію моральних основ особистості, тоді вже слід говорити про деморалізацію або моральну деградацію. Процеси десоціалізації та ресоціалізації пов'язують, як правило, із соціалізацією дорослої особистості, а стосовно дитини говорять лише про успішну чи невдалу соціалізацію. На наш погляд, це не зовсім коректно; наприклад, типова десоціалізація має місце, коли дитина уходить із дому, залишає школу, хоча з іншого боку подібні акти можна розглядати як наслідок невдалої соціалізації.

Ресоціалізація в рамках концепції безперервної соціалізації передбачає засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість тих, які застаріли чи були недостатньо засвоєні; її можна уявити як процес повторної соціалізації. В умовах ресоціалізації соціально зріла особистість розуміє необхідність пристосування до змінених соціальних обставин, усвідомлює необхідність побудови нового світорозуміння. Іноді десоціалізацію і ресоціалізацію розглядають як природні процеси, що взаємно доповнюють один одного в певному життєвому циклі, завдяки яким у новому циклі змінюються норми, ролі, правила поведінки.

Структуру соціалізації особистості можна розглядати також через її механізми. Якщо корелювати розглянуту вище чотирирівневу структуру особистості на механізми соціалізації, на початкових етапах психічного розвитку дитини провідним буде механізм біологічного пристосування; у процесі подальшої соціалізації він трансформується, взаємодіючи з психічними й соціальними механізмами. Важливо зазначити, що саме різноваріантністю співвідношення механізмів соціалізації в поєднанні з індивідуальною структурою особистості пояснюється несхожість індивідів, соціалізація яких відбувається в подібних умовах.

Український соціолог В. Мудрик виділяє п'ять основних механізмів соціалізації – традиційний, інституціональний, стилізований (в рамках певної субкультури), міжособистісний та рефлексивний [101, с. 34]. У традиції української соціальної психології механізми соціалізації поділяють на неусвідомлювані (наслідування, ідентифікація, навіювання, зараження), усвідомлювані (референтна група, авторитет, популярність) і санкції заохочення і покарання [16; 90]. На наш погляд, така типологія є спірною і розпливчастою, тому ми пропонуємо для розгляду схему, яка узагальнено включає блоки соціально-психологічних і соціальних механізмів соціалізації особистості.

Найбільш загальним соціально-психологічним механізмом соціалізації з нашої точки зору виступають міжособистісні інтерації особистості з членами соціальних груп та особами навколишнього оточення. Відповідно, головними психологічними механізмами соціалізації є інтерналізація або інтеріоризація як засвоєння явищ зовнішнього світу та екстерналізація або екстеріоризація як вплив особистості на об'єктивну реальність. При цьому ми наголошуємо, що поняття інтерналізації та екстерналізації стосуються переважно соціальних статусів і ролей (відповідно в плані засвоєння їх та впливу на них), а поняття інтеріоризації та екстеріоризації охоплюють більш широкий спектр людської діяльності, тому є більш універсальними.

Під наслідуванням (основним, на думку Г. Тарда та багатьох інших учених, механізмом) ми розуміємо відтворення індивідом соціального досвіду інших людей через дотримання певного взірця. Особливу роль відіграє наслідування як механізм соціалізації дитини, від сліпого копіювання зразків поведінки дорослих до свідомого засвоєння цих зразків. З. Фрейд виокремлював два основні психологічні механізми соціалізації дитини. В його схемі механізм наслідування діє як імітація, яка полягає в усвідомленому прагненні дитини наслідувати певну модель поведінки батьків, вихователів, однолітків, стосовно яких у дитини сформувався позитивне емоційне ставлення.

Другий механізм – ідентифікація, засвоєння батьківської поведінки, установок і цінностей як своїх власних, а в більш широкому смислі – неусвідомлюване ототожнення з іншою людиною, групою, певним взірцем. Негативними механізмами соціалізації

дитини, які забороняють чи пригнічують певну поведінку, за Фрейдом, виступають почуття сорому та провини [46, с. 103].

Сугестія, або навіювання, – це неусвідомлюване відтворення людиною думок і почуттів інших людей за умови некритичної оцінки змісту повідомлень. Сугестія як чинник соціалізації здійснюється за допомогою вербальних (слова, інтонація) і невербальних (жести, міміка, оточення) засобів. Б. Поршнев увів у науковий обіг також поняття контрсугестії, яка, на відміну від сугестії, пов'язана з недовірою до повідомлення. Якщо сугестія виступає засобом соціальної інтеграції, збереження існуючих звичаїв, то контрсугестія – знаряддям соціальних змін [16, с. 34]. Механізму сугестії, який спрацьовує через вплив на підсвідомість, ми можемо протиставити свідомий діалог, хоча внутрішній діалог діє скоріше як рефлексивний механізм розгляду, оцінки і прийняття чи неприйняття певних цінностей і використовує почуття сорому і провини.

Важливим механізмом соціалізації в дитинстві виступає імпрінтинг – фіксація в пам'яті особливостей життєво важливих об'єктів (а в старшому віці також почуттів та образів). Механізм екзистенціального натиску полягає в опануванні мови й у неусвідомлюваному засвоєнні норм соціальної поведінки у процесі взаємодії зі значущими особами. До соціально-психологічних механізмів соціалізації ми можемо віднести також загрозу, спонування, соціальну фасилітацію та інгібіцію. Під соціальною фасилітацією ми розуміємо підтримуючий і стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, внаслідок чого діяльність останніх покращується; спрощено кажучи, це демонстрація соціальних зразків. Соціальна інгібіція – це стримування, що перешкоджає набуттю індивідом нового соціального досвіду й гальмує процес соціалізації.

Групу соціальних механізмів соціалізації особистості складають засвоєння соціальних норм, поглядів і стереотипів, інституціональні, стилізований (у рамках певної субкультури) та міжособистісний механізм перенесення через ідентифікацію, емпатію й т. п. Г. Чередник ввела в науковий обіг поняття інтеракційного механізму соціалізації, під яким вона розуміє сукупність способів взаємодії, що зумовлюють взаємний вплив членів соціальних груп із метою вироблення спільних норм і цінностей, засвоєння

зразків групової поведінки, встановлення стабільної структури групи [206, с. 12]. Зрозуміло, це узагальнене поняття, що включає в себе інші розглянуті вище механізми.

1.2. Феномен соціалізації особистості дитини в соціологічному дискурсі

На основі результатів численних соціологічних і соціально-психологічних досліджень явища соціалізації було розроблено підходи до розуміння його як соціального феномену. При цьому зазначені теорії можуть бути покладені в основу різних моделей соціалізації, що розглянуті вище. Американський соціолог Н. Смелзер дещо спрощено систематизував їх у чотири великі групи:

- 1) теорії розвитку особистості (Ч.-Х. Кулі, Дж. Г. Мід);
- 2) теорії психоаналізу (З. Фрейд, Е. Еріксон);
- 3) теорія розвитку пізнання (Ж. Піаже);
- 4) теорія морального розвитку (Л. Колберг) [166].

При аналізі цього доробку ми акцентуємо увагу на соціологічних підходах і дослідженнях особливостей соціалізації. При цьому виходячи із мети дослідження особливий наголос в подальшому аналізі ми пропонуємо робити саме на дитячій соціалізації.

Першою соціологічною концепцією соціалізації була позитивістська концепція французького соціолога Е. Дюркгейма, який визначав цей феномен сукупністю процесів, завдяки яким відбувається розвиток атитюдів, бажань і форм поведінки індивіда, узгоджених із вимогами суспільства, а в більш широкому розумінні – як засіб відтворення суспільством умов свого існування [64]. Вже в цій класичній концепції закладаються підвалини розуміння соціалізації в дитячому віці. Дослідник чимало уваги приділяв дослідженню шкільної соціалізації та вивченню видів девіантної поведінки; він ввів у науковий обіг термін «аномія», за допомогою якого намагався пояснити і класифікувати причини девіантної поведінки, дефектів соціальних норм [107, с. 68].

Німецький соціолог та економіст кінця XIX – початку XX століть М. Вебер у рамках своєї теорії «розуміючої соціології»

виділив елементарну частку поведінки індивіда в суспільстві – соціальну дію; на його думку, людські вчинки раціоналізовані відкиданням у ході суспільної практики непотрібних (тобто непередбачуваних, ризикованих) для досягнення власних цілей зразків поведінки, і саме ця раціоналізація робить людину соціальною істотою, забезпечуючи прогрес у взаємодії з навколишнім середовищем [42]. У трактовці засновника формальної соціології Г. Зіммеля соціалізація є водночас складовою процесів як розширення групи, так і розвитку індивідуальності; прогресуюча соціалізація завжди перебуває у природному та внутрішньо необхідному відношенні до прогресуючої індивідуалізації [185, с. 330 – 348].

Американський соціолог ХХ століття Т. Парсонс, представник соціологічної школи структурно-функціонального аналізу, характеризував соціалізацію як один із складників процесу соціальної інтеграції, що належить до її мотиваційного боку, як динамічний процес, пов'язаний зі структурною організацією суспільства, як один із засобів підтримання соціальної рівноваги, поряд із соціальним контролем. Для дитини на перший план у соціалізації виходить інтерналізація суспільної культури, освоєння реквізиту орієнтацій для подальшого задовільного функціонування в певних соціальних ролях [130, с. 115].

Процес соціалізації, за Парсонсом, триває все життя і проходить декілька етапів: початковий (первинна соціалізація дитини в сім'ї), середній (навчання у школі) і завершальний (соціалізація дорослої людини). Парсонс виокремлював також первинну, яка відбувається в неформальному оточенні, передусім у сім'ї, і вторинну соціалізацію, що здійснюється на інституціолізованому рівні [80, с. 318 – 339]. Отже, для Парсонса було характерним інтегральне розуміння соціалізації як синхронного відтворення та взаємного опосередкування особистості й суспільства, як особливої функції загального культурного буття. Теорія Парсонса заклала підвалини розвитку моделі рольового тренінгу як однієї з моделей соціалізації та відіграла значну роль у розбудові рольової концепції особистості (теорії ролей). Рольовий підхід до соціалізації поділяє також Н. Смелзер, в концепції якого метою соціалізації є сприяння інтеракції індивідів на основі соціальних ролей і забезпечення цілісності суспільства. Соціалізація, за Смел-

зером, зумовлена трьома чинниками: очікуваннями, змінами в поведінці і прагненням до конформізму, яке пояснюється біологічними та культурними обмеженнями. Зміст соціалізації полягає у формуванні в індивіда інтелектуальних, соціальних і фізичних навичок, необхідних для виконання соціальних ролей, а її процес відбувається в ході обопільно активної взаємодії з оточенням, наслідком чого є засвоєння і зміна форм поведінки. Соціалізація дитини проходить три стадії: копіювання поведінки дорослих, ігрову стадію, на якій уперше усвідомлюється власна поведінка як виконання ролі, і стадію ігрових ігор, на якій дитина усвідомлює, що від неї очікують оточуючі. Завдяки соціалізації діти засвоюють ті культурні цінності, які більше цінуються в суспільстві, й вони є первинними стосовно соціальних норм, що керують інтераціями людей, – норм-зразків, які виражають готові стандартизовані алгоритми соціальних реакцій у стандартних ситуаціях, і норм-принципів, які формують методи самоорганізації людської поведінки у нетипових ситуаціях [166, с. 94 – 100].

Заслуговує на увагу трактовка соціалізації автором концепції структуралізації Е. Гіденсом як процесу, в ході якого безпорадна дитина поступово перетворюється на розумну істоту, котра має самосвідомість і розуміє сутність культури, в якій народилася. Спадає в око схожість такого погляду з ідеями, що висунуті в рамках соціалізаційної моделі інкультурації, але Гіденс не вважав соціалізацію різновидом культурного програмування з пасивним прийняттям культурного надбання; натомість, підкреслював він, існують ключові аспекти соціалізації для більшості людей в усіх культурах. Формування соціальних реакцій дітей на ранніх етапах відбувається від самостійних ігор через паралельні дії, асоціативні ігри до кооперативних ігор у віці біля чотирьох років [50, с. 69 – 77].

Німецький соціолог франкфуртської школи Ю. Габермас, представник теорії соціальної комунікації та критичної теорії соціалізації, вважав метою соціалізації самовідтворення особистості як вираження дійсності її буття; рушії соціалізації особистість повинна знаходити в самій собі, прагнучи розвинути в собі такі риси, які допомагають пристосуватися до інших. Соціалізація, за Габермасом, охоплює лише частину особистості, тоді як інша частина дистанціюється і критично ставиться до соціального сере-

довища, яке заважає самоствердженню особистості. Подібні позиції відрізняють також представників теорії емансипуючої соціалізації, зокрема В. Орбана [98, с. 51]. Як бачимо, ці теорії повністю протилежні теоріям, що розбудовувалися в рамках структурно-функціонального аналізу, особливо підходам Т. Парсонса. В їхніх рамках соціалізація майже повністю виключається з процесу соціального виховання й замінюється самовихованням.

Польський соціолог ХХ століття П. Штомпка розглядав процеси соціалізації в рамках своєї теорії соціального становлення, на рівні соціальних спільностей та соціальних індивідуальностей. При цьому Штомпка допускав штучну соціалізацію, так, на його думку, метою соціалізації в умовах кризи ідей соціального прогресу є формування інноваційної (новаторської) особистості, для якої на перший план виходить мотивація досягнень [210, с. 267 – 303].

У рамках феноменологічної соціології знання розроблено теорію соціалізації П. Бергера і Т. Лукмана. Згідно з нею, кожен індивід і суспільство в цілому водночас проходять процеси екстерналізації (проекції індивідуальних значень на навколишній світ і перетворення останнього), об'єктивізації (усвідомлення навколишнього світу як об'єктивного) та інтерналізації (усвідомлення навколишнього світу як суб'єктивно значимого). Інтерналізація виступає відправним пунктом соціалізації, вона включає осягнення об'єктивних фактів як суб'єктивних процесів, які відбуваються з іншими, завдяки чому факти набувають суб'єктивного значення і для суб'єкта осягнення. Індивід осягає взаємну послідовність ситуацій, а не лише визначення один одного у спільних ситуаціях, що призводить до постійної безперервної взаємної ідентифікації, а також до виникнення взаємних мотивацій на майбутнє. На такому рівні інтеракції людина стає членом суспільства, а онтогенетичний процес, за допомогою якого це відбувається, тобто послідовне входження індивіда в об'єктивний суспільний світ, і являє собою сутність соціалізації [25, с. 102 – 212].

Як і Парсонс, Бергер і Лукман виділяли первинну і вторинну соціалізацію; первинна соціалізація (дитини) не має проблем з ідентифікацією, оскільки не має вибору значимих інших, вторинна відбиває трансформацію особистості у більш пізній період від процесу засвоєння елементарних соціальних навичок – це набут-

тя специфічно рольового знання, коли ролі прямо чи опосередковано пов'язані з розподілом праці [25, с. 225].

П. Бурд'є, автор теорії символічних впливів, уявляв соціалізацію та адаптацію як поля прикладення людських зусиль, що складаються із взаємовіднесених позицій, які, у свою чергу, являють собою багатовимірну систему координат, значення яких корелюють із відповідними перемінними. В якості перемінних виступають різні види соціального, символічного, економічного чи іншого капіталу; поєднання різних комбінацій впливових сил у різних полях створює топологію особистісного соціального простору. В кожному полі агенти борються за певними правилами гри з різною силою з метою оволодіти специфічними вигодами. Позиція кожного агента в соціальному просторі визначається його позиціями в різних полях, тобто в розподілі влади, активованої в кожному окремому полі [36, с. 56-60].

Не менш важливими є теорії, в яких соціалізація розглядається значною мірою з психологічної та соціально-психологічної точок зору. В рамках психології цей феномен розглядали представники психологічного еволюціонізму Л. Уорд і Ф. Г. Гіддінгс, які прагнули виявити психологічні чинники розвитку людства як частини космічної еволюції, що носить цілеспрямований характер і залежить від первинних біологічних чинників, які стають соціальними, оскільки уможливають свідому взаємодію людей. Гіддінгс розглядав соціалізацію як сплав різних елементів різноманітного населення в однорідний тип; на цей процес впливають два основних типи сил – вольовий процес і сили штучного відбору для свідомого вибору. Основою його диспозиційного підходу є формування особистісних рис і характеристик, які забезпечують нормативне функціонування індивіда; адекватна соціальній ситуації успішність залежить від особистісних установок (атитюдів) [51]. Слід зазначити, що в сучасній соціальній психології такий психологічний підхід витісняється конструктивістським підходом, зміст якого буде окреслено в наступному підрозділі у зв'язку з розглядом соціалізації як сучасного феномена.

Розгляд соціалізації із соціально-психологічної точки зору розпочався ще з виникненням «психології мас» (або групової психології) у Франції у другій половині XIX століття (Г. Тард, Г. Лебон, С. Сигеле) і теорії інстинктів соціальної поведінки англо-

американського соціолога і психолога В. Мак-Дугала (кінець XIX – початок XX століть). Перша концепція репрезентувала колективістський підхід до розв'язання соціально-психологічних проблем, друга – індивідуалістський [185]. Французький соціолог другої половини XIX століття, один із фундаторів соціальної психології Г. Тард використовував термін «соціалізація» для позначення процесу входження індивіда до нації, суспільства шляхом наслідування як універсального засобу; він уперше описав процес інтерналізації норм через соціальну взаємодію [90, с. 239].

Серед результатів соціально-психологічних досліджень феномена соціалізації слід звернути увагу на його вивчення в рамках символічного інтеракціонізму, який спирається перш за все на соціологічні, а не психологічні джерела соціальної психології, тому більше уваги приділяє проблемам комунікації за допомогою символів і мови, рольової поведінки особистості, норм і настанов як регуляторів соціальної взаємодії.

Американський соціальний психолог Дж. Г. Мід (правомірність традиційного віднесення цієї теорії до символічного інтеракціонізму не входить в предмет нашого дослідження) вивчав насамперед процеси соціалізації дітей, набуття ними соціального досвіду, засвоєння норм поведінки того кола людей, до якого вони належать. За теорією Міда, особистість дитини формується у процесі її взаємодії з іншими людьми, при цьому вона проходить три стадії соціалізації. На стадії імітації діти, часто не розуміючи, механічно копіюють поведінку дорослих. На стадії рольових ігор вони починають виконувати дорослі ролі, немовби «приміряючи» їх на себе, копіюючи не лише дії, але й думки дорослих, надаючи їм дорослих значень. На завершальній стадії формування особистості дитини – стадії колективних ігор або групового членства – дитина до розуміння очікувань окремих дорослих додає групові очікування.

Значну роль у цьому відіграють дитячі ігри, в яких дитина засвоює певні узагальнені знеособлені установки, норми, цінності. Мід назвав їх «узагальненим іншим», у формі якого соціальний світ детермінує внутрішній світ дитини. Оволодіння правилами колективних ігор, тобто «узагальненим іншим», пов'язане вже з умінням ставити себе на місце іншого, що є початком процесу прийняття соціальної ролі; воно готує дітей до слідування прави-

лам гри у суспільстві, закріпленім у законах і нормах, завдяки чому діти отримують почуття соціальної ідентичності. Головні герої «драми соціалізації» отримали в Міда назву «значимих інших»; атитюди й ролі цих людей на даному етапі є для дитини вирішальними, вони заповнюють майже весь її соціальний світ [50, с. 79 – 80; 119].

З аналізу теорій Міда та американського соціолога і психолога Ч.-Х. Кулі [97] випливає, що саме вони вперше заклали підвалини для розгляду особистості не лише як об'єкта, а і як активного суб'єкта соціалізації, який самореалізується в суспільстві (пізніше цю ідею розвинули У. Томас, Ф. Знанецький та інші). На їхніх теоріях (зокрема теорії дзеркального «Я» Кулі) переважно будується модель соціалізації як міжособистісного спілкування, яка висуває на перший план груповий вплив на особистість через таке спілкування, що відбувається за об'єктивними законами, закріпленими в системі соціальних ролей. Соціалізація особистості, згідно з цією моделлю, відбувається в безлічі інтеракцій індивідів з оточуючим світом, через які особистість привчається дивитися на себе очима інших, а отже, розуміти поведінку інших людей [107, с. 133]. Значення цієї моделі у вивченні сучасних соціалізаційних процесів уявляється нам актуальним з огляду на важливість такого механізму оволодіння соціальним досвідом як інтенсивні інтеракції дітей і підлітків з основними агентами соціалізації.

Біхевіористичні (Е. Торндайк, Дж. Уотсон та інші) та необіхевіористичні (Е. Толмен, Б. Ф. Скінер та інші) теорії, засновані на формулі «стимул – реакція», сприяли поширенню моделі «соціального навчання» як однієї з теоретичних моделей соціалізації особистості. Під соціалізацією в ній розуміється модифікація поведінки людини шляхом дозування стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій заохочення і покарання для одержання такої реакції на стимул, яка забезпечить соціально прийнятну поведінку людини [46, с. 93 – 94; 165].

Необіхевіоризм доповнив теорії класичного біхевіоризму категоріями мотиву, образу, психосоціальних відносин тощо. Основну теоретичну базу необіхевіоризму склали концепції когнітивного біхевіоризму Е. Толмена, гіпотетико-дедуктивного біхевіоризму К. Халла, оперантного біхевіоризму Б. Ф. Скінера. Теорія

оперантного навчання американського психолога ХХ століття. Скінера основним предметом дослідження проголосила процес керування поведінкою, для чого необхідно виробити технологію поведінки. Дослідник виділяв два типи поведінки: респондентну поведінку як відповідь на певні подразники й оперантну поведінку, що визначається результатами респондентної поведінки. Оперантна реакція, за якою виникає позитивний результат, прагне до повторення, в той час як реакція, пов'язана з негативним результатом, підкоряється протилежній тенденції [165].

Представник соціальної антропології З.Фрейд розглядав розвиток особистості з точки зору зміни засобів задоволення лібідо, і з цієї точки зору її розвиток триває від народження до підліткового віку. Формування особистості відповідає психосексуальному розвитку, який проходить чотири етапи, на кожному з яких змінюється спосіб виявлення чи невиявлення лібідо через ерогенні зони – оральну (приблизно до 18 місяців), анальну (приблизно до 3 років), фалічну (до 6 років), генітальну (від початку статевого дозрівання до смерті); проміжок між двома останніми стадіями заповнює латентний період, що триває від 6-7 років до початку статевого дозрівання [46, с. 105; 167, с. 293 – 296]. Показово, що ця теорія певною мірою протилежна концепції Дж. Г. Міда, хоча б через актуалізацію конфліктності індивіда з суспільством. Хоча і Фрейд, і Мід вважали, що дитина набуває автономності приблизно у п'ятирічному віці, для Фрейда це завершення Едипової фази, тоді як для Міда – прояв набутої здатності до самоусвідомлення. Осягнення моралі Мід у порівнянні з Фрейдом відносив до більш пізнього віку, хоча в їхніх поглядах з цього питання спостерігається і схожість. Зрештою, погляди Міда, яким не властива залежність від ідей несвідомої основи особистості, здаються нам менш суперечливими.

Спираючись на теорію Фрейда, американські вчені Г. Хартман і пізніше Д. Віннікот вивчали процес людського розвитку з позицій розмежування впливу на цей процес вроджених фізичних чинників і набутого через взаємодію з оточенням досвіду [183, с. 28]. Слід зазначити, що на сучасному етапі теорія Фрейда багатьма дослідниками піддається критичному переосмисленню. Наприклад, В. Франкл звернув увагу на те, що неприпустимо зводити розвиток особистості лише до задоволення лібідо, адже більш

головним є пошук смислу власного життя [197]; неприйнятною також є думка про те, що справжні задоволення людини лежать лише в тілесному плані.

На наш погляд, основною моделлю, джерелом якої виступає теорія психоаналізу Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Оскільки людині притаманні уроджені несвідомі інстинкти, вона по суті від народження є асоціальною, тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає як особистісного, так і суспільного контролю; її сутність вбачається у поєднанні психоаналітичної гарантії з адекватністю контролю. Аналіз цієї моделі, однак, дає підстави стверджувати, що вона спирається переважно на соціальні санкції, які зорієнтовані на придушення негативних і підтримку суспільно корисних рефлексів і значною мірою підміняють собою процес виховання.

Представниця неофрейдизму, авторка теорії культурно-філософської психопатології К. Хорні ввела в науковий обіг поняття корінної тривоги, пов'язаної з відчуттям розпачу та безпорадності людини, і в першу чергу дитини, якій протистоять ворожі природні та соціальні сили. З розпадом стійкої системи загальноприйнятих цінностей кожна соціальна роль примушує особистість грати в різних ціннісних системах, постійно змінюючи соціальні маски, що порушує її нормативну структуру і викривляє зміст соціалізації [203].

Засновник індивідуальної психології, австрійський психолог і критик Фрейда А. Адлер рушійними силами розвитку особистості вважав усвідомлення своєї вродженої неповноцінності, яке актуалізує психічні сили, несвідоме прагнення до влади, до панування над іншими, соціальний інтерес, завдяки якому відбувається соціально прийнятне пристосування до певних життєвих ситуацій як на психологічному, так і на соціальному рівнях. Нерозвиненість соціального інтересу стає підґрунтям асоціальної поведінки, причиною неврозів і конфліктів. З іншого боку, здорова особистість завдяки наявності соціального інтересу здатна до продуктивної соціальної активності, яка передбачає соціальні особистісні почуття, соціально орієнтовану поведінку (допомогу, співчуття, кооперацію, емпатію, заохочення, шанобливість), когнітивні допущення [10]. Інший австрійський психолог В. Райх найбільшого значення у становленні особистості надавав створенню

умов для виникнення природних відносин між представниками різної статі й розвиткові суто людської здатності до кохання [150].

Американський психіатр і психоаналітик, засновник інтерперсонального психоаналізу Г. С. Салліван стверджував, що процес соціалізації відбувається на основі взаємодії з оточуючими, але спирається на внутрішні психічні захисні механізми. Енергетичним джерелом особистісної активності вчений проголосив занепокоєність особистості з приводу існування в соціальному світі. Ця риса набувається вже в перші дні життя, і для нейтралізації цього почуття необхідно виробити певні механізми захисту – «динамізми», які виявляються в загальній лінії поведінки, що відповідає тій чи іншій життєвій ситуації. Процес соціалізації відбувається на основі взаємодії з оточуючими. Поступово у психіці утворюється своєрідна система символів – образних уявлень та ілюзій, які впливають на умонастрої, життєдіяльність, ціннісні орієнтації. Через це особистість сама може нівелюватися й перетворитись на «ілюзію особистісної індивідуальності», яка орієнтується на типові для суспільства ілюзії, не має виражених індивідуально-особистісних характеристик.

Головним захисним механізмом Салліван проголосив систему самості або антитривоги, яка може скоригувати мотиваційну поведінку з урахуванням особливостей соціальної реальності. Салліван виокремив шість фаз розвитку дитини, включаючи юнацький вік: фазу немовляти (формування основних пропаттернів і персоніфікації), дитинство (від моменту появи усвідомленого мовлення), ювенільну еру (набуття досвіду соціальної субординації), перед-юність (встановлення близьких комунікативних стосунків), ранню юність (розвиток паттерну гетеросексуальної активності), пізню юність (становлення зрілого репертуару міжособистісних стосунків) [163].

Серед усіх теорій психоаналізу найбільш соціально орієнтованою є теорія гуманістичного психоаналізу Е. Фромма. Соціальне оточення, на думку Фромма, – найважливіший чинник загального розвитку особистості. Людські потреби еволюціонують разом із людиною, а різні соціальні системи впливають на їхнє зовнішнє вираження. Особистість – продукт динамічної взаємодії вроджених потреб і тиску соціальних норм, її слід розглядати че-

рез взаємні впливи з культурою і соціальними процесами. Рушійними силами розвитку особистості є дві вроджені несвідомі потреби, що перебувають у стані антагонізму, – в укоріненні (прагнення до суспільства, до «свободи задля когось») та в індивідуалізації (прагнення до ізоляції, до «свободи від усього»). Примирити їх може лише любов як активна зацікавленість у житті й досягненнях міжособистісного єднання, але насправді більшість людських союзів належать до симбіотичних, вони спираються на підкорення, панування, конформізм або деструктивізм. Фромм висунув ідею існування соціального характеру як наслідку зв'язку між середнім індивідуальним характером і соціальною структурою суспільства; основним чинником його типологізації є особливості міжособистісних відносин, а виокремлені типи (непродуктивні – рецептивний, тип експлуататора, тип накопичувача, ринковий; продуктивний – особистість, здатна на щире кохання і творчість задля реалізації свого багатого потенціалу) можна охарактеризувати як результати взаємодії екзистенційних потреб і соціального контексту [59, с. 89; 199].

На відміну від біхевіоризму когнітивізм сприймає людину як активну особистість, характер реакцій якої на зовнішні подразники визначається передусім когнітивною інтерпретацією, що залежить від знань людини про себе й конкретної життєвої ситуації. Згідно з теорією американського психолога Дж. Роттера, сприйняття людиною своєї поведінки залежить передусім від специфічних рис її особистості; різні інтерпретації залежать від того, зовнішніми чи внутрішніми обставинами пояснює людина свої вчинки. В першому випадку має місце екстернальний локус контролю особистості, у другому – інтернальний. Кожен індивід посідає певну позицію на континуумі, утвореному цими полярними типами локусу контролю [46, с. 96].

Німецький психолог К. Левін – автор теорії психологічного поля, згідно з якою особистість розвивається у психологічному полі предметів, що її оточують і мають певний заряд (валентність). Впливаючи на людину, ці предмети сприяють виникненню в неї певних потреб, які також мають певний заряд і тому створюють внутрішнє напруження. Наявність напруження викликає прагнення до розрядки шляхом задоволення потреб, які можуть бути біологічними та соціальними («квазіпотреби»). Мотивація

поведінки особистості як неподільного динамічного цілого розглядається Левінім не як біологічно визначена константа, а як цілком психологічне явище, адже мотиваційне напруження може створюватися й оточенням [99]. У дослідженні соціальних груп Левін, працюючи над проблемами групової диференціації, типології стилів спілкування став фундатором теоретичного напрямку групової динаміки.

Значний вплив на формування сучасних концепцій соціалізації справили праці швейцарського психолога ХХ ст. Ж. Піаже, представника психології нового гуманізму, фундатора генетичної психології та автора теорії розвитку пізнання; в його розумінні розвиток визначається як зміна домінуючих структур мислення, а соціалізація – як когнітивний розвиток особистості. Дослідник виділив чотири стадії когнітивної соціалізації дитини, які вона проходить в онтогенетичній послідовності у віці від народження до 15 років і на кожній з яких отримує нові пізнавальні навички, що розширюють обмежені до того можливості навчання: сенсорно-моторну (до 2 років), передопераційну (2 – 7 років) стадії, стадії конкретних (7 – 11 років) і формальних (11 – 15 років) операцій. Послідовність стадій для всіх однакова, хоча швидкість і результативність процесу соціалізації на кожній стадії може відрізнятися.

Весь процес соціалізації, за твердженням Піаже, пов'язаний із виробленням типових соціальних реакцій і форм активності, яке забезпечує майбутню взаємодію і взаєморозуміння в суспільстві. Розвиток дитячого інтелекту полягає в подоланні егоцентризму й переході через децентрацію до об'єктивної позиції по відношенню до себе і зовнішнього світу; він проходить етапи партиципації (співпричетності), анімізму (всезагального одушевлення), артифікалізму (розуміння природних явищ за аналогією з людською діяльністю). Крім об'єктивності, дитяча думка розвивається в напрямках реципрокності (встановлення відповідності своєї точки зору з іншими) та релятивності (відкриття взаємного зв'язку між явищами і відносності оцінок). Лише в результаті тривалої практики дитина починає уявляти себе невід'ємною частиною оточуючого світу, а здатність до пізнання фактично залежить від досконалості розумових структур, які склалися на підставі поперед-

ніх дій і відіграють ключову роль у процесі розумового розвитку [135; 167, с. 298 – 299].

Теорію Піаже доповнює когнітивно-генетична теорія морального розвитку американського психолога Л. Колберга, за якою перехід від однієї стадії соціалізації до наступної спирається не лише на результати розвитку когнітивних навичок, але й на здатність до розуміння (пізнання) та емпатії почуттям інших, що й розвиває пізнавальні здібності [59, с. 169].

Моральний розвиток забезпечується самокеруванням і саморегулюванням поведінки у процесі взаємодії із соціальним середовищем, інструментом чого слугує моральне самопізнання у структурі соціального досвіду. Колберг виокремив три рівні спонукань: на першому поведінка визначається фізичними наслідками, на другому – груповими нормами, на третьому – принципами, що мають значення і застосовуються незалежно від авторитету групи людей, які перебувають при владі (справедливість, взаємодопомога, повага людської гідності тощо) [59, с. 169]. Коли дитина, стикаючись із вимогами середовища, формує стандарти своєї поведінки, вона вибудовує певну пізнавальну структуру й моральні судження, що з неї випливають, а зі змінами вимог перебудовує цю структуру, таким чином постійно відгукуючись на виклики середовища.

На першій стадії розвитку основним мотивом поведінки дитини є бажання уникнути покарання, на другій вже з'являється намагання отримати винагороду, але через суто психофізіологічні потяги; на наступних стадіях дитина послідовно починає цікавитися думками оточуючих щодо себе і світу, усвідомлює суспільні інтереси, що відрізняються від її власних, і правила поведінки в суспільстві, завдяки чому формується її моральна свідомість, вона стає здатною враховувати загальні принципи поведінки в будь-якій ситуації, усвідомлюючи в ній свою роль; зрештою, останні стадії характеризуються осмисленням суперечностей між різними моральними переконаннями і виникненням в особистості універсальних послідовних етичних принципів, формуванням морального почуття [167, с. 302 – 304].

На теоріях Піаже й Колберга ґрунтується когнітивна модель соціалізації, яка передбачає, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює в її свідомості образ

навколишнього світу. Цей образ керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації індивіда виступає процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості.

Когнітивна модель соціалізації, крім теорій Піаже й Колберга, спирається на психологію особистісних конструктів американського персонолога Дж. Келлі [84], а також на феноменологічну теорію особистості (в рамках персонології) американського психолога К. Роджерса, за якою мотивація соціальної поведінки зосереджується на тенденції актуалізації, самозбереження, самоінтенсифікації. Структура «Я», за Роджерсом, з дитинства формується через взаємодію з оточенням, дитина поступово набуває соціальної сприйнятливості, розвиває когнітивні й перцептивні здібності, її «Я-концепція» диференціюється та ускладнюється, тому зміст «Я-концепції» особистості залежить від умов її соціалізації [46, с. 118 – 119]. Автор вважає за необхідне підвищувати значення когнітивної моделі соціалізації, оскільки абстрактний образ світу, збудований у дитинстві, може більшою мірою відповідати психічним якостям індивіда, ніж вплив традиційних агентів соціалізації, а спирання на природні внутрішні сили може звести до мінімуму маніпулювання свідомістю та викривлення уявлення про систему соціальних ролей.

Однак враховуючи, що феномен у найзагальнішому філософському тлумаченні – явище що опановується на власному досвіді, можна констатувати, що категорії свідомості, безумовно, можуть накладати відбиток на процес формування системи нормативно-ціннісних диспозицій, однак слід враховувати, що соціальне буття індивіда відбувається у безпосередньому оточенні. Відповідно успіх (неуспіх) індивіда буде досягатися саме в ньому. Відтак, якщо припустити, що цінність абстрактних патерн зовнішнього світу може виявитися для індивіда особистісно значущою, це не обов'язково зумовлюватиме його успішність (відповідність) безпосередньому оточенні. Відповідно ідеї поступової самоактуалізації особистості, в концепції феноменологічного підходу бачаться нам надмірно дискусійними. Фактично когнітивні моделі соціалізації є номенологічними.

На моральних ідеях побудовано також теорію П. Хьорста, яка перегукується з герменевтикою та феноменологією. Через мову,

за цією теорією, моральні ідеї можуть бути описані за допомогою понять і суджень, виражаючи особливу сферу пізнання особистого досвіду; завдяки цьому моральне знання набуває загальної значущості, і люди починають розуміти думки інших, використовуючи загальну символіку і поділяючи однакову концептуальну схему [98, с. 36].

Американський персонолог Дж. Келлі, слідом за Піаже, Колбергом, Маслоу, надавав особливої ваги когнітивним процесам, вважаючи їх за основну рису людського функціонування. В його психології особистісних конструктів особистість – передусім дослідник, який прагне передбачати, інтерпретувати, контролювати свій внутрішній світ, орієнтується на майбутнє, активно формує уявлення про своє оточення, а не просто пасивно реагує на нього. Тим самим він формує свою унікальну систему особистісних конструктів – ідей, що використовуються для усвідомлення, прогнозування та інтерпретації власного досвіду. Ці конструкти за природою біполярні й дихотомічні, деякі з них можуть тимчасово домінувати [84].

Центральна теза феноменологічної теорії особистості (в рамках персонології) американського психолога К. Роджерса проголошує необхідність розуміння поведінки особистості в термінах її суб'єктивних переживань з огляду на прагнення до самовдосконалення. Мотивація соціальної поведінки зосереджується на тенденції актуалізації, самозбереження, самоінтенсифікації. «Я-концепція» – важливий персонологічний конструкт, розвиток якого залежить від безумовної позитивної уваги. Цей гештальт (у термінології Роджерса) складається зі сприйняття «Я», взаємовідносин «Я» з іншими людьми й різними аспектами життя, із цінностей, що формуються, виходячи з цього сприйняття. Вже з дитинства структура «Я» формується через взаємодію з оточенням, дитина поступово набуває соціальної сприйнятливості, розвиває когнітивні й перцептивні здібності, її «Я-концепція» диференціюється та ускладнюється. Отже, виходячи з теорії Роджерса, зміст «Я-концепції» особистості залежить від умов її соціалізації [46, с. 118 – 119].

Теорії Маслоу та Роджерса в ряді інших справили важливий вплив на розбудову когнітивної моделі соціалізації, про яку йшлося вище. Ґрунтуючись на ідеї поступової самоактуалізації

особистості, вони припускали, що її природні внутрішні сили здатні самостійно реалізувати соціалізацію індивіда, а агенти, інститути й чинники соціалізації повинні насамперед не стояти цим силам на заваді. На наш погляд, ці теорії, як і когнітивна модель соціалізації загалом, у наш час не отримують належної оцінки й мало застосовуються на практиці; між тим, абстрактний образ світу, збудований у дитинстві, може більшою мірою відповідати психічним якостям індивіда, ніж вплив традиційних агентів соціалізації, а спирання на природні внутрішні сили може звести до мінімуму маніпулювання свідомістю та викривлення уявлення про систему соціальних ролей.

Більш наближеним до феноменології когнітивістський підхід запропонував американський соціальний психолог ХХ століття Е. Еріксон, який ввів власний епігенетичний принцип. Він розумів соціалізацію і як індивідуальний, і як колективний процес, який багато в чому відбувається через дію механізмів ідентифікації індивіда з групою, народом, суспільством. Ідентичність вказує на причетність особистості до унікальних цінностей народу, породжених його унікальною історією, але це лише одне з понять більш широкої концепції життєвого циклу людини, згідно з якою соціалізація є послідовним процесом розгортання особистості через відомі фазоспецифічні психосоціальні кризи [214]. Еріксон визначив фундаментальні соціальні орієнтири людини стосовно себе і свого соціального середовища, які характеризують повноцінність розвитку особистості на різних етапах життя.

Вчений вважав, що індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер у кожній фазі. Психосоціальні фази розвитку характеризуються альтернативними базисними атитюдами і слугують результатом особистісного плану, що генетично успадковується та епігенетично розгортається, кожна стадія супроводжується кризою – конфліктом між соціальними вимогами і рівнем психічної готовності індивіда їх задовольнити. Долаючи ці критичні ситуації успішно, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Якщо соціалізації на якійсь стадії не відбулося (не вдалося вирішити головну на цій стадії проблему індивіда) або вона відбулася частково, це негативно впливає

на подальші стадії та соціалізацію в цілому [19, с. 31; 214]. Класифікація фаз розвитку Еріксона, яка поєднує в собі соціальні та психологічні аспекти, генетично запрограмований розвиток людини і включеність особистості в соціальне життя, дає вельми повне уявлення про етапи соціалізації особистості, хоча, з іншого боку, стадії особистісної еволюції в цій концепції слабо пов'язані між собою, а емпіричні описи кожної з криз можна вважати певною мірою довільними.

У другій половині ХХ століття, у зв'язку зі зростанням етнонаціональних проблем, актуалізувалися положення соціалізаційної моделі інкультурації, заснованій на положеннях антропологічних теорій Ф. Боаса, Б. К. Маліновського та інших [29; 113].

Американський соціолог та етнопсихолог М. Мід, головним предметом досліджень якої був світ дитинства, найголовнішим у соціалізації вбачала залучення до культури; на противагу фрейдистам вона практично довела, що в різних типах культури існують різні типи соціалізації, що культурні традиції визначають зміст дитинства, оскільки по-різному використовують універсальні біологічні передумови. В історії людства дослідниця виокремила постфігуративні (де діти навчаються у своїх предків), кофігуративні (де діти й дорослі навчаються у своїх однолітків) та префігуративні (де дорослі навчаються в дітей) культури. В останній, молодіжна субкультура переоформилася на контркультуру. Використовуючи прискорення темпів оновлення знань, вона тисне на консервативну культуру, руйнуючи застарілі соціальні інститути й норми [120].

Однак за умов використання будь яких теорії в ході соціалізації визначальну роль має специфіка референтної групи в межах якої власні і відбувається соціалізації. На наш погляд, в українському соціокультурному просторі структура та специфіка соціальної свідомості окремих референтних груп є досить суттєвою. Часто навіть протилежною (за умов урахування існування декількох референтних груп). Відповідно дослідження їх специфіки та взаємного впливу на процес соціалізації є принциповим, та необхідним для подальшого дослідження.

1.3. Агенти соціалізації дітей у сучасній Україні та проблема неефективності їхньої соціалізаторської діяльності

До чинників соціалізації у найширшому розумінні можна віднести всю сукупність природних і суспільних явищ, які справляють вплив на формування людини. Зокрема до них можна віднести загальне й безпосереднє оточення індивіда, расові, національні, етнічні, економічні, правові, гуманітарні, сімейні, локальні й регіональні обставини, все соціальне середовище, в якому існує певна соціально-психологічна атмосфера. Ієрархію соціалізаційних чинників складають мегачинники (життя всесвіту і планети), макрочинники (суспільства, держави, етноси), мезочинники (регіони, субкультури, ЗМІ тощо), мікрочинники (сім'ї, організації, мікросоціуми тощо); агенти соціалізації слід віднести до мезочинників і мікрочинників.

В контексті даного дослідження поняття агентів соціалізації застосовується в широкому смислі. Воно включає в себе ті чинники, які безпосередньо відіграють активну роль у процесах соціалізації, – соціальні групи та інституції, громадські та державні організації, заклади, установи, підприємства, соціальні контексти (наприклад, оточення), а також окремі індивіди, під впливом яких відбувається процес соціалізації [46, с. 101].

В якості агентів соціалізації можна розглядати людей і спільноти різного рівня й характеру, суспільні інституції, що виступають активними суб'єктами соціалізації. Існує інший погляд, згідно з яким під агентами соціалізації розуміють лише конкретних осіб, завдяки яким відбувається засвоєння соціальних ролей і культурних норм; натомість соціальні установи, що впливають на процеси соціалізації, спрямовують їх, іменують інститутами (іноді агентурами) соціалізації. В нашому дослідженні ми застосовуємо поняття агентів соціалізації в широкому розумінні, як конкретних осіб, соціальних груп та інституцій.

В. Добренєков та А. Кравченко виокремлюють агентів первинної та вторинної соціалізації: з першими дитину пов'язують довірливо-особисті стосунки, з другими – формально-ділові. Вчені допускають, наприклад, визначення сім'ї та школи у спрощеному вигляді як інститутів соціалізації, тоді як батьки, близькі й дальні родичі, лідери молодіжних угруповань, учителі, тренери

тощо належать до безпосередніх агентів соціалізації. Агенти первинної соціалізації відрізняються універсальністю, розмаїттям соціалізаторських функцій, їхньою взаємною заміненістю; натомість агенти вторинної соціалізації мають вузьку спеціалізацію. Ті ж дослідники розрізняють також агентів прямої та непрямой дії: перші перебувають з дитиною у тривалому особистісному контакті, здійснюють вплив на вербальному, словесному, поведінковому рівнях, натомість другі (герої літератури й кіно, журналісти, політичні діячі, естрадні зірки тощо) не впливають на дитину через свій життєвий досвід і повсякденні дії, їхній вплив можна назвати дистанційним, він визначається їхньою інтерпретацією впливів навколишнього середовища [59, с. 105 – 110].

У рамках психології акцент при дослідженні агентів соціалізації робиться на тому, які психологічні якості особистості утворюються під їхнім впливом; в рамках соціальної психології – на механізмах цього впливу, процесах міжособистісної взаємодії; соціологія досліджує зміст агентів соціалізації в конкретному суспільстві в певний історичний час, змістову навантаженість соціалізуючого впливу цих агентів. У нашому дослідженні ми аналізуємо вплив агентів на соціалізацію українських дітей у рамках соціології. На наш погляд, немає сумнівів у тому, що агенти соціалізації виконують важливі соціальні функції, однак ці функції, з іншого боку, значною мірою являють собою лише раціоналізацію практики, що протягом тривалого часу встановлювалася на основі сукупності особистісних мотивів; іншими словами, агенти своєю діяльністю виражають соціальні процеси, в яких індивіди беруть участь для задоволення своїх цілей і потреб. Це відносно стійкі форми соціальної практики, соціалізаторське функціонування яких визначається декількома чинниками: системою норм, що регулюють поведінку; наявністю умов і засобів, що забезпечують успішне виконання нормативних наказів і здійснення соціального контролю; інтеграцією в соціально-політичні й ціннісні суспільні структури, що узаконює формально-правову основу функціонування.

Підкреслимо, що агенти соціалізації не слід плутати з її соціальними обставинами, до яких ми можемо віднести створений людьми культурний світ, тобто предметне, культурно-історичне, архітектурне середовище, організаційні форми та способи суспі-

льного життя, морально-психологічну атмосферу як інтегральну характеристику загальної якості соціальних стосунків у спільноті.

Дія агентів соціалізації визначає формування притаманної певній культурі специфіки основних життєвих потреб, цінностей, цілей, інтересів, норм, орієнтацій; вони значною мірою формують світогляд, концепцію життя, самоідентифікаційну модель особистості, так само як і кожного нового покоління. Оскільки соціально-культурні особливості певних соціальних груп і спільнот, властиві їм способи життя, механізми самоорганізації та регуляції людської діяльності розрізняються за належністю до певної культури, ми можемо ставити та розв'язувати питання дії агентів соціалізації в сучасній Україні у зв'язку із соціокультурними особливостями українського суспільства. У сфері нашої уваги перебувають наступні агенти дитячої соціалізації: сім'я, зокрема батьки й родичі, освіта, дошкільні виховні заклади й заклади середньої освіти, оточення, зокрема дитячі й підліткові групи, церква, засоби масової інформації (ЗМІ).

Головним агентом соціалізації в дитинстві є сім'я, яку традиційно називають осередком первинної соціалізації і фундаментом для формування соціальної природи та ідеалів індивіда. До шкільного віку сім'я фактично залишається єдиним для дитини інтерпретатором цінностей, що панують у тих соціальних структурах, в які дитина пізніше буде входити, між тим саме на цей вік (до 6 – 7 років) припадає функціонально-змістовий екстремум усього процесу соціалізації. Соціалізацію в сім'ї ми розуміємо, з одного боку, як вплив сім'ї на формування соціально зрілої особистості, з іншого – як підготовку до виконання майбутніх сімейних ролей. Останню тезу не слід недооцінювати, оскільки доведено, що при створенні сім'ї молоді батьки здебільшого реалізують ту модель сімейних відносин і батьківських настанов, яку за своїли в дитинстві на прикладі своїх батьків. Соціалізуючий вплив на дитину сім'ї як соціально-психологічної цілісності носить нормативний та інформаційний характер [15, с. 124]. Сімейна соціалізація значною мірою залежить від складу, кількості членів сім'ї та взаємних стосунків між ними [35, с. 7].

Ми пропонуємо не ототожнювати сімейну соціалізацію з сімейним вихованням, яке з боку батьків виявляється у впливах на дитину з метою зміни на краще її поведінки та прищепленні ви-

соких моральних якостей, причому виховний вплив відбувається насамперед на рівні засвоєння конкретних зразків поведінки.

Складовою загального інституту сім'ї є соціальний інститут батьківства. Е. Еріксон вважав, що кожній культурі властивий свій стиль батьківства, і визначає його насамперед те, чого очікує в майбутньому від дитини та соціальна група, той соціальний прошарок, до якого належить дана сім'я [214]. Батьки прищеплюють дитині специфічний культурний код поведінки, завдяки якому значною мірою виробляються ті чи інші соціальні навички. Для будь-якої дитини батьки являють собою джерело емоційної підтримки, втілення сімейної влади, розподілення благ, взірць для наслідування людських якостей, виконують роль старших друзів і порадників [59, с. 189]. Довга відсутність батьків призводить до втрати цього важливого джерела для дитини, а відсутність одного з батьків не дозволяє ефективно виконувати батьківські соціалізаторські функції. Традиційними соціалізаторськими ролями батька є передача дітям свого статусу, матеріального положення, професійних навичок, забезпечення соціального захисту, розвиток інтелектуальних здібностей, ролями матері – емоційна підтримка, виховання естетичних почуттів, передача навичок ведення домашнього господарства, психологічних навичок взаємин між людьми, моральних, гуманістичних цінностей [60, с. 619].

Коротко охарактеризуємо можливі типи сімейної соціалізації. Подружня соціалізація, яка полягає в підготовці шлюбної пари до спільного життя, не належить до кола питань, що нами розглядаються, хоча може мати вплив на отримання майбутніми батьками статусу транскордонних трудових мігрантів.

Зміст батьківсько-дитинської соціалізації, яка триває від народження в сім'ї першої дитини до смерті останнього з батьків, може бути однопоколінною чи багатопоколінною, різностатевою чи одностатевою, включає передачу новому поколінню культурних цінностей, навчання дисципліні, елементарним навичкам повсякденного життя, особистої гігієни, засвоєння культурних норм міжособистісного спілкування зі своїми (рідними, друзями) й чужими, засвоєння соціальних ролей (наприклад, покупця, пасажира, учня), а часто й оволодіння основами професійної майстерності. Протягом усього життя батьки передають дітям сумарний до-

свід розв'язання проблем і технології уникнення помилок. При цьому варто розуміти, що успішність виконання батьками соціалізаторських функцій залежить від того, якою мірою батьки є зразком для наслідування, від рівня їхнього авторитету та збігу інтересів з інтересами дітей. Це важливо також і в плані сімейного виховання, оскільки діти часто не приймають правил належної поведінки не через їхню незрозумілість, а через абстрактність, відірваність від реального життя.

Якщо соціалізація є двобічним процесом, в якому особистість і суспільство виступають об'єктами і суб'єктами, те ж саме можна сказати про сімейну соціалізацію, в якій об'єктом і суб'єктом виступає дитина та хтось із батьків. Як доросла особистість збагачує систему соціальних зв'язків, так і діти, особливо після створення власних сімей, збагачують соціальний світ батьків, опікуються ними – цей аспект сімейної соціалізації ми називаємо дитино-батьківською соціалізацією. Єдність цих аспектів закладає підвалини внутрішньосімейного циклу соціалізації поколінь. На наш погляд, взаємовідносини між батьками й дітьми слід вважати вирішальним моментом соціалізації особистості, оскільки вони виникають у надважливий момент максимальної сприйнятливості до добра і зла, відкритості всьому новому, продовжуються протягом усього життя як батьків, так і дитини, характеризуються найтіснішими стосунками, які існують у людському суспільстві.

Специфіка соціалізації сіблінгів (термін запозичено з медичної генетики, де ним позначають одного чи двох дітей одних батьків, які не є близнюками) [149, с. 908], під якими ми розуміємо родичів другого ступеня спорідненості, полягає у відтворенні братами й сестрами в сімейній взаємодії між собою тих структур і типів відносин, які існують між однолітками у неформальних малих групах оточення, у групах дитячих дошкільних закладів або у шкільних класах. Сіблінги для дитини відіграють роль суспільної моделі, в якій реалізується її потяг до співробітництва. Вважаємо за потрібне зробити акцент на величезній ролі цього аспекту соціалізації, який часто при дослідженнях сім'ї як агента соціалізації не береться до уваги, хоча відомо, що діти, які були в сім'ї єдиними, частіше стикаються в майбутньому з життєвими труднощами.

По-перше, між родичами другого ступеня спорідненості завжди існує певна вікова різниця, яка нерідко допомагає старшому засвоювати батьківські ролі.

По-друге, брати й сестри не лише захищають та опікують один одного, але й об'єктивно оцінюють і безкомпромісно критикують, що стає на перешкоді формуванню таких рис характеру як егоцентризм, егоїзм, зневага до інтересів оточуючих.

З іншого боку, коріння конфліктної поведінки сіблінгів найчастіше полягає в суперництві за батьківську увагу і, як наслідок, у ревнощах по відношенню до батьків. Гострота такого суперництва, як правило, збільшується пропорційно зі збільшенням вікової різниці, якщо вона не перевищує 6 років; якщо різниця більша, соціалізація кожного з дітей нагадує соціалізацію дитини, яка в сім'ї єдина.

Відсутність батьків у сім'ї призводить до викривлення перш за все батьківсько-дитинської соціалізації, але наслідками можуть стати деформації у майбутніх процесах дитино-батьківської соціалізації (збагачення соціального світу батьків похилого віку дорослими дітьми) та соціалізації сіблінгів, тобто родичів другого ступеня спорідненості. Між тим, лише єдність даних типів сімейної соціалізації закладає підвалини внутрішньосімейного циклу соціалізації поколінь.

Саме сім'я дає людині найбільш ранній і найбільш повний досвід соціальної єдності; в ній створюється атмосфера, де кожний є метою для всіх, за умови дотримання принципів партнерства та взаємної відповідальності. П. Бурд'є наголошує на тому, що кожна сім'я передає дітям разом із системою цінностей, що покликана зробити правильний вибір, культурний капітал і своєрідний етос, особливу духовну атмосферу, які разом формують культурне середовище, що сприяє розвитку закладених від природи здібностей [37]. Важливу роль у соціалізації дитини відіграє й мова (мови), що панує в сімейному спілкуванні, адже засобами мови передаються найважливіші риси національного характеру. Між тим, як справедливо зазначає Є. Поліканова, зміст соціалізації значною мірою виявляється в особливостях національної психології – емоційних оцінках, етнічних стереотипах тощо [140, с. 98].

Для формування моральних поглядів дитини особливе значення мають довіра до неї, взаємоповага в сім'ї, частота та інтенсивність спілкування між батьками й дітьми, сімейна дисципліна, роль, відведена дитині в сімейній ієрархії, ступінь самостійності, яка надається дитині. Атмосфера в сім'ї може як сприяти, так і перешкоджати прилученню дитини до життєвих цінностей батьків; причиною виникнення найбільш нестерпної атмосфери є, згідно з результатами наших спостережень, ефект накопиченої взаємної агресії, який ще більш підживлюється імпульсивністю характерів.

Перша соціальна роль, яку дитина вчиться відігравати, – це роль члена сім'ї. В сім'ї закладаються перші основи гендерної соціалізації, і в майбутньому статева ідентичність постійно підтримується за допомогою соціального порівняння.

Основними чинниками сімейної соціалізації є спілкування, гра, навчання. Найважливіший чинник соціалізації в ранньому дитинстві – вплив батьків або інших дорослих, які доглядають дитину, турбуються про неї, задовольняють як її фізіологічні потреби, так і потреби у спілкуванні. Позбавлення дитини в ранньому віці повноцінного спілкування з батьками призводить до неоправданих втрат в її фізичному та психічному розвитку. Від інтенсивності, стилю й тематики сімейного спілкування багато в чому залежить загальна атмосфера в сім'ї. Гра в сім'ї як чинник соціалізації фактично є першим виявом творчості, без якої, неможлива соціалізація особистості. Ігрова творчість спрямована на участь в іграх, де потрібні відгадки, пошуки результатів, зміни, нововведення (наприклад, імпровізація з лялькою чи імітація акторської гри) [192, с. 34]. У сім'ї починає діяти й такий чинник соціалізації як навчання, і важливо, щоб навчання, як і гра, з самого початку носило творчий характер, оскільки навчальна творчість в подальшому покликана асимілювати інші види творчості – наукову, технічну, художню тощо.

Аналізуючи загальні причини послаблення ефективності соціалізаторської діяльності сучасних сімей, слід враховувати явище трансформації сучасної сім'ї та сімейних відносин, що часто призводить до соціальної напруги і негативно впливає на соціалізацію особистості. Серед загальних негативних тенденцій трансформації сім'ї як соціального інституту можна виділити збіль-

шення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом, збільшення кількості розлучень, зменшення середньої тривалості шлюбу, відкладення часу вступу до шлюбу, проживання подружніх пар без оформлення шлюбу, зменшення народжуваності, старіння й депопуляцію населення, збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються. Зростання економічної незалежності жінок, активне залучення їх до трудової діяльності – це світова тенденція, яка також викликала перегляд традиційної структури сімейних відносин, зміни традиційних функцій сім'ї [107, с. 221].

Російський фахівець у галузі освіти М. Нікандров запевняє, що останнім часом потрібно говорити про світову кризу сім'ї, що підтверджують як соціологічні, так і порівняльно-педагогічні дослідження; її основними ознаками є зниження народжуваності та зростання дитячої смертності, збільшення кількості малодітних сімей [123, с. 63].

Криза сім'ї пов'язана зі зміною суспільного ставлення до базових цінностей сім'ї та батьківства, які почали програвати конкуренцію іншим цінностям – матеріального достатку або підвищення соціального статусу. Адже нерідко саме цінності матеріального достатку змушують українців виїжджати на заробітки за кордон, що створює додаткові соціалізаційні труднощі для їхніх дітей. Крім того, на виконанні українською сім'єю функцій соціалізації дітей несприятливо позначаються деградація системи виховних цінностей, масова бідність і пов'язана з нею правова й матеріальна незахищеність, безробіття, житлові проблеми. Стосунки в сучасній сім'ї відбивають суспільні відносини «великого життя», оскільки в ній у повному чи неповному вигляді представлені майже всі соціальні статуси, проте ці стосунки часто не перетворюються для дитини на наочний посібник; у багатьох сім'ях гіпертрофовані або позитивні, або негативні відносини.

Між тим, сім'я, з усією повнотою відтворюючи в собі розмаїття людських відносин, повинна навчити дитину як відгукуватися на позитивні відносини і впливи, так і блокувати негативні. З цієї точки зору самодостатність соціалізації дитини залежить не від наявності обох батьків, а від здатності сім'ї відтворювати у своїй життєдіяльності всю повноту суспільних відносин, що вона все частіше робити не спроможна. Зі зниженням матеріального рівня

знижується культурний рівень багатьох українських сімей, а від матеріального і культурного рівня сім'ї значною мірою залежить весь подальший соціалізаційний шлях дитини: до якого дитячого садка і школи вона потрапить, що й у якому обов'язі буде читати й вивчати, яким буде коло її повсякденного спілкування, чи будуть у неї необхідні для подальшого ефективного навчання засоби, персональні репетитори й т.п.

Вже в ранньому дитинстві починає формуватися потреба у взаємодії з однолітками як з рівними за статусом, і хоча в дошкільному віці така взаємодія ще не відіграє значної ролі, її відсутність несприятливо впливає на соціалізацію дитини. Саме ця потреба включає в дію нового потужного агента соціалізації – інститут освіти, функціональне значення якого на наступних етапах поступово розширюється. Загалом соціальний інститут освіти детермінований об'єктивною потребою суспільства у відтворенні та передачі наступним поколінням нагромаджених знань і соціального досвіду, його головні функції – механізм передачі від покоління до покоління соціального досвіду, знань, результатів культурно-історичного розвитку суспільства, соціокультурна діяльність – підпорядковані соціалізації особистості як основній освітній проблемі [107, с. 381].

Дошкільний виховний заклад – перший соціальний інститут у системі освіти, з яким стикається дитина. В дитячих садках дитина вперше опиняється у формальній групі, хоча її формальна організація сама по собі ще далека від інтересів дитини. Такі групи дифузні, з мінімальною ієрархією, але в них вже зароджується диференціація позицій у системі міжособистісних стосунків, яка ще більше підсилюється у шкільних класах [93, с. 291 – 293]. Останнім часом в Україні все нагальніше проявляється необхідність розв'язання комплексної проблеми безперервної освіти і самоосвіти, спрямованої на цілісний розвиток особистості, на постійне розширення можливостей виробничої та соціальної адаптації індивіда в динаміці суспільства. Адже освіта й самоосвіта в цивілізованих суспільствах – це високорозвинені диференційовані багаторівневі соціальні системи безперервного вдосконалення знань і навичок, найголовнішою функцією яких стосовно індивіда є підготовка до отримання того чи іншого соціального статусу, ефективного виконання відповідних ролей.

Отже, саме в дошкільних виховних закладах вперше актуалізуються питання групової ідентифікації, формуються групові установки на той чи інший характер діяльності; у цей період особливу роль починають відігравати мова й символи, які отримують свій зміст і соціальне значення як результат ролей, які починає грати дитина у взаємодіях і комунікаціях [200, с. 167]. При цьому діапазон соціальних ролей з початком виховання дитини в дошкільному закладі значно розширюється. Якщо в сім'ї головним чинником соціалізації було спілкування, в дошкільному закладі на перший план виходить гра, яка спочатку спрямовується вихователем; завдяки грі закладаються підвалини колективізму. Л. Виготський, оцінюючи значення сюжетно-рольової ігри в дошкільному закладі, зазначав, що вона дає дитині нову форму бажань, вчить її бажати, відносячи бажання до фіктивного «Я», до ролі у грі та її правил, тому те, чого дитина досягає у грі, пізніше стає її середнім реальним моральним рівнем [47].

Другим соціальним закладом системи освіти є школа. Найперше значення школи як агента соціалізації в тому, що вона створює базові особистісні умови для подальшої соціалізації, інкорпорації в інші соціальні групи та спільноти, задає головний напрямок нових соціалізуючих впливів, визначає їх зміст та орієнтацію, адже дає дитині те, чого не може дати сім'я, – сукупність систематизованого наукового знання; школа вперше підключає дитину до глобальної комунікації, під якою розуміється широка циркуляція соціальних знань у суспільстві.

На нашу думку, школу як агента соціалізації слід розглядати через призму взаємної відповідності змісту шкільного життя та обраних організаційних форм навчання й виховання; важливо мати на увазі, що передача соціального досвіду в школі відбувається не стільки на уроках і через спілкування з педагогами, скільки в усій шкільній атмосфері, через офіційні та неофіційні норми, якими живе школа. Отже, для успішної шкільної соціалізації ці дві складові мають бути збалансовані. Крім того, школа як агент соціалізації повинна одночасно та узгоджено розв'язувати дві соціально-психологічні задачі: засвоєння нормативної поведінки і формування власної активної позиції щодо соціальних норм і цінностей [62, с. 459 – 460].

У шкільній соціалізації можна виокремити декілька фаз: вступ до школи, освоєння класу як первинної соціальної групи, прийняття статусу учня і виконання цієї першої в житті самостійної соціальної ролі. На відміну від групи дошкільнят, шкільний клас є більш інституційованим утворенням, яке чітко структуроване, посідає в житті учня важливе місце і включене в широкий соціальний контекст, а отже, є повноцінною моделлю соціальних відносин. На наш погляд, шкільна соціалізація може (і має) мати декілька напрямків: особистісний, міжособистісний, соціально-груповий, ціннісний, правовий, екологічний, економічний.

Перехід від суто сімейної соціалізації до шкільної може бути пов'язаний зі значними труднощами через те, що школа спочатку сприймається дитиною як щось далеке, холодне, з авторитарною владою; діти вперше вступають до великого колективу і змушені адаптуватися до нових, значно більш формальних (офіційних) умов. У школі дитина вперше змушена підкорятися незнайомим особам не через власну любов чи прихильність, а з огляду на однотипні вимоги соціальної системи, від неї чекають на типову поведінку, тому її індивідуальні якості традиційно відходять на другий план [108].

Зі вступом до школи рольовий діапазон дитини ще більше урізноманітнюється. У шкільному класі вперше набувають ваги неформальні ролі, що відбивають позиції дітей у структурі спілкування, які, у свою чергу, опосередковують роль класу в соціалізації дитини. Щодо чинників соціалізації, то на етапі початкової школи важливим чинником залишається гра, але з кожним роком його значення зменшується. Коло спілкування розширюється. Фактично, лише у школі спілкування починає відігравати роль провідного різновиду діяльності як практичного механізму соціалізації дитини. Навчання як чинник соціалізації виходить на перший план у середній школі, передусім завдяки збільшенню інформаційної насиченості та функціональному розмаїттю змісту педагогічної соціалізаторської роботи. В середній школі важливої ролі набуває практична дія як інший чинник соціалізації. Крім того, у шкільному віці значно розширюється коло агентів соціалізації; це можуть бути, крім учителів, лікарі, вихователі дитячих таборів тощо. Сутність соціалізації все більше спрямовується на

оволодіння розумовими, пізнавальними навичками, складними системами правил різних наукових дисциплін.

У середній школі основним чинником соціалізації стає навчання, передусім завдяки збільшенню інформаційної насиченості та функціональному розмаїттю змісту педагогічної соціалізаторської роботи. Сутність соціалізації все більше спрямовується на оволодіння розумовими, пізнавальними навичками, складними системами правил різних наукових дисциплін. Набувають форм звичаєвості й саморегуляції багато побутових та організаційних форм поведінки дитини й підлітка, більше уваги приділяється засвоєнню важливих моментів суспільного співжиття, заохочуватися ініціатива дітей щодо засвоєння просоціальних навичок поведінки. Наприкінці цього періоду повинен відбуватися перехід від переважно адаптивних форм соціалізації до активного формування «Я-концепції», проектування власного соціального майбутнього [98, с. 88].

У старшому шкільному віці настає період, на якому школа має починати виконувати функції формування базових життєвих концепцій, становлення стійкої самосвідомості, світогляду, концептуалізації особистісної, природної та соціальної реальності, утвердження цінностей, ідеалів, норм, принципів практичної життєдіяльності, вибору та засвоєння системи життєвих орієнтацій, соціальної самоідентифікації. Саме у процесі шкільної соціалізації підліток повинен усвідомити власні життєві перспективи, визначити своє можливе місце в суспільному житті, тобто сформувати те, що можна назвати власним життєвим проектом. Результатами вдалої соціалізації у старшому шкільному віці може виступати формування адекватної оцінки власних перспектив на майбутнє, початок фахового становлення. На цьому етапі закінчується, формування світоглядних позицій, з'являється цілісна система уявлень про власну особистість і суспільство, відбувається усвідомлення стартових для входження в суспільство особистісних диспозицій. Також на цьому відбувається оволодіння культурою інтимних взаємин з особами протилежної статі.

В цьому віці ще більше розширюється коло агентів соціалізації, хоча провідним агентом шкільної соціалізації залишається вчитель – ключова фігура після батьків, яка відповідає за успішну соціалізацію дитини. Важливим моментом є те, що на відміну від

батьків учитель не так тісно пов'язаний з дитиною в емоційному плані, а тому здатен оцінювати стан справ більш реально. Вчитель для дитини повинен бути не лише джерелом знань, а й авторитетним арбітром у життєвих ситуаціях. В Україні вчитель фактично не здатен виконувати всі свої функції, здебільшого через економічні причини, від того українська школа втрачає можливість виступати дієвим агентом соціалізації.

За словами П. Сорокіна, школа повинна здійснювати первинну селекцію, відокремлюючи найбільш талановитих від найменш здібних, і забезпечувати першим можливості подальшого просування [168, с. 398]. Але в Україні в цьому плані склалася проблемна ситуація. Старі концепції загальної середньої та професійно-технічної освіти пов'язані з уніфікацією особистостей і не враховують специфіки сучасного селективного добору. Значною мірою це стосується й вищої освіти. Як наслідок, політична, економічна і навіть наукова еліта суспільства розходиться з інтелектуальною і моральною елітою, оскільки набуття соціального статусу мало пов'язане з потребами формування інтелектуальної та моральної еліт. Причину цьому ми вбачаємо в відсутності селекції обдарованих дітей на первинних рівнях соціалізації. Інша небезпека полягає в індивідуалізмі та ідеологічному вакуумі, що часто спостерігаються у процесі освітньої соціалізації молоді; у суспільному вимірі наслідком цього є відсутність культурної цілісності суспільства, а в особистісному це іноді призводить до формування асоціальних суспільних установок і ціннісних орієнтацій.

Говорячи про соціалізацію дитини, необхідно також відмітити, що різні агенти соціалізації можуть здійснювати на особистість як односпрямований, так і різноспрямований, суперечливий вплив; наочним прикладом таких агентів можуть слугувати сім'я та вуличне оточення дитини. Якщо в ранньому дитинстві особливе місце посідає спілкування з батьками, то в підлітковому віці важливими агентами первинної соціалізації дитини, особливо в плані розвитку ідентифікації та формування установок, стають однолітки з найближчого оточення, а вторинної – т. з. «далекі агенти» соціалізації (ЗМІ, кумири, герої літератури й кіно і т. п.). У підлітковому віці молодіжне дозвілля стає важливим джерелом набуття соціальних знань і досвіду. Дослідження довели, що в

питаннях стилю одягу, музичних смаків, обрання кумирів, поведінки на молодіжних дозвільних заходах і т. п. діти, особливо в підлітковому віці, орієнтуються переважно на однолітків з оточення, так само як в питаннях освіти, професійних планів, фінансів, – на батьків [60, с. 785]. Між цими агентами виникає конкуренція за соціалізуючий вплив. У підлітковому віці малі групи часто фактично не трансформують вимоги дорослих, не адаптують їх до власних відносин; вплив однолітків у цих групах іноді перебуває вже у контрвідносинах із впливом дорослих. Соціалізаторська роль підліткових груп полягає в допомозі засвоїти навички соціальної поведінки, первинний статус, легше пережити неминуче послаблення зв'язків із сім'єю, передачі специфічних для підліткового віку ціннісних уявлень, задоволенні потреб у гетеросексуальних контактах. Слід також враховувати, що значну роль у соціалізуючому впливі групи відіграє феномен лідерства, оскільки лідер виступає носієм основних групових цінностей, і не в останню чергу через ідентифікацію з ним члени групи вибудовують власну ціннісну систему. У неформальному оточенні дитини існує своя ієрархія агентів соціалізації. На першому місці за впливом стоять друзі, які здебільшого поділяють загальні інтереси і найпершими вимогами до яких є вірність та вміння зберігати таємницю, – найкращі помічники і радники, перед якими можна «вилити душу», але водночас об'єктивні критики. Далі йдуть, за термінологією німецько-американського соціолога першої половини ХХ століття, представника феноменологічної соціології А. Шюца [211], товариші (спільники), з якими дитина перебуває у відносно тісній взаємодії, і «сучасники», взаємодія з якими є потенційно можливою.

Проблема викривлення соціалізуючих впливів оточення значною мірою пов'язана з формуванням негативних оцінок оточуючих, які стосуються будь-яких компонентів соціальної символіки «Я». Згідно з нашими спостереженнями, результати яких значною мірою підтверджують умовиводи Дж. Г. Міда та Ч.-Х. Кулі, значення неформальних груп іноді зростає настільки, що дитина чи підліток, оцінюючи себе майже винятково з точки зору інших, повністю підлаштовують свою поведінку під референтну групу, ототожнюючи себе з нею, – це поглиблює названу вище проблему. Такі негативні оцінки накладаються на т. з. «аномію» (в розу-

мінні А. Дюркгейма), що пов'язана з утратою нормативно-ціннісних основ, необхідних для підтримання соціальної солідарності, забезпечення прийнятної соціальної ідентичності; у молодіжному середовищі така «аномія» призводить до парадоксального поєднання актуальних, переважно негативних оцінок і глибинних ціннісних переваг. Негативний вплив неформальних груп пов'язаний і з тотальним груповим конформізмом, агресивною прихильністю сумнівним груповим цінностям, що фактично знімає індивідуальну відповідальність за групові дії; саме тут слід шукати витoki переадресації самоконтролю на груповий рівень і невмотивованості поведінки дитини чи підлітка. Для зближення спрямування соціалізаційних ціннісних векторів сім'ї та оточення, зокрема підліткових груп, важливо, щоб сім'я була відкритою для зовнішнього спілкування; це зменшує ризики відторгнення підлітка від сім'ї і сприяє більш успішному формуванню ціннісної визначеності.

Релігія і церква в багатьох країнах разом з родиною стоять на першому місці як агенти соціалізації дітей. Роль релігії та церкви в соціалізації українських дітей потребує докладного вивчення, на сьогодні це чи не найменш досліджена проблема з огляду на стан вітчизняної соціології релігії. Авторські спостереження, свідчать, що релігія в Україні, виступає як чинник вторинної соціалізації, при тому, що в останні роки частково збільшує свій соціалізуючий вплив.

Однак, цей вплив не варто перебільшувати, оскільки чимало дітей виховується в сім'ях, де було втрачене реальне історичне й соціальне коріння релігії, та на сьогодні релігійні практики представляють собою певну моду. Діти з таких сімей мають дуже низьку релігійну культуру, якщо розуміти під нею знання змісту, ідей, традицій, обрядів, свят і т. п. тієї чи іншої релігії. З іншого боку, в сільській місцевості Закарпаття в багатьох сім'ях релігійні традиції було збережено, тому до питання впливу цього агенту соціалізації слід підходити вибірково. Авторська думка з цього питання зводиться до того, що соціалізаторська роль релігійної віри повинна полягати в генералізації та сакралізації в дитячій свідомості загальнолюдських і духовних цінностей.

Результати соціологічних досліджень, проведених ще на початку 1990-х років, показали, що ЗМІ як агент вторинної соціалі-

зації за впливом на дітей і підлітків перевищили роль не лише освітніх закладів, але й навіть сім'ї. Масштабність впливу сучасних ЗМІ на тлі всесвітньої глобалізації зростає паралельно зі зростанням ролі новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в усіх галузях життєдіяльності суспільства; з огляду на ці процеси свідомість сучасних дітей формується в численних комунікаційних потоках різної спрямованості, що само по собі негативно впливає на формування цілісної особистості.

В українських умовах відсутності цілісної культури, єдиних виховних ідеологічних орієнтирів, розпаду соціальних зв'язків збільшується мозаїчність сприйняття національних і світових духовних цінностей, що сприяє формуванню культів максималізму або нігілізму. З іншого боку, телебачення виступає джерелом різного роду маніпуляцій свідомістю, а свідомістю дитини маніпулювати, як відомо, найлегше. Пропаганда й маніпуляції, що здійснюються переважно шляхами віртуального усунення певних чинників соціального середовища або відсіву інформації, яка надходить до особистості, переформовують соціальне середовище в її очах.

Іншу соціалізаційну небезпеку становить явище телевізійної агресії. Результати авторських спостережень засвідчують, що дія сучасних ЗМІ відповідає концепції одномірної людини відповідно американського та німецького соціологів ХХ ст. Д. Рісмена і Г. Маркузе, згідно з якою сучасні засоби пропаганди («фабрики громадської думки», за висловом Маркузе) розповсюджують інформаційні стереотипи, які формують спрощені схеми бачення соціальних питань у площині примітивних альтернатив і протистоянь, зі спрощеним соціальним сприйняттям і грубим інтерпретаційним апаратом. Отже, діяльність сучасних ЗМІ, особливо телебачення, в плані дитячої соціалізації є багато в чому дисфункціональною.

Чимало сучасних дослідників констатують наявність дефіциту позитивного впливу на дітей всіх агентів соціалізації в Україні [206, с. 3]. Крім багатьох суб'єктивних причин, розглянутих вище, для цього є й об'єктивні причини.

По-перше, завдання агентів соціалізації ускладнюється з ускладненням змісту й форми процесів соціалізації, на що, у свою чергу, впливає складність, рухливість, відкритість суспільства.

По-друге, фактичний потенціал кожного з агентів соціалізації обмежується матеріальними, організаційними, технологічними, культурними, ідеологічними суспільними обставинами. Для подолання такого обмеження необхідне взаємне узгодження і координація дій усіх агентів соціалізації дітей в Україні.

У підсумку варто зазначити, що у світовій науковій думці характерне надзвичайне розмаїття теоретичних підходів до розгляду процесів соціалізації особистості й зокрема дитини, що свідчить про значний доробок у дослідженнях даного феномена. Загалом серед основних класичних соціологічних та соціально-психологічних теорій можна виділити два основних підходи до розуміння феномена соціалізації: в рамках суб'єктно-об'єктного підходу (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, З. Фрейд та інші) особистості відводиться роль об'єкта по відношенню до суспільства; в рамках суб'єктно-суб'єктного підходу (Н. Смелзер, Дж. Г. Мід, Ч.-Х. Кулі, Е. Фромм та інші) особистість розглядається як активний суб'єкт процесу соціалізації. На ідеях різних теорій ґрунтуються різні соціалізаційні моделі: рольового тренінгу (Т. Парсонс, Н. Смелзер), міжособистісного спілкування (Дж. Г. Мід, Ч.-Х. Кулі), соціального навчання (представники біхевіоризму), соціалізації як розвитку особистісного і суспільного контролю (З. Фрейд, Е. Фромм), інкультурації (М. Мід), когнітивна модель (Ж. Піаже, Л. Колберг).

Аналіз існуючих дефініцій соціалізації на мікрорівні дозволяє дійти висновку, за яким соціалізацію доцільно розглядати в рамках суб'єктно-суб'єктного підходу, хоча зміст поняття може варіюватися з точок зору соціології, психології, соціальної психології, соціальної педагогіки, культурології. Якщо співвідносити поняття соціалізації з поняттями розвитку, формування та виховання особистості, можна дійти наступного висновку: розвиток відбиває об'єктивний зміст еволюції людини протягом життя, формування особистості розкриває осібну фазу цього процесу, виховання особистості – суспільно цілеспрямовану та організовану складову його здійснення, а соціалізація охоплює системну єдність цих понять, передаючи їхнє смислове підґрунтя – зміст суспільного життя і діяльності з точки зору «утворення» особистості. Все це компоненти єдиної онтогенези, що взаємно доповнюють один одного.

Аналіз соціалізації як стадійного процесу підтвердив, що він значною мірою визначається віковими особливостями особистості. Дослідження структури і механізмів соціалізації дозволило побудувати схему, що складається з блоків соціально-психологічних і соціальних механізмів.

Найважливішу роль у соціалізації українських дітей відіграють сім'я і школа. Важлива особливість сім'ї як агента соціалізації полягає в тому, що соціалізація дитини в ній не лише зводиться до засвоєння нових соціальних ролей і стереотипів суспільної поведінки, а і включає передачу дитині соціальних цінностей, які слід відрізнити від соціальних і міжособистісних оцінок, – отриманих від попередніх поколінь уявлень про те, що добре і що погано. Якщо невдачі сімейної соціалізації частіше пов'язані з природними негативними тенденціями, то невдачі соціалізації шкільної слід шукати в побудові українського інституту середньої та професійно-технічної освіти.

ЧАСТИНА 2

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТРАНСКОРДОННИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ЗАКАРПАТТЯ

2.1. Транскордонна трудова міграція як соціальне явище та її вплив на соціалізацію дітей трудових мігрантів

В авторському розумінні міграція населення – це територіальне переміщення індивідів, пов'язане зі зміною місця проживання на певний термін або постійно, незалежно від регулярності, тривалості, цільової спрямованості. Соціологічний аналіз міграції передбачає застосування інституційного, системного, функціональних підходів, в рамках яких увага акцентується на таких предметно-об'єктивних характеристиках міграції як процесуальність, системність, функціональність, а також на інституційних характеристиках і безпосередній належності їх до систем соціальної дії [74, с. 79].

З поняттям міграції пов'язані поняття міграційних процесів, міграційних потоків, мігрантів. Міграційний процес – серія соціальних взаємодій, визначена структурно-функціональними взаємозалежностями змін положень певних соціальних суб'єктів (мігрантів) у певному соціальному просторі. Міграційний потік – загальна кількість мігрантів чи міграцій, що характеризується спільністю регіонів вибуття і прибуття протягом певного періоду часу. Слід зазначити, що з другої половини ХХ століття міжнародна міграція все більше набуває глобальних масштабів; так, в останньому десятилітті минулого століття загальна чисельність міжнародних мігрантів оцінювалася в 135 – 140 млн. осіб. Сьогодні її доцільно розглядати як сукупний наслідок масштабної модернізації та глобалізації демографічних, соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесів, що характеризують сучасну динаміку суспільної життєдіяльності [116; 215].

У будь-якому міграційному процесі можна виділити його чинники – об'єктивні суспільні тенденції, явища, факти; причини,

в яких конкретизуються різні чинники і які формуються під впливом потреб певних категорій населення; мотиви, в яких конкретно опредмечуються причини й на підставі яких приймаються індивідуальні рішення щодо їх усунення; саме в міграційних мотивах фіксується суб'єктивний смисл міграційної поведінки для кожного індивіда [202, с. 108].

Мотиві потенційного трудового мігранта заробити й накопичити певні фінансові засоби може фіксуватися необхідність подолати недосконалість ринків капіталу, робочої сили, кредитування, страхування, а одним із чинників виступати доступність легального отримання закордонної візи. Слід зазначити, що мотивація кожного окремого мігранта може неодноразово змінюватися під час роботи за кордоном у процесі набуття нового соціального досвіду [61, с. 101; 215, с. 137]. Мотивація є визначальним моментом, який виокремлює транскордонну міграцію серед інших видів транскордонних переміщень осіб. У даній монографії вона досліджується з позитивістської точки зору, яку ґрунтовно представлено у працях М. Тордо [227] і в рамках якої індивідуальна або сімейна міграційна поведінка розглядається передусім як результат раціонального суб'єктивного вибору, що здійснюється під впливом насамперед соціально-економічних, а також політичних, екологічних, демографічних, психологічних та інших чинників.

Російський соціолог Т. Юдіна визначає трудову міграцію як територіальне переміщення населення з метою працевлаштування на новому підприємстві та отримання за це відповідної винагороди [215, с. 254]. Якщо серед загальних мотивів міграції часто зустрічаються сімейні та особисті (втеча з проблемної сім'ї, розлучення, спроба реалізувати себе в незвичних умовах або подолати емоційні травми тощо), то причини й мотиви трудової міграції як територіального переміщення з метою працевлаштування за певну винагороду є суто соціально-економічними [152]. Серед них можна виділити причини загальні, що визначають тенденції розвитку різних форм міжнародних економічних відносин (нерівномірність соціально-економічного розвитку країн, що значною мірою залежить від різних темпів накопичення капіталу, структурні зрушення в їхніх економіках, економічна політика урядів), та специфічні (істотні відмінності в рівні заробітної плати й соціа-

льного забезпечення, локальна нестача робочої сили певних спеціальностей і кваліфікацій, надлишок робочої сили в певних країнах). Трудова міграція, що передбачає перетин міжнародних кордонів, є транскордонною (міжнародною, зовнішньою). Конвенція про захист прав усіх, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 45/158 від 18 квітня 1990 року, визначає міжнародного трудового мігранта як особу, яка займатиметься, займається або займалася оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої вона не є. Положеннями цієї Конвенції регулюються основні питання транскордонної трудової міграції, при аналізі якої основним об'єктом дослідження виступає, як правило, акумуляція людського капіталу як ендогенного чинника економічного зростання тих чи інших країн [74, с. 79].

Транскордонна міграція робочої сили є розповсюдженим міжнародним явищем, вона відбиває стихійний процес розподілу трудових ресурсів між національними ланками світового господарства, а використання іноземної робочої сили вважається в сучасних умовах невід'ємною складовою нормального процесу відтворення. У деяких країнах, що активно використовують працю іноземців, спостерігається залежність цілих економічних галузей від імпорту робочої сили.

Основними особливостями і тенденціями транскордонної міграції робочої сили на сучасному етапі є зростання в міграційних процесах демографічних чинників, розширення географії та масштабів, кількості і структури міграційних потоків, збільшення обсягів нелегальної міграції, урізноманітнення соціокультурних характеристик мігрантів, фемінізація міграційних переміщень, використання трудової еміграції для вирішення внутрішньодержавних проблем зайнятості [215, с. 4 – 32]. З кожним десятиліттям можливості транскордонної міграції робочої сили розширюються, що пов'язане з формуванням єдиного світового інформаційного, економічного, транспортного простору.

В контексті даного дослідження під транскордонними трудовими мігрантами розуміються особи, які працевлаштовуються за кордоном на певний час; до цієї категорії не входять постійні емігранти (переселенці) та мешканці прикордонних регіонів, які займаються транскордонною дрібною контрабандою (т. з. «човни-

карі») або щоденно перетинають кордони для праці в сусідній країні (фронтальєри).

В Україні транскордонна трудова міграція з початку 1990-х рр. перетворилася на важливу економічну стратегію значної частини населення, незважаючи на численні труднощі із соціальною адаптацією в нових умовах за кордоном, що виявляються переважно в матеріально-побутових, організаційних, мовних аспектах, адже соціокультурна адаптованість більшості трудових мігрантів є низькою [68, с. 10 – 21]. Починаючи з 1994 року в державі стабільно спостерігається від'ємне сальдо міграції, відтоді лише за рахунок найбільш активних та ініціативних українців, які залишили Україну з метою працевлаштування за кордоном, загальна кількість населення держави щорічно скорочується приблизно на 90 тис. осіб [105, с. 52 – 81; 179].

На жаль, однозначної інформації щодо масштабів та регіональних особливостей транскордонної трудової міграції українців немає, але аналіз існуючих даних дає підстави стверджувати, що її розміри становлять дуже вагомий частку інвестиційного і соціального фінансового ресурсу держави. За неофіційними підрахунками експертів, протягом останніх двох десятиліть за кордоном постійно працюють від 2 до 7 мільйонів українців, хоча дані окремих дослідників можуть між собою істотно різнитися [145, с. 157; 179]. Так, за даними ООН, станом на 2000 рік налічувалося 6,947 млн. українців (14% населення країни), які стали транскордонними трудовими мігрантами; станом на 2005 рік ці цифри склали відповідно 6,8 млн. і 3,6%. За чисельністю міжнародних емігрантів Україна посідала в ці роки четверте місце у світі [132, с. 6]. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, впродовж 2005 – першої половини 2008 років за кордоном працювали близько 1,5 млн. жителів України (5,1% населення працездатного віку) [139].

Згідно ж з оцінками незалежних експертів, масштаби міграційних поїздок українських громадян за кордон на початок 2008 року коливалися в межах від 4 до 7 млн. осіб (від 8,6% до 15,1% чисельності всього населення України та від 19,5% до 34,1% економічно активного населення працездатного віку) [89].

Найбільше трудових мігрантів постачають за кордон західні області України, де станом на 2005 рік 21% усіх сімей становили

сім'ї, хоча б один із членів яких мав досвід тимчасової роботи за кордоном [126, с. 129].

Аналізуючи причини такого становища, питання необхідно розглядати як у соціально-економічному, так і в суб'єктивно-особистісному, світоглядно-моральному аспектах. Варто також звернути увагу на те, що а процесі переходу до ринкової економіки канали висхідної соціальної мобільності для більшості українців виявилися закритими (відповідно більшість українців не була здатна швидко затвердити себе в досягнення ринкових цінностей). Це створило, у відповідності з концепцією «pull/push» (притягання/виштовхування), основними авторами якої є Г. Джером та Е. Лі [41], ідеальні умови для «виштовхування» працездатного населення України за кордон, які співпали з іншими необхідними умовами – «притягання» та зручність і відкритість шляхів міграції. Сьогодні загальними соціально-економічними причинами транскордонної трудової міграції в Україні є економічна криза й невизначеність шляхів виходу з неї, високий рівень безробіття, істотна різниця в умовах життя та рівні оплати праці між Україною та країнами-реципієнтами українських трудових мігрантів.

Наявність масштабної транскордонної трудової міграції свідчить про порушення соціальної структури на рівні суспільства, яке виражається в невідповідності кількості робочих місць кількості людей, які потребують роботи.

Ще серйозніша проблема полягає в тому, що Українською державою не забезпечуються соціально-економічні умови, які дозволяють громадянинові чесно заробляти засоби для підтримання гідного своїм здібностям рівня життя. Чесна і сумлінна праця у сучасній Україні в більшості випадках винагороджується в мізерних обсягах, а іноді і з запізненням. Середня заробітна плата в середньому в 5 – 50 разів нижча від заробітної плати у країнах Європи [89].

За такої ситуації чимало осіб, професія яких у цивілізованих країнах вважається престижною, в Україні фактично опинилися в положенні маргіналів, позбавлених на своїй батьківщині навіть перспектив на нормальне життя, а не на фізіологічне існування. Як засвідчують дані Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (2006 р.), лише кожний п'ятий український заробітчанин виїжджає за кордон через неможливість влаштуватися на роботу

у своєму місті чи регіоні [178]. Отже, основна проблема українського ринку праці полягає не стільки в безробітті та необхідності створення нових робочих місць, скільки в розмірах оплати праці, адже визначальним для трудового мігранта є не середній рівень доходів у країні, де він працевлаштовується, а різниця між країнами в середньому рівні доходів.

Відповідно бідність в Україні є не лише розповсюдженим соціальним явищем, але й становить не тільки економічну, а й психологічну категорію. У міжнародній практиці бідність визначають за різними критеріями: показниками безробіття та інфляції, рівнями фізіологічного (включає фізіологічні потреби) й соціального (включає соціальні й культурні запити на рівні мінімальної межі) мінімумів, рівнем регіональних цін, природнокліматичними умовами, складом населення, розвиненістю соціальної інфраструктури, переважним характером професій або родом занять, умовами праці; беруться до уваги також доходи, розмір і склад домашнього господарства, склад сім'ї, наявність дітей, утриманців, їхні кількість та вік тощо.

Не менш важливими є суб'єктивні критерії; так, за результатами опитування, проведеного в Європі в рамках програми ТАСІС ще у 1988 році, сім'ї вважають себе бідними, якщо їхні члени не мають можливостей повноцінно харчуватися або постійно недоїдають, не можуть купувати в необхідній кількості предмети гігієни, не мають грошей для поновлення і ремонту одягу і взуття, не мають змоги періодично купувати холодильник, телевізор, меблі, не мають грошей на життєво необхідні ліки й медичні прилади, не можуть звертатися до послуг платної медицини у випадку ненадання якісної безкоштовної медичної допомоги, купувати дітям новий одяг і взуття по мірі їхнього росту, оплачувати перебування дітей у дошкільних закладах, систематично купувати овочі, фрукти, солодощі дітям, виділяти гроші на їхнє харчування в школі, організовувати ритуальні обряди без надмірних боргів [173, ч. 1, с. 101].

Результати соціологічного дослідження, проведеного в рамках загальноєвропейського моніторингового проекту European Social Survey за участі Інституту соціології НАН України, засвідчили, що 48,5% українців вважають себе бідними, 5,7% – жебраками; третина опитаних не має можливості придбавати найбільш

необхідні продукти, близько половини не в змозі повноцінно харчуватися. Є припущення, що ці та деякі інші показники істотно погіршилися порівняно з 2005 року [52]. Водночас, згідно з оцінками Інституту економіки і прогнозування НАН України, найбільш заможні громадяни України складають 0,7% від працездатного населення, тобто біля 180 тис. осіб є володарями сумарного капіталу близько 45 млрд. доларів США при річному ВВП держави на рівні близько 100 млрд. доларів [52].

Згідно з даними звіту «Global Wealth 2010» швейцарського банку «Credit Suisse», Україна станом на кінець 2010 р. посідає передостаннє місце за рівнем добробуту громадян серед 40 європейських країн, які були об'єктом моніторингу. Як наслідок, за даними Міжнародного інституту освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (2010 р.), 49% опитуваних українців віком до 30 років заявили, що бажають залишити Україну назавжди, 47% – виїхати за кордон з метою працевлаштування [52; 179]. Слід підкреслити, що проблема бідності в рамках даного дослідження важлива передусім з точки зору нерівності стартових можливостей для розвитку соціалізаційного процесу, що саме по собі стає джерелом майбутніх життєвих труднощів.

Загалом серед усіх економічних мотивів, які змушують українців виїжджати працювати за кордон, самі трудові мігранти називають потреби в матеріальному забезпеченні сім'ї (часто лише на рівні повсякденного відтворення), покращенні житлових умов (як правило, будівництві чи ремонті житла), придбанні товарів тривалого вжитку, поверненні боргів, накопиченні коштів на лікування, оплату навчання дітей у вищих навчальних закладах, накопиченні стартового капіталу для заснування власного бізнесу [152]. За даними Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (2006 р.), серед мотивів виїзду за кордон на заробітки бажання оплатити навчання дітей назвали 86%, будувати житло чи покращити житлові умови – 72%, забезпечити гідний рівень життя своїх близьких – 69%, повернути борги – 59% опитаних [178].

Можна констатувати, що мотиви матеріального забезпечення сім'ї поєднуються з бажанням досягнути нового якісного рівня життя своєї сім'ї, в тому числі за рахунок інвестування в освіту дітей. Безумовно зазначені процеси накладають відбиток на соці-

алізаційні процеси серед дітей трудових мігрантів. Слід звернути увагу, що через відсутність (складність) батьківського контролю за витрачанням коштів, ефективність таких інвестицій часто виявляється низькою. Діти, які здобули престижну освіту, не мають можливості знайти гідно оплачувану роботу за своєю спеціальністю (у тому числі через погану якість отриманих знань), що поєднуючись з батьківським досвідом переданим дітям у ході соціалізації стимулює появу нової хвилі мігрантів.

Слід зазначити, що для більшості українських трудових мігрантів праця за кордоном є основним джерелом існування їхніх сімей; більше того, значна їх частина розглядає транскордонну трудову міграцію не як альтернативний спосіб реалізації своєї економічної активності, а як єдину можливість реалізувати свій трудовий потенціал за адекватну винагороду [179].

Аналізуючи причини транскордонної трудової міграції українців у суб'єктивному аспекті, є сенс звернутися до висунутого в рамках теорії інтегрального синтезу американського соціолога ХХ ст. П. Сорокіна принципу поляризації, згідно з яким тенденція до моральної індиферентності й рутинної поведінки посилюється в періоди загострення соціальних криз або «малих соціальних революцій», коли більшість людей шукають гедоністичного задоволення потреб, а меншість орієнтована на релігійну чи іншу альтруїстичну активність. Соціальна криза викликає зміну не лише в поведінці особистості, але й у її психології, ідеології, віруваннях, соціальних цінностях; вона гальмує процеси соціалізації особистості і сприяє її біологізації [168].

Отже, соціальна криза в Україні змінила соціальні цінності, причому в офіційній пропаганді це виглядало як зміна класових цінностей на загальнолюдські. Однак російський автор Н. Нікандров вважає, що фундаментальні загальнолюдські цінності не були покладені в основу суспільного життя, зокрема соціалізації і виховання дітей; більше того, сьогодні навіть у західних країнах все частіше говорять і пишуть про втрату загальнолюдських цінностей [123, с. 20 – 43]. Натомість відбувається масове розповсюдження соціально привабливої міфологеми швидкого збагачення і світогляду, ядром якого є матеріальне споживання.

Приймаючи рішення про виїзд на заробітки за кордон, більшість українців усвідомлюють потенційні ризики й можливі не-

гативні наслідки такого кроку: розлучення з сім'єю, зниження професійного рівня, дискомфорт, пов'язаний з інтеграцією в нове культурне середовище.

Потенційні ризики нелегального працевлаштування за кордоном значно розширюються і включають можливу дискримінацію та приниження людської гідності, ненормований робочий день, недотримання техніки безпеки на виробництві, загрозу депортації, неможливість отримання кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування, відсутність гарантій щодо отримання зароблених грошей, залежність від кримінальних елементів, яка нерідко спричиняє загрозу свободі пересування, здоров'ю, життю.

Проблему ускладнює те, що переважна більшість українців працює, а нерідко й перебуває за кордоном саме нелегально, тобто поза правовим полем відповідних держав [89]. Посередницькі структури, які займаються вербуванням громадян України для нелегальної роботи за кордоном, не беруть на себе відповідальності за соціальне й медичне страхування трудових мігрантів за кордоном на випадок непередбачуваних наслідків [179]. Чимало нелегальних трудових мігрантів наражаються на ризик стати жертвами «торговців людьми» й бути залученими до сексуального рабства чи примусової праці [182].

Інші негативні наслідки полягають у тому, що, виїжджаючи на заробітки за кордон, українці, незалежно від освіти, фаху і кваліфікації, змушені виконувати роботи, що не вимагають освіти і кваліфікації, нерідко на важких, шкідливих для здоров'я, небезпечних виробництвах, отримуючи при цьому значно більшу винагороду в порівнянні з винагородою кваліфікованої праці на батьківщині, яка, однак, є істотно заниженою за стандартами країни-реципієнта робочої сили.

Отже, освітній рівень українських трудових мігрантів не корелює зі складністю та кваліфікованістю виконуваних робіт за кордоном; у Чехії, наприклад, 27% трудових іммігрантів з України мають вищу освіту, 55% – повну середню, між тим 61% від усіх українських іммігрантів використовуються для виконання некваліфікованих будівельних робіт, винагорода за які не відповідає витраченим зусиллям [132, с. 77]. Проблему поглиблює те, що чимало мігрантів боргують посередницьким структурам, що

допомагають у працевлаштуванні за кордоном, ще до виїзду, і це спонукає їх до нерозбірливості при виборі роботи. Таким чином, наслідком транскордонної трудової міграції для багатьох українських заробітчан з певним рівнем професійної підготовки є втрата кваліфікації (попри очікування можливостей професійної реалізації).

Основний негативний вплив явища транскордонної трудової міграції на соціалізацію дітей заробітчан пов'язаний із феноменом «розірваності» сім'ї та її дисфункціональністю як наслідком розірваності. За словами більшості українських транскордонних трудових мігрантів, їхні сім'ї залишаються в Україні – їх називають «розірвані» або «розділені». Як засвідчують результати дослідження, проведеного Міжнародною організацією з міграції (2009 – 2010 рр.), основною причиною неможливості возз'єднання з дітьми за місцем роботи мігрантів є їхній незадовільний соціальний статус, який суб'єктивно не дозволяє соціалізувати дитину відповідно до суспільних вимог даної країни [143]. У розірваних сім'ях спостерігається відчуження між їхніми членами через часову і просторову дистанцію, тому ці сім'ї належать до дистантних [162, с. 218]. Якщо в них зберігаються зв'язки, вони здійснюються в емоційно-комунікативній площині (усвідомлення себе членом сім'ї) та через безпосередні, телефонні й поштові контакти.

Слід підкреслити, що серед усіх українських дистантних сімей переважну більшість сьогодні складають саме сім'ї заробітчан, які сезонно чи протягом тривалого часу працюють за кордоном [95, с. 7]. Виїзд членів таких сімей, зокрема дітей, за кордон здебільшого ускладнений через необхідність отримання віз; так само ускладнений, а іноді унеможливлений приїзд мігрантів на батьківщину, особливо якщо вони перебувають за кордоном на нелегальному положенні. Чимало мігрантів не можуть легально забрати своїх дітей до країн, де вони працюють, нелегальне ж транспортування дітей дуже дороге й небезпечне. Через це возз'єднання родини у країні перебування трудового мігранта є дуже рідкісним явищем [152].

Найпершим чинником, який впливає на дитячу соціалізацію, є т. з. «криза від'їзду батьків» і виникнення сімейних дисфункцій через їхню відсутність, адже основним чинником сімейної соціалізації виступає інститут батьківства; його динамічну структуру з

точки зору соціалізуючого впливу складають батьківські цінності, ставлення, очікування, почуття, позиції, відповідальність, стилі виховання тощо [53]. Глибинна сутність даної кризи полягає у різкій зміні способу життя дитини, яка суперечить життєвим стереотипам, що склалися протягом тривалого часу [148, с. 12].

Про наявність різких змін у житті дитини, пов'язаних із від'їздом батьків на заробітки за кордон, свідчать результати досліджень, проведених у Литві на базі кафедри соціальної педагогіки педагогічного факультету Клайпедського університету (2004-2006 рр.); згідно з ними, 7% таких дітей переїжджають в інше місто, 9% змінюють навчальний заклад, 13% переселяються в іншу домівку [110]. Можна зробити припущення, що в житті закарпатських заробітчани відбувається менше зовнішніх змін, але глибина внутрішньої кризи, яку виміряти неможливо, є аналогічною.

Як свідчать результати аналізу зізнань багатьох дітей українських транскордонних трудових мігрантів, момент від'їзду когось із батьків за кордон на тривалий термін спричиняє глибоку внутрішню кризу [57]. Це підтверджують і результати досліджень, проведених у Литві: відповідно до них 81% дітей на момент від'їзду батьків відчувають сум і розпач, 56% – страх перед майбутніми змінами, 47% – тривогу за майбутнє; при цьому 49% опитаних дітей плакали, 39% сподівалися, що батьки передумають [110]. На думку російського соціолога Л. Чурилової, саме кризові, переламні моменти в житті дитини викликають різкі зміни ситуацій соціального розвитку, реконструкцію модусів адаптивної поведінки, що склалися раніше; це може призвести до дезадаптації поведінки й відхилень у процесах соціалізації [208, с. 57].

Потенційно притаманні сім'ям транскордонних трудових мігрантів, проблеми пов'язані з невиконанням чи не повною мірою виконанням виховних, господарсько-побутових, дозвільних, емоційних функцій сучасної сім'ї, функції первинного соціального контролю та інтимного спілкування, тобто є за цією ознакою сім'ями дисфункціональними [159, с. 215].

Соціалізаційні наслідки даних проблем представлені в Табл. 2.1. Однак основною визначальною причиною аналізованих проблем є розрив налагоджених сімейних стосунків, через який діти на певний час залишаються без батьківського піклування.

Таблиця 2.1.

Наслідки невиконання чи неповного виконання сімейних функцій у дисфункціональних сім'ях на суспільному та індивідуальному рівнях

Функції, які не виконуються чи виконуються не повною мірою	Наслідки	
	У суспільному плані	В індивідуальному плані
Виховна	Страждає соціалізація дітей, не підтримується безперервність поколінь, феномен «педагогічної занедбаності»	Недостатні контакти з дітьми, не відбувається процес повноцінного виховання
Господарсько-побутова	Недостатній догляд за дітьми, не підтримується їхнє соціальне здоров'я	Дітям не надаються господарсько-побутові послуги
Дозвільна	Раціонально не організується дозвілля дітей, недостатній соціальний контроль у сфері дозвілля	Не задовольняються потреби дітей у спільному проведенні дозвілля з батьками, немає взаємозбагачення інтересів, пов'язаних із дозвіллям
Емоційна	В сім'ї відсутня психологічна терапія	Діти позбавлені емоційної підтримки, психологічного захисту, не задовольняються їхні потреби в особистому щасті й любові
Первинного соціального контролю	Недостатня моральна регламентація поведінки	Не формуються й не підтримуються пра-

лю	нки дітей у різних сферах життєдіяльності, не проявляються відповідальність та обов'язки в стосунках між представниками різних поколінь	вові та моральні санкції за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Інтимного спілкування	Страждає розвиток дітей як особистостей	Недостатнє духовне взаємозбагачення членів сім'ї

Як видно з Табл. 2.1., надання переважного значення економічній функції сім'ї не враховує багатьох можливих дисфункцій, які можуть проявлятися як явно, так і латентно [221]. Порушення будь-якої функції сім'ї порушує систему взаємних стосунків і впливів, яка фактично перетворює сім'ю на унікальне в плані соціалізаторської ролі духовне утворення. Факт невиконання чи неповного виконання сімейних функцій у багатьох дистантних сім'ях підтверджується значною питомою вагою серед них таких сімей, що розпалися. Так, за 2009 – 2011 роки в Україні фактично розпалася майже кожна третя сім'я транскордонних трудових мігрантів; 53% дітей у новоутворених неповних сім'ях залишилися з матір'ю, 5% – з батьком, 36% опинилися під опікою інших членів сім'ї, 6% були влаштовані в державні заклади опіки [53].

У психологічному плані негативний вплив перш за все пов'язаний з турботою за батьків, хвилюванням і стресами, адже переважна більшість дітей заробітчан розуміє сутність ризиків, з якими стикаються їхні батьки за кордоном. Важка фізична праця та її несприятливі умови часто призводять до травматизму і втрати батьками працездатності. У випадках важкої травми, депортації чи навіть загибелі трудових мігрантів їхні сім'ї іноді стикаються, крім психологічної травми, ще й з появою та необхідністю виплати боргів, оскільки чимало заробітчан беруть у борг певну суму коштів для виїзду за кордон. Для деяких батьків, які були травмовані на заробітках і повернулися додому, властиві симптоми посттравматичних стресових розладів, що також позначається на соціалізації їхніх дітей.

За свідченням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, частішають випадки смерті українських нелегальних трудових мігрантів за кордоном, основними причинами яких є нещасні випадки на будівництвах і виробництвах, дорожньо-транспортні пригоди, вбивства з метою пограбування, акти суїциду (в т. ч. у пенітенціарних установах) [179].

Зафіксовані випадки, коли батьки зникають за кордоном, і діти за відсутності жодного офіційного статусу сироти чи напівсироти опиняються без засобів для існування.

Проблеми можуть залишатися чи виникати й після повернення батьків додому. По-перше, вони пов'язані з відновленням розірваних протягом певного часу емоційних стосунків, по-друге, з припиненням фінансового постачання з-за кордону, адже чимало дітей транскордонних трудових мігрантів сприймають батьків як постійних «банкоматів». Інша проблема полягає в тому, що батьки, які повертаються з-за кордону з грошми, а також їхні сім'ї ризикують стати об'єктами пограбувань, збройних нападів, шантажу й рекету [147]. На велику небезпеку наражають дітей і спроби деяких батьків забрати їх до себе в нелегальні способи, адже простежити подальшу долю дитини, яка перетинає кордон за підробленими документами, майже неможливо.

Зважаючи на специфічність процесів соціалізації у сім'ях транскордонних трудових мігрантів, яка впливає з негативних впливів на соціалізацію самого феномена заробітчанства, а також на те, що діти транскордонних трудових мігрантів не мають офіційного статусу, вкрай важливо дефініціювати це поняття й чітко визначити рамки віднесення дітей до цієї категорії.

Деякі дослідники відносять дітей трудових мігрантів до соціальних сиріт – особливої соціально-демографічної групи дітей, позбавлених за наявності живих батьків батьківського піклування із соціально-економічних, моральних, психічних, медичних причин [162, с. 219; 175, с. 10 – 11; 208, с. 40]. На перший погляд це здається коректним, адже поняття «соціального сирітства» в широкому розумінні включає не лише дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, але й дітей, батьки яких не можуть або не бажають виконувати свої батьківські обов'язки, дітей, які перебувають у соціально небезпечному становищі в неблагополучних сім'ях. Соціальні сироти – це групи дітей, які відчужені

як від сім'ї, так і від суспільства; вони мають біологічних батьків і в рамках державних функцій формально включені в процес соціалізації, але при цьому залишаються без фактичного піклування батьків. Статус соціальних сиріт мають діти, батьки яких позбавлені батьківських прав, перебувають у лікувальних закладах, місцях позбавлення волі, визнані недієздатними, безвісно відсутніми чи померлими.

З іншого боку, батьки дітей транскордонних трудових мігрантів не позбавлені батьківських прав, вони не відсторонилися від виконання батьківських обов'язків; більше того, як правило, вони краще за інших виконують обов'язок матеріального забезпечення дітей. Їхні діти відчують специфічні негативні соціалізаційні впливи і труднощі на шляху соціалізації, але вони здебільшого повноцінно включені в соціалізаційний процес. Отже, це підтверджує існування потреби у визначенні особливого статусу дітей транскордонних трудових мігрантів. В авторському визначенні категорію дітей транскордонних трудових мігрантів слід розглядати як дітей, які залишилися в країні проживання, обидва чи один із батьків яких виїхали за кордон на термін більш ніж один місяць з метою легального чи нелегального працевлаштування. Більше того, доцільним бачиться поширювати такий статус на дітей, обидва чи один із батьків яких після тривалої відсутності повернулися з заробітків із-за кордону, але після повернення проживають у сім'ї не більш ніж три місяці.

За аналогічними критеріями визначається статус сім'ї транскордонних трудових мігрантів; так само аналогічно після повернення одного чи обох заробітчаних із-за кордону доцільно протягом терміну не менш ніж три місяці зберігати за такими сім'ями статус сімей транскордонних трудових мігрантів, передусім через кумулятивний характер специфічних сімейних проблем, які виникли під час перебування заробітчаних за кордоном, хоча формально ці сім'ї перестають бути дистантними. Однак проведені теоретичні дослідження з використанням вторинних даних не дають можливості чітко виявити ті специфічні проблеми та власне проблеми соціалізації, що виникають і дітей даної категорії, що вимагає ж проведення власного емпіричного дослідження.

2.2. Обґрунтування соціологічного дослідження соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області

За останні два десятиліття українські соціологи досягли певних успіхів у галузі дослідження різноманітних соціальних проблем, проте деякі актуальні проблеми життя соціуму продовжують залишатися поза їхньою увагою. Так, не вирішене питання дистанціювання теоретико-методологічних основ соціології від реального життя, життєвого простору, що призвело навіть до появи т. з. «соціології життя» (Ж. Тощенко, Ю. Резнік та інші) [195]. Крім того, провідні українські соціологи визнають, що вузьке і некоректне застосування емпіричних досліджень дискредитує соціологічну науку [78, с. 81]. Значною мірою це стосується досліджень процесів соціалізації різних категорій населення.

Між тим, ефективне управління процесами соціалізації потребує глибокого вивчення різних її аспектів, а необхідність такого управління сьогодні набуває надсоціального, стратегічного суспільного значення, адже ефективність соціалізації визначає соціальну якість народонаселення, а основою динаміки соціальних систем слугує інтеграція ціннісних стандартів і структури засвоєних особистістю потреб і установок. Незважаючи на це, в сучасній соціології немає однозначного методологічного інструментарію для дослідження процесу соціалізації. Певною мірою це пояснюється багатогранністю феномену і численними змінами у процесі філогенетичного розвитку, але з іншого боку, саме наукові визначення детермінують теоретичний рівень розробки проблеми. Навіть загальний рівень досліджуваності питань соціалізації особистості повною мірою не задовольняє сучасні суспільні потреби.

На наш погляд, бракує фундаментальної соціологічної праці, в якій були б досліджені всі основні теоретико-методологічні та інструментальні положення дослідження соціалізації, враховуючи особливості її різних механізмів, суб'єктів та об'єктів, агентів, стадій тощо. Відсутність такої методології суттєво ускладнює вивчення процесів соціалізації окремих категорій населення, але при цьому й обґрунтовує необхідність такого вивчення із застосуванням існуючої теоретично-методологічної бази.

Дослідження дитячої соціалізації має свою специфіку, хоча в цілому це питання є повноцінною складовою загальної соціалізаційної проблематики. Говорячи про методологію дослідження даної категорії дітей, необхідно виходити із того, що транскордонні трудові мігранти самі по собі складають проблемну категорію населення. До того ж соціологічне вивчення і цієї категорії мігрантів можна вважати недостатнім. Відповідно вивчення соціалізаційних проблем дітей заробітчан є ще більш мало досліджуваними. До того ж явище транскордонної трудової міграції частіше розглядають в економічній площині, менше уваги приділяючи його соціальному контексту, хоча такий мігрант – відсутня фігура в локальному соціальному просторі, передусім для власної сім'ї та своїх дітей. Це додатково обґрунтовує необхідність вивчення не лише транскордонної трудової міграції як дієвого чинника соціальної динаміки, а й її соціальних наслідків на різних рівнях, у т. ч. на рівні сім'ї.

Слід також зазначити, що в науковій літературі сьогодні обмаль досліджень впливу на дітей тривалого роздільного проживання членів сім'ї, питань попередження негативних наслідків недостатнього виховного впливу на дитину, дефіциту спілкування з батьками, а також досліджень впливу соціально-педагогічної роботи й виховання на умови і соціалізацію особистості дітей у дистантних сім'ях, зокрема сім'ях трудових мігрантів. Між тим, існують значні суперечності між суспільними потребами в усуненні перешкод на шляху успішної соціалізації дітей із дистантних сімей і реальними соціалізаційними процесами, станом превентивної роботи в навчальних закладах, відсутністю дієвої системи соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів, які цієї допомоги потребують.

Необхідність емпіричного дослідження соціалізаційних труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів у Закарпатській області обґрунтовується поглибленою гостротою проблеми закордонного заробітчанства на Закарпатті. Причину цієї гостроти викликають декілька основних чинників: традиційно низький рівень розвитку продуктивних сил, домінування в області гірських кліматичних і ландшафтних зон, значна щільність розселення, навіть у гірських районах, периферійне географічне розташування; наслідком всього цього є стабільний надлишок трудових ре-

сурсів. Не менш важливим чинником виступає прикордонне розташування і спільні кордони з чотирма європейськими державами. Отже, Закарпатська область може бути показовою у плані дослідження соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів.

Відповідно, в центр уваги авторського дослідницького інтересу поставлені проблеми соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів із різних районів Закарпаття. Всебічний поглиблений аналіз спрямовано на питання ставлення дітей до своїх життєвих труднощів, їхньої ролі у процесах соціалізації, пошуку способів додання цих труднощів. Наукове завдання, поставлене перед власне емпіричним дослідженням, – виявити труднощі соціалізації сучасної української дитини, специфічні життєві труднощі українських дітей транскордонних трудових мігрантів, розробити й обґрунтувати можливі способи та моделі ефективного додання цих труднощів з метою відновлення соціалізаційного потенціалу дітей.

З метою розкриття основних рис поставленої проблеми нами було розроблено програму, організоване та проведене соціологічне дослідження на тему «Життєві труднощі дітей закордонних трудових мігрантів». Дослідження проводилось в період з 23 лютого по 20 березня 2009 року. Об'єктами дослідження були учні старших класів загальноосвітніх шкіл (ЗОШ) окремих населених пунктів Закарпатської області. Опитування проводилось в містах Ужгород, Виноградів; в селах Негрове та Лозянське Міжгірського району. Основна логіка вибору населених пунктів для дослідження базувалась на використанні гніздової вибірки де обрані населені пункти були типовими для певної території (кліматичної зони).

Зокрема, дослідження проводилось в трьох природно-кліматичних зонах Закарпаття: низинної, передгірської та гірської. Характеризуючи населені пункти слід зазначити, що м. Ужгород (116 тис. населення), є адміністративним центром, що обумовлює більшу кількість робочих місць в адміністративній сфері, а також в місті частково збереглася промисловість (машинобудування, легка промисловість). Місто Виноградів (26 тис. осіб) є райцентром в Закарпатській області, в місті практично відсутня промисловість, а також незначна кількість державних установ. З

аналізованих сіл. Одне є відносно віддаленим, інше має доволі зручне в транспортно-комунікаційному плані розташування.

Загальним методом дослідження було колективне інтерв'ю, за допомогою якого було опитано 223 учня ЗОШ в згаданих вище населених пунктах. Загальною методикою побудови вибірки, як вже відзначалось, був гніздовий тип з суцільним опитуванням респондентів на останньому етапі.

Вибіркову сукупність склали 48,4% респондентів чоловічої статі та 51,6% жіночої статі. За місцем постійного проживання 58,7% респондентів складають мешканці села, 40,8% – міські мешканці. Така структура вибіркової сукупності максимально точно відповідає демографічним показникам Закарпаття.

З метою перевірки надійності вибірки респондентам було запропоновано вказати місяць свого народження. Аналіз розподілу вибіркової сукупності за місяцем народження показав низькій рівень відхилення показників від середньої. Відхилення від середньої, встановлені під час опитування надали цінну інформацію для перевірки основних гіпотез дослідження. Додатковим методом перевірки надійності вибірки є кольоровий тест за методикою М.Люшера, якій у Закарпатті використовується з 1990 року і має стійкий діапазон стандартного відхилення.

Статистична похибка вибірки (з ймовірністю 0,95 і за дизайнефекту 1,5) не перевищує 3,7% для показників близьких до 50, 3,2% – для показників близьких до 25, 2,2% – для показників близьких до 10, 1,6% - для показників близьких до 5.

В ході дослідження головною емпіричною метою ставилось вивчення життєвих труднощів дітей закордонних трудових мігрантів Закарпаття, що було вирішено за допомогою розв'язання конкретних завдань, даного дослідження.

Так, нами було визначено соціальну адресу дітей транскордонних трудових мігрантів. Також важливим завданням було виявлення типів транскордонної трудової міграції батьків з метою подальшого порівняння його впливу на різні категорії дітей.

Ще одним завданням яке виконувалося в ході дослідження було з'ясування характеру життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів, які виникають в них під час перебування в відірваності від батьків та під час повернення батьків додому.

Також в ході аналізу нами ставилось за мету з'ясувати особливості емоційно-динамічних паттернів дітей транскордонних трудових мігрантів з метою оцінки можливого впливу даних паттернів на ступінь соціалізації, або встановити через визначені паттерни рівень соціалізації окремих індивідів.

З метою подальшої технологізації соціальної роботи з дітьми – представниками даної категорії ми також визначали очікування дітей щодо їх підтримки з боку соціальних установ та можливого соціального супроводу дітей транскордонних трудових мігрантів.

На початку дослідження нами було висунуто декілька гіпотез, які за результатами дослідження підтвердились. Зокрема перевірялась думка, щодо того, що транскордонна трудова міграція батьків сприяє формуванню специфічних життєвих труднощів їх дітей. Як показали узагальнені результати в основі специфічних життєвих труднощів дітей трудових мігрантів полягає їх недостатньо відоме, більш емоційне сприйняття дійсності (оточуючих соціальних процесів). Завдяки інфантильності життєвого світу дитини будь які життєві труднощі проявляються як підвищена тривожність, як агресивність, як страх або як дитячі неврози. Проте зміст основних життєвих труднощів дітей транскордонних мігрантів виразно відображають їх соціальну наповненість та формується під впливом соціального оточення. Поряд з основною, нами висувались також і додаткові гіпотези.

Так серед додаткових гіпотез дослідження слід відзначити, що ми намагались верифікувати думку про те, що вплив транскордонної міграції батьків на життєві труднощі їх дітей має чітке гендерне забарвлення. Довготривала відсутність мами створює для дитини більш високій рівень життєвих труднощів ніж відсутність батька.

Також перевірялись аспекти пов'язані з наступним:

- життєві труднощі дитини диференційовані за напрямком (країною перебування) трудових мігрантів;

- подолання життєвих труднощів діти зв'язують із допомогою, перш за все, власних батьків але не суспільства.

- потреба дитини у соціальній допомозі визначається певним колом життєвих труднощів та усвідомленням неможливості подолати їх самостійно.

Як відзначалось вище, авторське дослідження поєднувалось із психологічним кольоровим тестом М.Люшера. Основним завданням міждисциплінарних досліджень було намагання встановити не тільки соціальні проблеми, але і психологічний стан, емоційно-динамічні паттерни респондентів, виміряти рівень тривожності, агресивності та схильності різних груп дітей до стресу та неврозу. Основним кінцевим завданням було встановити відмінності дітей, що живуть у звичайних та дистанційних родинах.

Підбиваючи загальний підсумок можна констатувати, що в цілому мета та завдання дослідження досягнуті. В процесі опитування вдалося визначити специфіку думок дітей з різних типів сімей. За результатами тестування також визначено відмінності у психологічному стані таких дітей. Все зазначене дає підстави для наукової інтерпретації отриманих результатів.

2.3. Специфіка закарпатського заробітчанства та процесів соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області

У силу політико-історичних, природно-географічних, соціально-економічних чинників Закарпаття протягом останніх століть належало до регіонів з низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку, що постійно було причиною надлишку трудових ресурсів [73, с. 352]. Через це на Закарпатті історія трудової міграції сягає ще середини ХІХ століття, а проблему зайнятості працездатного населення не було повністю розв'язано навіть за часів планової економіки [117, с. 65]. З початку 1990-х років Закарпатська область завдяки своєму прикордонному географічному розташуванню перетворилася на своєрідний детектор тенденцій еволюції міграційного процесу в Україні. У перше десятиліття незалежності на Закарпатті спостерігалось хвилеподібне стрімке наростання масштабів трудової міграції за кордон, після чого ці процеси стабілізувалися на дуже високому рівні. За проведеними нами розрахунками, у 2010 році близько 180 тис. закарпатців працювали за межами області [73, с. 353].

Значною мірою це пов'язане з катастрофічною нестачею робочих місць. Аналіз проблеми безробіття на рівні Закарпатської

області засвідчив, що станом на 2010 рік її рівень, згідно з офіційними даними, становив 10,2%, різко коливаючись залежно від природно-географічних зон; від 6 – 7% у низинних районах (Ужгородському, Мукачівському, Хустському, Виноградівському, Берегівському) до 11 – 18% у гірських районах (Великобerezнянському, Воловецькому, Міжгірському, Рахівському). На одне робоче місце в гірських районах претендувало від 24 до 97 осіб. Згідно з нашими припущеннями, розміри фактичного безробіття в депресивних гірських зонах можуть бути втричі більшими, а загалом по області майже половина працездатного населення не має вдома постійної роботи [73, с. 353 – 354].

На Закарпатті, особливо в сільській місцевості, за традицією трудові мігранти – переважно чоловіки; жінки залишаються вдома з дітьми і займаються домогосподарством. Основною причиною цього є географічні вектори міграційних потоків та гендерні стереотипи, що склалися у краї століттями. У сільській місцевості Закарпаття продовжує відігравати значну роль стійка статусно-рольова схема, яка не схвалює участі типової жінки в суспільному виробництві нарівні з чоловіком; жінки готові виконувати латентну роль, жертвуючи можливими прибутками і професійними успіхами.

На сучасному етапі егалітарний тип сімейних відносин формується відносно повільно, причому каузально це можна пояснювати як культурними (збереження гендерної ідентичності), так і економічними чинниками (з точки зору «теорії раціонального обміну») [73, с. 355; 159, с. 216]. Дані положення красномовно підтверджуються результатами авторського соціологічного опитування, згідно з якими на 33,7% закарпатських дітей, батько яких на даний момент працює за кордоном, припадає лише 7,4% дітей, в яких за кордоном працює мати; серед дітей, батьки різної статі яких працювали за кордоном раніше, ці показники склали відповідно 38,7% і 29,5%.

З іншого боку, батьки 27,6% і матері 63,2% опитуваних дітей не працювали за кордоном ніколи (див. Додаток В) [159, с. 216; 162, с. 223; 220, р. 27]. Результатом переваги чоловічої міграції над жіночою є дві специфічні особливості соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів у Закарпатській області:

по-перше, соціалізація більшості дітей відбувається за відсутності батька, що важливо з точки зору гендерного підходу у відчутті дітьми певних життєвих труднощів;

по-друге, вона відбувається за відсутності лише одного з батьків, тоді як мати найчастіше залишається вдома, виконуючи традиційну роль домогосподарки, а отже, і традиційну соціалізаторську роль матері, що знімає частину соціалізаційних проблем.

Щодо професійної належності заробітчачан Закарпатської області, то за авторськими даними, теперішні й колишні закарпатські транскордонні трудові мігранти різної статі різняться за своїми професіями (Табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

**Професійний склад транскордонних трудових мігрантів
Закарпаття (2009 р., %)**

Професія	Чоловіки		Жінки	
	Працюють за кордоном	Працювали за кордоном	Працюють за кордоном	Працювали за кордоном
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Робітники	23,9	28,8	-	9,3
Сезонні працівники	29,9	28,8	-	-
Підприємці	1,5	6,8	-	9,3
Службовці	-	4,1	14,3	16,7
Домогосподарки	-	-	7,1	20,4
Інші професії або професію не визначено	44,7	31,5	78,6	44,3
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Як видно з Табл. 2.2., серед теперішніх трудових мігрантів чоловічої статі 53,8% складають робітники й сезонні працівники, серед колишніх – 57,6%; це становить абсолютну більшість зага-

льного числа мігрантів-чоловіків. Серед жінок спостерігається інша картина: тут переважають службовці, домогосподарки та жінки інших професій. Отже, робітничі професії складають найбільшу професійну групу закарпатських чоловіків, які працюють чи працювали за кордоном. Переважна більшість трудових мігрантів працюють за кордоном на будівництвах, важких сільськогосподарських роботах, що здебільшого пов'язані зі збором врожаю, у домашньому господарстві (виконання функцій домашньої прислуги, догляд за дітьми й немічними особами, прибирання домівок і т. п.), у сферах торгівлі й сервісу (кухарями, офіціантами, прибиральниками).

Зі вступом держав Вишеградської групи та Прибалтики до ЄС на початку нового тисячоліття ускладнилося працевлаштування на будівництвах та у виробничій сфері східноєвропейських країн, натомість стрімко зросла кількість мігрантів, задіяних як домашня прислуга або у сферах торгівлі й сервісу південноєвропейських країн [45, с. 95]. Перевага серед закарпатців, які працюють за кордоном, робітничих професій змушує їх виконувати працю найнижчої кваліфікації, зважаючи, що навіть кваліфіковані мігранти, як правило, за фахом не працюють.

Як зазначає французький соціолог П. Бурд'є, соціалізація робітників – це переважно шлях поступового відкладання найголовніших бажань та інвестування засобів у відкладені цілі; оскільки вони не можуть постійно реалізовувати свої бажання, їхня соціалізація не може розгортатися «тут і тепер» [37]. Цим значною мірою пояснюється мотивація трудової міграції, адже їдуть переважно робітники на роботи низької кваліфікації.

З іншого боку, професійний склад цієї категорії населення накладає певний відбиток на процеси соціалізації дітей в їхніх сім'ях. Виходячи з тези про те, що в сім'ях інтелігентів здебільшого превалює орієнтація на осмислення життєвих фактів, автономію і відповідальність, у сім'ях працівників вільних професій або творчого складу – на ініціативність, вільне викладення власних думок, у робочих та селянських сім'ях – на дисциплінованість, готовність підкорятися авторитетам, конформізм, намагання меншою мірою залежати від батьків. Соціалізаційні вектори визначає також формула «найкращим капіталовкладенням є вища освіта

дітей», яка успішніше діє переважно в сім'ях, де батьки мають вищу освіту.

Як показали результати авторського емпіричного дослідження, масштаби трудової міграції в Закарпатській області на сімейному рівні корелюють із кількістю членів сім'ї, переважно дітей (Табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.
Питома вага транскордонних трудових мігрантів серед усього населення Закарпаття залежно від кількості членів їхньої сім'ї (2009 р., %)

Стать	Належність до категорії трудових мігрантів	Кількість членів сім'ї						
		2	3	4	5	6	7	8
Чоловіки	Працюють чи працювали за кордоном	50,0	60,8	69,4	70,9	93,4	71,4	100,0
	Не працювали за кордоном	50,0	39,2	30,6	29,1	6,6	28,6	0,0
	Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Жінки	Працюють чи працювали за кордоном	33,3	38,5	38,1	20,0	51,8	33,3	100,0
	Не працювали за кордоном	66,7	61,5	61,9	80,0	48,2	66,7	0,0
	Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Як видно з Табл. 2.3., ймовірність праці чоловіка із Закарпатської області за кордоном прямо пропорційна кількості членів його сім'ї, якщо ця кількість не перевищує 6 осіб; подібна кореляція спостерігається й серед жінок, хоча вона виражена меншою мірою. Ці дані засвідчують тенденцію, згідно з якою збільшення кі-

лькості дітей у сім'ї примушує батьків, у першу чергу чоловіків, частіше шукати заробітку за межами не тільки своєї області, але й держави. Проблема загострюється тим, що в багатодітних сім'ях відсутність одного чи обох батьків створює набагато більше життєвих проблем для дітей, які виховуються в цих сім'ях.

Проблеми самозайнятості і трудової міграції є особливо актуальними для гірських територій Закарпаття, де чисельність зайнятого населення в усіх сферах економічної діяльності має тенденцію до скорочення [67]. Це підтверджують авторські дані (Табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

Питома вага транскордонних трудових мігрантів серед усього населення Закарпаття в різних природно-географічних зонах (2009 р., %)

Стать	Належність до категорії трудових мігрантів	Природно-географічні зони		
		Гірська	Передгірська	Низинна
Чоловіки	Працюють чи працювали за кордоном	93,8	48,3	43,1
	Не працювали за кордоном	6,2	51,7	56,9
	Разом	100,0	100,0	100,0
Жінки	Працюють чи працювали за кордоном	51,0	19,4	20,0
	Не працювали за кордоном	49,0	80,6	80,0
	Разом	100,0	100,0	100,0

Як видно з Табл. 2.4., абсолютна більшість транскордонних трудових мігрантів Закарпаття незалежно від статі мешкають у гірській місцевості, причому чоловіків із них набагато більше, ніж жінок, – відповідно 93,8% серед усього населення проти 51%. У передгірській та низинній місцевості працюють чи працювали за кордоном відповідно 48,3% і 43,1% чоловіків і 19,4% і 20,0% жінок [162, с. 223 – 224]. У зв'язку з цим слід зазначити, що якщо в низинних районах Закарпаття проблеми безробіття частково

компенсуються розвитком підприємництва, то в гірській місцевості, де населеними пунктами переважно є села, розвиток підприємництва гальмується низкою обмежувальних чинників, що поряд із найнижчим рівнем доходів населення сприяє збільшенню міграційних потоків за кордон у пошуках роботи [75].

Оскільки закарпатці, які належать до гірської природно-географічної зони, мешкають переважно в населених пунктах сільського типу, цілком природно, що більшість транскордонних трудових мігрантів Закарпаття є селянами, що підтверджують результати авторського емпіричного дослідження (Табл. 2.5.).

Таблиця 2.5.

Питома вага транскордонних трудових мігрантів серед усього населення Закарпаття залежно від проживання в різних типах населених пунктів (2009 р., %)

Стать	Належність до категорії трудових мігрантів	Населені пункти міського типу	Населені пункти сільського типу
Чоловіки	Працюють чи працювали за кордоном	43,8	92,4
	Не працювали за кордоном	56,2	7,6
	Разом	100,0	100,0
Жінки	Працюють чи працювали за кордоном	20,1	49,5
	Не працювали за кордоном	79,9	50,5
	Разом	100,0	100,0

Як видно з Табл. 2.5., на 43,8% закарпатських транскордонних трудових мігрантів чоловічої статі з населених пунктів міського типу припадає 92,4% мігрантів із населених пунктів сільського типу, тобто більш ніж удвічі більше. Загальна питома вага жінок, які працювали чи працюють за кордоном, менша, але серед них також більш ніж удвічі більше жінок із населених пунктів сільського типу – 49,5% проти 20,1%. Отже, загалом кількість мігрантів із сільської місцевості на Закарпатті незалежно від статі

більш ніж удвічі переважає кількість мігрантів, які мешкають у містах.

Основними країнами-реципієнтами українських, зокрема закарпатських трудових мігрантів є Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина, Греція, Туреччина, Чехія, а також більшість країн, з якими Україна має спільні кордони, насамперед Російська Федерація і Польща [44; 152]. Якщо більшість міграцій до країн-сусідів триває 1 – 6 місяців, тривалість поїздок до Іспанії, Португалії, Італії, як правило, значно більша (в середньому 1-2 роки). Але міграційні проекти українців, як засвідчують дані Міжнародної організації з міграції, в більшості випадків не містять часових меж, тому не визначають заздалегідь тривалість роботи за кордоном [143]. Працевлаштування в різних країнах здійснюється в різних способах: через законне оформлення віз, нелегальний перетин кордону за плату, використання підроблених документів, виїзд за туристичними візами, в рамках програми «навчання-робота» тощо [45, с. 95].

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у 2009 році українці, які працювали в Російській Федерації, склали 48,1% від усіх українських транскордонних трудових мігрантів; це в 3,6 разів більше, ніж в Італії, яка посідає друге загальне місце серед країн-реципієнтів української робочої сили. При цьому в Російську Федерацію виїжджають переважно чоловіки, в Італію – жінки; так, за даними Італійського центру вивчення проблем соціальної сфери, українська імміграція в Італії на 79,4% складається з жінок, середній вік яких перевищує 40 років [143]. Показово, що доля зазначених країн у загальній структурі грошових переказів із країн працевлаштування не досягала при цьому 15% [139].

Незважаючи на те, що вектори трудової міграції із західних областей України спрямовані переважно на Захід, більшість закарпатців (43,5% чоловіків і 17% жінок), як показують результати авторського емпіричного дослідження (2009), також виїжджають до Російської Федерації; серед чоловіків-мігрантів у країнах ЄС працюють або працювали лише 12,1% закарпатців, в інших країнах (крім Російської Федерації) – 8,1% [159, с. 216-217].

Специфічною особливістю Закарпатської транскордонної трудової міграції є її «ланцюговий» характер, який проявляється

в тому, що вдале працевлаштування одного мігранта нерідко тягне за собою міграцію всіх його родичів і знайомих; це збільшує загальні масштаби трудової міграції. У сільській місцевості Закарпаття дію цього чинника підсилюють розгалужені по населеним пунктам сільського типу родинні зв'язки і груповий («бригадний») характер працевлаштування чоловіків, які серед трудових мігрантів кількісно переважають. Цей чинник певною мірою послаблює соціалізаційні проблеми дітей, оскільки в тривалих міграційних циклах на сімейному рівні рідко змінюються країни працевлаштування батьків.

Схарактеризувавши загальні риси соціального середовища та соціальні передумови виникнення життєвих труднощів у дітей транскордонних трудових мігрантів ми вважаємо за доцільне перенести аналіз на встановлення специфічних проблем та соціалізаційних складнощів самих дітей транскордонних трудових мігрантів.

Отже, основними особливостями і тенденціями транскордонної міграції робочої сили на сучасному етапі є зростання в міграційних процесах демографічних чинників, розширення географії та масштабів, кількості і структури міграційних потоків, збільшення обсягів нелегальної міграції, урізноманітнення соціокультурних характеристик мігрантів тощо. У світовому масштабі вектори міграційних потоків трудової міграції відбивають рух робочої сили від праценадлишкових регіонів до центрів нагромадження капіталу. Значні масштаби трудової міграції українців за кордон спричиняють негативний вплив на соціалізацію дітей у більшості сімей заробітчанин, які не виконують чи не повною мірою виконують виховну, господарсько-побутову, дозвільну, емоційну функції сучасної сім'ї, функції первинного соціального контролю та інтимного спілкування. Аналіз таких впливів доводить специфічність процесів соціалізації дітей у сім'ях транскордонних трудових мігрантів.

У ході організації та проведення емпіричного дослідження було верифіковано низку гіпотез. Зокрема перевірялись думки, щодо того, що вплив транскордонної міграції батьків на життєві труднощі їх дітей має чітке гендерне забарвлення. Довготривала відсутність мами створює для дитини більш високій рівень життєвих труднощів ніж відсутність батька. Також перевірялись ас-

пекти пов'язані з наступними тезами: життєві труднощі дитини диференційовані за напрямком (країною перебування) трудових мігрантів; подолання життєвих труднощів діти зв'язують із допомогою, перш за все, власних батьків але не суспільства; потреба дитини у соціальної допомозі визначається певним колом життєвих труднощів та усвідомленням неможливості подолати їх самотійно. Для поєднання даних соціологічних досліджень з оцінкою психологічного стану дітей було використано психологічний кольоровий тест М. Люшера. Який дозволив встановити не тільки соціальні проблеми, але і психологічний стан, емоційно-динамічні паттерни респондентів, виміряти рівень тривожності, агресивності та схильності різних груп дітей до стресу та неврозу.

Закарпатська область має свою специфіку транскордонної трудової міграції, як завдяки прикордонному географічному розташуванню, так і через природні та соціально-економічні чинники: за кордон на заробітки виїжджають переважно закарпатські чоловіки, трудові мігранти різної статі різняться за своїми професіями, масштаби трудової міграції на сімейному рівні корелюють із кількістю членів сім'ї, переважно дітей, особливості міграційних процесів різняться за природно-географічними зонами й типами населених пунктів; усе це впливає на специфіку процесів соціалізації закарпатських дітей транскордонних трудових мігрантів.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що загальними негативними наслідками транскордонної трудової міграції на індивідуальному рівні є психологічні травми й депресії, розлади здоров'я, руйнації міцних сімейних стосунків, на суспільному – демографічні проблеми, втрата трудового потенціалу, людського та індивідуального капіталу, соціальне сирітство. В результаті виникають специфічні життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів.

ЧАСТИНА 3

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ТРАНСКОРДОННИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ У СИСТЕМІ ДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ ТРУДНОЩІВ

3.1. Особливості життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів

У сучасній соціології поняття життєвих труднощів дитини, важких життєвих ситуацій для дитини і соціальних проблем у порівняльному аспекті не операціоналізовані й не розмежовані, що потребує насамперед чіткої побудови понятійно-категоріального апарату. Життєві труднощі дитини в нашому дослідженні розглядаються по-перше, з точки зору соціології соціальних проблем, по-друге, у психологічному контексті; загальний аналіз даного питання проведено в контексті відхилень у процесах соціалізації, гальмування соціалізації дітей.

Поняття соціальної проблеми в розумінні несприятливої ситуації суспільного рівня, яку необхідно змінити, виникло при осмисленні соціальних наслідків промислової революції ХІХ століття; цьому сприяли нові соціологічні дослідження з використанням статистичних методів. Соціальні проблеми вивчалися переважно в рамках соціальної патології і трактувалися як перепони для нормального функціонування певних соціальних організмів, свого роду «суспільні хвороби»; пізніше традиційними підходами до аналізу соціальних проблем стали підхід соціальної дезорганізації (У. Томас, Ф. В. Знанецький) та функціоналістський підхід (Р. К. Мертон, Р. Нісбет), який використано в ході даного дослідження. Альтернативою цим об'єктивістським підходам виступають суб'єктивістські підходи – ціннісного конфлікту (Р. Фулер, Р. Майєрс), інтеракціоністський (Г. Беккер), конструкціоністський (М. Спектор, Дж. Кітсьюз) [22].

У міжнародній соціальній практиці існує також поняття важкої життєвої ситуації для дитини, яке включає передусім переживання, що впливають із положення, яке загрожує нормальній

соціалізації, а іноді й безпеці життєдіяльності. Типовими важкими життєвими ситуаціями для дитини вважають смерть батьків, відмову їх забирати своїх дітей із закладів соціального захисту, самостійне припинення виконання ними батьківських обов'язків, обмеження їх у батьківських правах, зловживання цими правами або їх позбавлення, а також тривала відсутність батьків у сім'ї [115, с. 176]. Показово, що більшість таких ситуацій пов'язана з батьками, хоча вони можуть бути зумовлені й іншими чинниками, наприклад, обмеженими фізичними можливостями дитини.

Поняття життєвих труднощів дитини на авторське переконання є дещо ширшим, оскільки життєві труднощі можуть бути детерміновані найрізноманітнішими соціальними чинниками, чинниками особистої життєдіяльності і не пов'язані з важкими життєвими ситуаціями. Такі труднощі слід розглядати як такі, що загрожують для дитини втратою певних соціалізаційних надбань і цінностей, створюють негативний фон для успішних процесів подальшої соціалізації.

Слід зазначити, що більшість життєвих труднощів за своїм характером нормативні, оскільки відбивають певні соціальні закономірності, в той час як важкі життєві ситуації частіше пов'язані з кризовими чинниками й носять екстремальний характер. Австрійський психолог А. Адлер пов'язував життєві труднощі з тією детермінантою, яка визначає та систематизує весь досвід особистості, – зі стилем її життя, який закріплюється у віці 4-5 років і в подальшому вже не зазнає суттєвих змін, залишаючись головним стрижнем поведінки. Доки людина перебуває у сприятливих життєвих ситуаціях, важко визначити її стиль життя, але коли вона стикається з труднощами, стиль життя вимальовується виразно [10].

Приймаючи цю точку зору, слід визначити, що процес соціалізації взагалі пов'язаний із труднощами, хоча б через складну і суперечливу специфіку процесу формування цілісної особистості в єдності її біологічного та соціального, емоційного та інтелектуального, розумового й морального аспектів, яка характеризується подоланням диспропорцій і нестабільності в розвитку цих аспектів [79, с. 47]. Крім того, певні труднощі, як правило, пов'язані з проходженням сім'єю різних етапів її життєвого циклу, з особливостями життєдіяльності сімейної системи в кожному з циклів

(поняття Е. Дюваля та Р. Хілла) [94, с. 36 – 38]. Але труднощі на шляху дитячої соціалізації необхідно відокремлювати від труднощів соціалізації дорослої особистості, адже для дорослої людини в сучасному багатовимірному соціумі існують різні види, варіанти, форми соціальної діяльності та поведінки, між якими нерідко можливий вибір, здійснення якого, у свою чергу, стимулює соціальну активність; для дитини кількість таких варіантів обмежена, можливість вибору зведено, як правило, до мінімуму, а соціалізація спрямовується в певною мірою визначене русло.

Оскільки у процесі соціалізації дитини задіяно чимало зовнішніх чинників, існують ризики його ускладнення. А. Мудрик з огляду на це вводить поняття латентних і потенційних жертв несприятливих умов соціалізації: якщо латентні жертви не реалізують вроджені здібності через певні соціалізаційні обставини, потенційними жертвами є діти з неблагополучних сімей, з психічними відхиленнями чи акцентуаціями характеру, в т.ч. й діти з багатьох сімей транскордонних трудових мігрантів. Певний первинний дефект може викликати вторинні соціалізаційні зміни, і тоді одні негативні ознаки накладаються на інші; наприклад, соціальне сирітство чи відсутність нормальних стосунків у сім'ї викликає соціальну дезадаптацію, наслідком якої в кінцевому підсумку стає наркоманія. Будь-які соціалізаційні обставини несуть у собі певну небезпеку, реалізація якої перетворює індивіда з їхньої потенційної жертви на реальну, що знаменує собою, за термінологією А. Мудрика, процес віктимізації. Наявність тих чи інших типів жертв несприятливих умов соціалізації, статевікові та соціокультурні характеристики кожного типу залежать від багатьох чинників, частину з яких слід розглядати як безпосередньо віктимогенні [121, с. 179 – 181].

Отже, масштаби та специфіку соціалізаційних труднощів доцільно виводити, крім іншого, з впливу цих чинників (законодавства і державної політики, інвестицій у сферу соціального захисту, системи соціальної реабілітації, соціально-культурного розвитку суспільства тощо).

Серед основних соціалізаційних проблем, властивих сьогодні українському суспільству, можна виділити девіації в самому суспільстві внаслідок відсутності усталеної системи соціальних норм і послаблення виховного впливу на особистість провідних агентів

соціалізації, суперечності між необхідністю соціалізації й тими засобами, що її забезпечують, деформації інституту сім'ї, соціальну депривацію, небезпеку негативного впливу якісно нових ідеологічних цінностей у результаті соціальних трансформацій та культурно-інтеграційних процесів [206, с. 14].

Остання небезпека пов'язана зі становленням культурного стилю соціалізації дитини, яке залежить від формування фундаментальних духовних, моральних, релігійних цінностей; звичайно, важливу роль тут відіграє символічний універсум суспільства як сукупність ідей, що обґрунтовують інші феномени суспільного життя, але ця сукупність складається з усвідомлення цих ідей на рівні сім'ї, малої групи, навчального закладу. Специфікою українського суспільства в цьому плані є фактична відсутність національної генералізованої системи цінностей, нового символічного універсуму культури, який став би для суспільства консолідуючим підґрунтям усіх його легітимацій.

Оскільки в українській соціальній системі співіснують суперечливі ціннісні орієнтації, діти й підлітки перебувають у перманентному стані пошуку й вибору адекватних для особистості цінностей, не знаючи, яку життєву стратегію обрати для себе як пріоритетну. Наприклад, для багатьох дітей втрачено життєву орієнтацію на чесний і трудовий спосіб життя, адже капітали, владу й популярність у суспільстві мають багато осіб, які «зробили гроші» в сумнівні способи, натомість понижено суспільний авторитет багатьох непересічних талановитих і чесних особистостей. Отже, успішна соціалізація з суспільної точки зору можлива лише за умов подолання тенденцій ціннісного розшарування та винайдення певного ціннісного консенсусу.

Труднощі, які гальмують чи викривлюють процеси соціалізації, спричиняють невідповідність особистісного розвитку індивіда встановленим у суспільстві еталонам, що вказує на відхилення в соціалізації, незалежне від волі особистості. Іноді правомірно говорити про негативно зорієнтовану соціалізацію, яка гальмує самореалізацію, але тоді слід взяти за точку відліку певну систему ціннісних орієнтацій. Так, відхилення у соціалізації нерідко пов'язують із проявами поведінки, які не мають нічого спільного з девіантністю і є наслідками, наприклад, конфліктності, агресивності, роздратованості тощо.

На думку автора, правомірно паралельно з поняттям труднощів соціалізації також застосовувати поняття бар'єрів соціалізації – природних чи штучних перешкод, які порушують нормальний процес соціалізації на мікрорівні, а також поняття «ланцюга бар'єрів соціалізації». Схема такого ланцюга може виглядати наступним чином: тривала відсутність одного з батьків внаслідок трудової міграції (первинний бар'єр) → неналежне виконання батьками своїх виховних функцій через відсутність одного з батьків (вторинний бар'єр) → потрапляння дитини в екстремальні соціалізаційні умови, які зумовлюють специфічні життєві труднощі → неможливість самостійно подолати труднощі й відсутність зовнішньої соціальної підтримки → втеча з дому і потрапляння до девіантного вуличного середовища.

На кожному віковому етапі можуть діяти специфічні чинники, що ускладнюють процес соціалізації; як правило, вони пов'язані з віковими кризами. Так, у віці 6 – 7 років соціалізаційні труднощі частіше пов'язані зі зниженням працездатності й підвищенням втомленості, що пов'язане з нейропсихологічним перенапруженням; у віці 8 – 11 років – з емоційно-поведінковими розладами, що проявляються переважно в нестійкій емоційно-вольовій регуляції; у підлітковому віці – з дисбалансом проявів, що визначають особливості особистісної пристосованості; він може проявлятися в порушенні соціальних зв'язків, посиленні егоцентричних устремлінь тощо.

Важливим загальним джерелом виникнення життєвих труднощів дитини є неоднакові початкові умови її соціалізації. У сучасній теорії соціальної стратифікації розташування індивідів у статусній ієрархії відбувається за чотирима основними критеріями нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії [92, с. 95 – 97]. Саме за цими критеріями, відповідно до даної теорії, визначається сукупний соціально-економічний статус індивіда, від якого й залежать соціалізаційні можливості його дітей. Від доходів сім'ї залежать шанси дитини на отримання гідної її здібностей освіти, від освіти залежить престижність майбутньої професії й т.д.

Загалом при реалізації нової соціально-економічної моделі внутрішні механізми структуроутворення породжують адекватну соціальну структуру з властивими їй формами соціальної дифе-

ренціації, але в Україні цю структуру було викривлено. Українські діти поділені на тих, кому дозволено все, й на тих, кому батьки нічого не можуть дати; в цій соціальній несправедливості часто слід шукати витoki заздрості, ненависті, жорстокості, спонукальні мотиви протиправної поведінки. Неоднакові умови соціалізації посилює широка комерціалізація освіти та інфраструктури дитячого й підліткового дозвілля, яка різко диференціює статусно-рольову поведінку дітей і підлітків, стає причиною глибоких психологічних криз. Для дітей із бідних сімей, які бажають отримати вищу освіту, існують два соціальні бар'єри: високі конкурси на безплатне навчання й надмірно висока плата за платне. Поглиблюють проблему низький рівень знань, який забезпечують школи, особливо сільські, висока плата за послуги посередників в отриманні знань і наявність корупції на всіх рівнях системи освіти.

Інше, не менш важливе загальне джерело виникнення життєвих труднощів дитини – її відносна безправність. Згідно з Конвенцією про права дитини, прийнятою на Генеральній Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року і ратифікованою Верховною Радою України 27 лютого 1991 року, дитина має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою, зокрема право вирішувати свої проблеми, використовуючи судову систему [9, с. 20]. Ці проблеми можуть стосуватися сімейних спорів, визначення місця проживання дитини, участі одного з батьків у вихованні, позбавлення і відновлення батьківських прав, зустрічей з батьками, позбавленими батьківських прав, управління майном дитини.

Наявність хоча б однієї такої проблеми свідчить про те, що дитина опинилася у складній життєвій ситуації й має життєві труднощі. Відповідно до міжнародних стандартів, дитина має право отримувати інформацію про хід судового процесу та рішення суду, обирати законного представника, заявляти клопотання, висловлювати свою думку. На жаль, положення зазначеної Конвенції практично не імplementовані в українську правову систему, оскільки в законодавстві не передбачені механізми реалізації багатьох прав дитини, через що чимало життєвих труднощів дітей неможливо вирішити у правовій площині [55, с. 5]. Як наслідок, дитина позбавлена суверенітету, можливості відстоювати свої права, ефективно виборювати свої інтереси. Більше того,

оскільки Україна де-факто не є правовою державою, підкорення законодавчої бази інтересам певних вузьких суспільних груп і довільне застосування правових норм створює в суспільстві аномію і вже з молодих років ставить людей у неоднакові умови соціалізації. В суспільстві, де розквітають корупція, тіньова економіка, злочинність, нехтуються інтереси більшості громадян, умови для нормальної соціалізації вже є екстремальними.

Більшість типових життєвих труднощів дитини, що гальмують чи викривляють процеси її соціалізації, пов'язані з особливостями сімейних стосунків. Психологами доведено, що переживання в сім'ї безумовної та всеосяжної, беззастережної та щирої любові є важливою умовою формування добре пристосованої до життя особистості. Безумовна любов у сім'ї виступає базою психічного здоров'я майбутньої особистості, що проявляється у відчутті особистої безпеки й належності, компетентності, самостійності. Найважливіші індикатори батьківської (особливо материнської) любові – розуміння дитини, емпатія і прояви емоційної сприйнятливості, готовність приймати дитину такою, якою вона є, завжди відгукнутися на відчуття дитини, простити, допомогти подолати сумніви, набутти впевненості в собі, а з боку дитини – безмежна довіра, навіть у питаннях, які стосуються найтаємніших переживань, щирість і відвертість.

Люблячі батьки завжди прагнуть задовольнити потреби дітей, встановлюючи чіткі межі, безпечне середовище для розвитку дитини. Це дає дітям змогу, обравши свій шлях у житті, здійснювати суспільно значущі дії, реалізовувати свій найвищий потенціал. К. Росс порівнює дитину із дзеркалом, яке відбиває батьківську любов. З огляду на це він рекомендує батькам виявляти свою любов зовнішньо, за допомогою очей, міміки, фізичних контактів, пильної уваги до дитячих проблем [16, с. 180]. Чим більш позитивною є емоційна пам'ять підлітка про дитинство, тим легше йому пройти важкий і суперечливий період дорослішання. Не викликає сумнівів, що вже з дитинства особистість може розпочинати активну діяльність у плані її включення в суспільне життя й культуру, формування соціальних зв'язків, засвоєння найбільш загальних способів практичної діяльності, розвитку самосвідомості, систем соціальної орієнтації.

За допомогою батьків дитина має можливість проявляти свою волю, починаючи реалізовувати її в різних варіантах інтеракцій особистості. З іншого боку, за відсутності такої допомоги виникає явище депривації, яке в узагальненому вигляді полягає у приниженні прав дітей через недостатність батьківської турботи; в перші роки життя переважає сенсорна депривація, пізніше – психологічна [208, с. 51]. Діти, позбавлені тісної прихильності до батьків, нерідко вибудовують такі моделі соціального світу і власного «Я», які руйнівним чином відбиваються на їхній самооцінці й подальшій соціалізації в цілому. Чимало життєвих труднощів сучасної дитини пов'язані також і з тим, що в суспільстві, за словами Д. Фельдштейна, спостерігається значний дефіцит позитивних впливів на дітей провідних агентів соціалізації, руйнація позицій відповідального ставлення дорослого співтовариства до світу дитинства [193, с. 3 – 20].

Окремо слід зупинитися на життєвих труднощах, властивих підлітковому віку, який характеризується зміною ролі агентів соціалізації, ціннісних орієнтацій (з виникненням паралельних систем цінностей), посиленням сприйнятливості до негативних оцінок оточуючих, суперечностями між рівнем соціальних домагань і низьким соціальним статусом, між посиленням орієнтації на самостійність і залежністю від батьків та думок однолітків, які спричиняють рольові конфлікти. Життєві труднощі, характерні для підліткового віку, варто розглядати в контексті нестабільності сучасної соціальної структури, змін у відносинах власності, розподілі суспільної організації праці, тенденцій сучасної соціальної мобільності, яка багато в чому проєцирується на невизначеність суспільних цінностей.

За словами С. Архипової, проблема кризового стану особистості набула особливої гостроти через нестабільність розвитку та стан загальної кризи суспільства, що позначається і на становищі, і на самопочутті громадян суспільства [19, с. 39]. Соціальна дезорганізація виникає при зменшенні впливу групових норм на поведінку індивідів і характеризується значною різницею у стандартах поведінки різних суспільних груп. Оскільки зміст підліткового етапу соціалізації визначається множинністю соціальних виборів, в умовах перманентної нестабільності та ціннісної невизначеності в суспільстві ускладнюється процес соціального само-

визначення підлітків, що призводить до соціальної дезадаптації. Причина полягає не у відсутності норм соціальної поведінки, а у відсутності утворення ними чітко структурованих нормативних моделей; за таких умов агенти соціалізації не надають необхідних еталонів поведінки. Крім того, передача соціальної невизначеності на індивідуально-психологічний рівень породжує нові життєві труднощі.

Якщо дитині не вдається здолати життєві труднощі, це, як правило, обертається негативними психологічними та соціальними наслідками. Так, неадекватна соціалізація на ранніх етапах у сім'ї, пов'язана з істотними розходженнями уявлень і реальності, може спричинити роздвоєність особистості, а як її наслідок – внутрішній конфлікт. Неможливість подолати труднощі на шляху задоволення життєво важливих для особистості на даний момент потреб викликає фрустрацію, основу якої складає дезорганізація поведінки.

Внутрішній чи зовнішній конфлікт є невід'ємним наслідком неподоланих життєвих труднощів. Якщо виходити з концепції З. Фрейда про три принципи психічної діяльності (постійність, задоволення, реальність), які є важливими мотиваційними стимулами діяльності, основою внутрішньоособистісного конфлікту є протиставлення принципів задоволення і реальності [103, с. 55]; в контексті проблематики даного дослідження це може означати протиріччя між потребою в батьківській турботі, любові, близькості та реальною відсутністю одного чи обох батьків, отже, неможливістю задовольнити цю потребу.

Подібні конфлікти гальмують формування соціальної ідентичності дитини щодо як сім'ї, так і інших соціальних спільнот, а це, у свою чергу, може призводити до глибоких внутрішніх криз. Недостатність або відсутність батьківської любові призводить до відчуженості в сімейних стосунках; причинами відчуженості можуть бути також відчутні відмінності в поглядах на себе й на світ, на питання масової культури, розходження в найважливіших цінностях. Відчуженість також нерідко стає причиною конфронтації та конфліктів, які можуть слугувати основою накопичення дев'ятого потенціалу дитини. У підлітковому віці конфлікти найчастіше виникають на ґрунті неприйняття батьками образу життя підлітків та сприйняття останніми певних соціальних і моральних

цінностей, відсутності в них відповідальності, неналежної поведінки чи успішності в школі, ставлення до навчання, інфантильної поведінки в сім'ї, демонстративної неповаги до батьків, сварок з братами й сестрами, складних взаємних стосунків з іншими родичами [59, с. 218 – 220]. Як не дивно, мати частіше за батька оцінює стосунки з дітьми як конфліктні, що пов'язано з гіперсоціалізованими рисами характеру сучасних матерів, які, на їхню думку, ставляться до сімейних проблем правильно і безкомпромісно, а по суті – надто формально [60, с. 605]. Внутрішні та зовнішні конфлікти часто є наслідками дезадаптації особистості як дисгармонії між відбиттям обставин дійсності та особистим ставленням до неї, нездатності самокорекції поведінки відповідно до існуючих соціальних норм, що обумовлена деформацією системи внутрішньої регуляції, референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок. Це може виявлятися у проявах егоїзму, загостренні негативних характерологічних особистісних рис, зниженні інтелектуальної продуктивності, а на рівні емоційно-ефективного реагування – у нестійкій емоційно-вольовій регуляції, дратівливості, імпульсивності, депресіях, різного роду психічних розладах.

Результати авторського дослідження психологічного стану й емоційно-динамічних паттернів закарпатських підлітків (2009 р.) засвідчили, що для більшості з них характерні загальний негативний психологічний фон і бажання вирішити певні проблеми; отже, вони стикаються з життєвими труднощами. З іншого боку, їхні вимоги носять дещо агресивний характер, вони живуть насиченим життям і прагнуть позбутися того, що їх пригноблює, інтенсивно переживаючи власні проблеми, надолужити те, що, на їхню думку, вони досі не отримали. Дівчатам, порівняно з хлопцями, меншою мірою властиві оптимістичні надії на майбутнє і протестні реакції, натомість вони намагаються розширити свої соціальні контакти і сферу діяльності, прагнуть до встановлення нових стосунків, більш дружлюбні й потребують до себе більшої уваги; хлопці плекають більше надій на майбутнє, вважають себе більш готовими самостійно долати життєві труднощі, але при цьому менш відповідальні (див. Додаток Ж.1.).

Для успішної соціалізації дитини першочергове значення має реальна можливість долати життєві труднощі самостійно або з

використанням сторонньої допомоги, адже за умови накопичення невирішених проблем чимало дітей підліткового віку починають зловживати наркотиками, алкоголем, вдаються до сексуальних авантур, насилля тощо; життєві труднощі і проблеми дитини нерідко проявляються у відхиленні її поведінки, а саме в делінквентній та девіантній поведінці [181, с. 8]. Однак слід враховувати, що складна взаємодія елементів особистості й середовища, яка викликає відхилення в поведінці, у кожному конкретному випадку пов'язана з дефектами в декількох ланках психологічного ланцюга, який детермінує дану поведінку. Крім того, окремі прояви девіантної поведінки, якщо розуміти під ними відхилення від соціальних норм, що не становлять небезпеки для суспільства, не слід оцінювати однозначно негативно, оскільки вони вказують лише на необхідність зміни застарілих, непрацюючих чи неналежних соціальних норм, оновлення застарілих суспільних цінностей.

Окремим категоріям дітей можуть бути властиві як загальні, так і специфічні труднощі соціалізації. До таких категорій можна віднести дітей-інвалідів, сиріт, у т. ч. соціальних, зокрема дітей, які виховуються в дитячих будинках, дітей, які виховуються в неповних сім'ях, у сім'ях, де батьки не можуть або не хочуть брати на себе відповідальність за виховання, і дітей вулиці; однією з таких категорій є також і діти транскордонних трудових мігрантів. Однак проведений теоретичний аналіз не дає уявлення про конкретні, специфічні складнощі, що мають місце в соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів, що зумовлює перехід до аналізу результатів конкретно-соціологічного дослідження.

3.2. Особливості соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів

Зважаючи на те, що діти транскордонних трудових мігрантів не мають офіційного статусу, ми повинні перш за все дефініювати це поняття, чітко визначивши, яких дітей зараховувати до даної категорії. Деякі дослідники відносять дітей трудових мігрантів до соціальних сиріт – особливої соціально-демографічної групи дітей, позбавлених за наявності живих батьків батьківсько-

го піклування із соціально-економічних, моральних, психічних, медичних причин [162, с. 219; 175, с. 10-11; 208, с. 40]. На перший погляд це здається коректним, адже поняття «соціального сирітства» в широкому розумінні включає не лише дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, але й дітей, батьки яких не можуть або не бажають виконувати свої батьківські обов'язки, дітей, які перебувають у соціально небезпечному становищі в неблагополучних сім'ях. Соціальні сироти – це групи дітей, які відчужені як від сім'ї, так і від суспільства; вони мають біологічних батьків і в рамках державних функцій формально включені в процес соціалізації, але при цьому залишаються без фактичного піклування батьків. Статус соціальних сиріт мають діти, батьки яких позбавлені батьківських прав, перебувають у лікувальних закладах, місцях позбавлення волі, визнані недієздатними, безвісно відсутніми чи померлими. З іншого боку, батьки дітей транскордонних трудових мігрантів не позбавлені батьківських прав, вони не відсторонилися від виконання батьківських обов'язків; більше того, як правило, вони краще за інших виконують обов'язок матеріального забезпечення дітей. Їхні діти відчувають труднощі на шляху соціалізації, але вони здебільшого повноцінно включені в соціалізаційний процес. Отже, існує потреба у визначенні особливого статусу дітей транскордонних трудових мігрантів: ми визначаємо їх як дітей, які залишилися в країні проживання, обидва чи один із батьків яких виїхали за кордон на термін більш ніж один місяць з метою легального чи нелегального працевлаштування. Більше того, ми вважаємо за необхідне надати статус дитини транскордонного трудового мігранта дітям, обидва чи один із батьків яких після тривалої відсутності повернулися з заробітків з-за кордону, але після повернення проживають у сім'ї не більш ніж три місяці.

Загалом діти трудових мігрантів стикаються з тими ж проблемами, що й їхні однолітки зі звичайних сімей (бар'єри та неоднакові умови соціалізації, безправність, психологічні труднощі й конфлікти тощо), але здебільшого через відсутність батьків вони відчувають специфічні життєві труднощі. При цьому реальні труднощі можуть мати різну значущість у суб'єктивному сприйнятті дітей незалежно від їхнього впливу з точки зору гальмування чи викривлення процесів соціалізації.

Як засвідчили результати проведеного опитування, з тими чи іншими життєвими труднощами з різним ступенем гостроти стикається переважна більшість дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області: 76,6% дітей, батько яких працює, 67,2% – батько яких раніше працював за кордоном, 77,7% дітей, мати яких працює, і 78,2% – мати яких працювала за кордоном раніше. Серед дітей, батько й мати яких за кордоном ніколи не працювали, з життєвими труднощами стикаються відповідно 49% і 60,2% опитуваних ($\pm 3,7\%$ з урахуванням статистичної похибки) (див. Додаток Д) [162, с. 224]. Причини такого становища в першу чергу пов'язані з негативними та кризовими явищами в сім'ях трудових мігрантів.

Через відсутність загальнонаціональної бази даних про сім'ї транскордонних трудових мігрантів в Україні невідома й кількість дітей, які стикаються зі специфічними життєвими труднощами, пов'язаними з тривалою відсутністю батьків. За даними Міністерства сім'ї, молоді та спорту в 2008 році в Україні налічувалося близько 200 тисяч неповнолітніх, які проживали без батьків через їхнє тимчасове працевлаштування за кордоном [143]. Вважати ці дані достовірними, однак, немає жодних підстав, навіть якщо йдеться тільки про дітей, в яких за кордоном працювали обидва батьки.

Як засвідчують офіційні статистичні дані за 2009 рік, лише близько 6% українських транскордонних трудових мігрантів не мають дітей, натомість понад 93% мають від одного до трьох дітей. З цього випливає, що якщо Україну загалом залишили близько 7 млн. заробітчан, батьківського піклування було позбавлено приблизно 7,5 – 9 млн. дітей, залишених на одного з батьків, представників старшого покоління, сусідів чи самих себе. У сім'ях транскордонних трудових мігрантів діти виховуються, як правило, одним із батьків, а за відсутності обох батьків – бабусями й дідусями, братами і сестрами, родичами, інколи навіть сусідами; трапляються випадки, коли дитина залишається сама на себе, тобто фактично без виховання [53; 159, с. 214; 162, с. 219].

Так, результати авторського емпіричного дослідження засвідчили, що, крім батьків, про 37,2% дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області можуть піклуватися дідуся, про 65% – бабусі, про 27,8% – дядьки, про 34,5% – тітки, про

23,8% – старші брати, про 19,7% – старші сестри, про 5,8% – інші члени родини (див. Додаток Г). Як бачимо, найчастіше вихованням дітей за тривалої відсутності батьків опікуються бабусі, що підтверджується й результатами дослідження, проведеного Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда – Україна» спільно з Інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка (2006 р.): згідно з ними, за відсутності батька у 44% випадків дитина залишається з матір'ю, а за умови від'їзду обох батьків у більшості випадків (35%) діти залишаються з бабусями, у 14% і 12% випадків їхнє виховання покладається відповідно на старших братів і сестер [178].

Для окреслення атмосфери, що виникає в сім'ї внаслідок порушення звичних сімейних стосунків, доцільно ввести поняття «соціалізаційного вакууму», розглянути можливі дитячі депривації та конкретні прояви тривалої відсутності батька чи матері в дистантній сім'ї. Дитяча депривація, за якої зникає джерело задоволення вже сформованих у дитини потреб, за відсутності когось із батьків виступає як материнська (за відсутності матері) або патернальна (за відсутності батька) депривація, яка тягне за собою недостатність батьківської турботи, приниження прав дітей [60, с. 822 – 823]. Дж. Боулбі виокремлював поняття матеріальної депривації дитини, яка нерідко є причиною її антисуспільної поведінки [208, с. 34]. Виникнення цього явища в сучасному українському суспільстві пов'язане з елементарною дилемою, яка постає перед одним чи обома батьками: що найперше і найважливіше – повноцінно годувати й одягати чи повноцінно виховувати дитину?

По-перше, надання переваги одному з варіантів викликає лише зміну змісту деривацій, а по-друге, за умови штучного розподілу цих функцій між батьками і виїзду одного з них на заробітки за кордон тривала відсутність одного з батьків як сімейних соціалізаторів створює в сім'ї соціалізаційний вакуум і викликає аматорське заміщення одним із батьків соціалізаторських функцій іншого.

Зважаючи на важливість питання аматорського заміщення соціалізаторських функцій батьків у сім'ї, показовими є особливості гендерного забарвлення впливу явища транскордонної трудової міграції на життєві труднощі дітей закарпатських мігрантів.

Перш за все, поза безпосереднім впливом на процеси соціалізації закарпатських дітей простежуються певні взаємозв'язки між фактами праці за кордоном їхніх батьків різної статі (Табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.
Взаємозв'язки між фактами праці за кордоном батьків дітей Закарпатської області різної статі (2009 р., %)

Факти праці за кордоном		Батько за кордоном:			
		Працює зараз	Працював раніше	Не працював	Разом
Мати за кордоном:	Працює зараз	22,2	1,6	-	7,7
	Працювала раніше	31,5	48,4	5,6	29,4
	Не працювала	46,3	50,0	94,4	62,9
	Разом	100,0	100,0	100,0	100,0
Факти праці за кордоном		Мати за кордоном:			
		Працює зараз	Працювала раніше	Не працювала	Разом
Батько за кордоном:	Працює зараз	92,3	34,0	23,4	31,8
	Працював раніше	7,7	60,0	29,0	36,5
	Не працював	-	6,0	47,6	31,7
	Разом	100,0	100,0	100,0	100,0

Як видно з Табл. 3.1., спостерігається значна залежність фактів праці за кордоном матерів дітей Закарпатської області від фактів праці їхніх батьків: у 94,4% сімей, де батько ніколи не працював за кордоном, мати також ніколи не виїжджала на заробітки за кордон; лише в 5,6% сімей мати колись працювала за кордоном і в жодній сім'ї не працює там зараз, якщо батько ніколи за кордоном не працював; також у 92,3% сімей праця за кордоном на даний час матері прямо пов'язана з працею там батька [159, с. 216; 162, с. 223; 220, р. 27].

Можна виділити окремі географічні напрямки української трудової міграції за статевою ознакою: якщо до Італії, Туреччини, Японії виїжджають переважно жінки (для надання приватних послуг), то до інших країн – здебільшого чоловіки. Отже, життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів можна опо-

середковано диференціювати й залежно від країни перебування батьків.

З точки зору гендерного підходу у відчутті дітьми транскордонних трудових мігрантів певних життєвих труднощів відіграє значну роль різниця між відсутністю в сім'ї батька або матері. В узагальненому вигляді ця різниця спирається на обмеження, що накладаються традиційними соціально-психологічними чоловічими чи жіночими ролями. Так, мати намагається більше приласкати, захистити дитину, схильна до потурання дитячим примхам, материнський вплив більшою мірою розвиває емоційну залежність; натомість батько більшою мірою відсторонений від дитини, частіше спирається на жорсткі методи виховання, культивує ігри, що розвивають активність, самостійність дитини.

Крім того, зазначена різниця може залежати й від типу тієї чи іншої сім'ї за сформованою владною структурою (патріархальна, матріархальна, егалітарна). Але конкретні наслідки тривалої відсутності в сім'ї батьків залежно від їхньої статі в контексті формування в їхніх дітей життєвих труднощів потребують більш ретельного аналізу.

Згідно з результатами авторських спостережень найбільш дисфункціональна ситуація виникає, коли соціалізатор і дитина належать до різної статі; це можна пояснити тим, що для формування власного «Я» і повноцінної особистості найбільш цінними є позитивні стосунки батька із сином і матері з донькою. Автор припускає також, що в українському суспільстві мати відіграє в житті дівчини більш значну роль, ніж батько – в житті хлопчика. Це підтверджується хоча б тим, що мати з донькою в більшості сімей утворюють стійку емоційно відокремлену діаду.

З цього випливає, що тривала відсутність матерів найбільш негативно впливає перш за все на соціалізацію дівчат. Виїзд чоловіків за кордон з метою працевлаштування забезпечує, як правило, виконання лише однієї функції батька як агента сімейної соціалізації – функції годувальника, гаранта матеріального добробуту. При цьому залишається напризволяще виконання інших, не менш важливих традиційних батьківських функцій: вихователя, дисциплізатора, персоніфікатора влади, еталону поведінки, зрештою, компаньйона. А невиконання кожної з цих функцій підсилює дисфункціональність сім'ї в цілому.

Це особливо актуально для сільських сімей Закарпаття, в яких структури влади й відповідальності щодо реалізації основних сімейних ролей спираються переважно на патріархальні традиції. Батько, застосовуючи свій авторитет, покликаний привчити дитину долати труднощі, знаходити себе в конфліктному світі суперництва, в якому необхідно боротися за свої інтереси, а іноді – й за виживання. Більшість дітей із різних країн світу, які тимчасово залишилися без батька, не можуть уявити його як авторитет, джерело безпеки і захисту, через це вони менш упевнені в собі й мають більше труднощів у стосунках із однолітками [225].

Негативним соціальним наслідком тривалої відсутності батька в сім'ї може стати відсутність упевненості у своєму соціальному майбутньому, що випливає з відсутності батьківської професійної орієнтації та чинника символічної підтримки, особливо якщо батько за місцем проживання позбавлений нормального соціального статусу. Відповідно до результатів авторських спостережень, від нестачі авторитета батька страждають однаково і хлопці, і дівчата: в них знижується самооцінка, рівень мотивації досягнень, підвищуються збудженість і рівень тривожності.

Між тим, інші негативні наслідки відсутності батька доречно диференціювати залежно від статі дітей. Так, хлопець передусім позбавляється виховного взірця, в нього розвивається невпевненість у собі. Спілкування хлопців з однолітками ускладнюється, гірше засвоюються справжні чоловічі ролі й гіпертрофуються такі риси як грубість тощо. Причинами протестної поведінки може стати бажання утвердитися в чоловічій ролі для компенсації недостатнього спілкування з батьком. Дівчина ж позбавляється насамперед моделі майбутнього партнера, що підвищує в неї ймовірність емоційних розладів. Теплі стосунки з батьком допомагають доньці пишатися своєю жіночістю, більш легко адаптуватися у спільнотах представників протилежної статі. Доведено також, що для хлопців розлука з батьком має найбільш руйнівні наслідки у старшому дошкільному віці, а для дівчат – у молодшому [60, с. 824].

Окремою проблемою є перекладення соціалізаторських функцій батька на мати. За відсутності батька мати, отримуючи можливість безмежного домінування у відносинах з дитиною, не в змозі, однак, виконувати батьківську роль (особливо по відно-

шенню до сина) через елементарну відсутність маскулинних рис; нерідко це викликає такий психічний стан матері, який сприяє накопиченню несприятливих чинників виховання й соціалізації дитини, а та, у свою чергу, починає підсвідомо бунтувати проти домінування матері.

Коли дитину довго виховує одна мати, може виникнути ефект «маминого синка», якщо виховання відбувалося за умов материнського диктату; цей ефект особливо небезпечний для хлопців, оскільки пригнічує їх, виховує почуття залежності, викликає насмішки в однолітків. Нерідко ця проблема із психологічної площини переходить у соціальну. Інші матері за тривалої відсутності батька у вихованні дітей ідуть шляхом авторитарної гіперсоціалізації з її надзорстким контролем або створюють образ соціальної бажаності, надмірно симпатизуючи дитині і вважаючи її «кращою за всіх» [94, с. 53]. З іншого боку, якщо на мати лягають усі побутові й виховні турботи в сім'ї, в неї іноді для дитини майже не залишається часу, інтерес до неї послаблюється, і цілеспрямований процес виховання практично припиняється.

Інші негативні наслідки для дітей транскордонних трудових мігрантів викликає тривала відсутність у сім'ї матері. Аналізуючи значущість цієї проблеми, слід мати на увазі, що українському етносові традиційно властивий матріархальний комплекс, внаслідок чого більшість моральних ідеалів і життєвих установ підпорядковані нормам та ієрархії цінностей, типових для жіночого типу свідомості [109, с. 96].

Хоча, як було доведено вище, в Закарпатській області традиційно набагато більш розповсюдженим явищем є трудова міграція за кордон чоловіків, слід зважати на загальну світову тенденцію до фемінізації трудової міграції, яка, починаючи з 1990-х років, визнається характерною рисою нового етапу розвитку міжнародної трудової міграції [116, с. 101]. За даними соціологічних моніторингів, у світі серед усіх, хто виїжджає на заробітки за кордон, жінки складають 50,5% [146, с. 364]. Відповідно є підстави прогнозувати можливе збільшення зазначених процесів і в Україні.

Зрозуміло, що за тривалої відсутності в сім'ї матері виникає зворотна проблема заміщення виконання її соціалізаторських функцій батьком. Між тим, психологічні взаємні стосунки батька з

дитиною ускладнені меншою порівняно з жінками експресивністю чоловіків, невмінням виражати тонкі почуття, адже це не входило у традиційний маскулинний стереотип. Нездатність батька виконувати виховні та емоційно-експресивні функції відсутньої матері спричиняє т. з. «феномен умовно відсутнього батька», і ця умовна відсутність накладається на реальну відсутність матері.

Чимало життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів пов'язані з наслідками тривалої відсутності в сім'ї одного з батьків, які проявляються й після його (її) повернення і водночас виступають причинами й важливими чинниками життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів. Одним із таких наслідків є явище, яке російський педагог Л. Мардахаєв характеризує як протиставлення батьківських ставлень до дітей. За час відсутності одного з батьків у іншого формується виняткова прихильність до дитини; іноді така прихильність переходить у «відчуття власності», яке ігнорує природні почуття дитини та іншого з батьків. З часом прихильність послаблюється, а повернення батька чи матері, які перебували за кордоном, супроводжується підвищенням претензій до дитини, що в підсумку викликає в них почуття ревності до неї [115, с. 155 – 156].

Інша проблема полягає в тому, що тривала відсутність когось із батьків часто стає причиною порушення принципу єдності вимог у спільній виховній діяльності. Коли виховання протягом тривалого часу здійснює лише один із батьків, відбувається відхилення в гендерній соціалізації: мати, як правило, не здатна повноцінно і всебічно виховати хлопчика, а батько – дівчину. У звичайних сім'ях діти гендерно ідентифікуються з батьками або родичами; коли батьки або один із них довго відсутній, більш активно відбувається ідентифікація зі своїми однолітками.

При аналізі особливостей конкретних життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів звертає на увагу, що залишаючись з одним із батьків або зовсім без них, у більшості випадків дитина позбавляється можливості наслідувати їхній приклад і особисто вчитися в них, що створює перепони на шляху формування власного життєвого сценарію (термін А. Берна), який, крім іншого, виконує функцію механізму психологічного захисту від емоційних стресів. Відповідно, дитина виявляється не готовою виконувати необхідні соціальні ролі, а тому не отримує

відповідну життєву компетенцію, потрібну саме для долання життєвих труднощів [147].

Експерти Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна», який у 2006 році провів дослідження «Проблеми дітей трудових мігрантів», та Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка серед основних труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів відзначають психологічні труднощі, пов'язані з браком ласки, батьківського тепла, повноцінного виховання й любові [71; 176; 178]. Нестача батьківської уваги й любові викликає комплексні психологічні труднощі хоча б тому, що пов'язана з різними видами сімейних дисфункцій, – інтимного спілкування, первинного соціального контролю, забезпечення емоційного каркасу особистісного розвитку дитини тощо на фоні руйнації атмосфери взаємоповаги та взаємодопомоги.

Проблема нестачі батьківської любові й турботи, материнської ласки й батьківської мужності зачіпає дітей українських транскордонних трудових мігрантів особливо. Основна причина в тому, що стандартні заробітчанські мотиви батьків для дитини, якій більшою мірою притаманне романтичне сприйняття світу, не можуть слугувати виправданням тривалої відсутності батьків і всіх її наслідків; матеріальний добробут, наявність тих чи інших речей не можуть замінити для дитини, яка, покинута батьком (батьками), залишилася в психологічній самотності, доброго батьківського слова, уваги, тепла, турботи, необхідної моральної підтримки, про що свідчать самі діти трудових мігрантів [57, с. 7 – 105].

Як засвідчують результати авторського емпіричного дослідження, головним очікуванням серед інших видів допомоги з боку батьків чи опікунів закарпатських дітей, матері яких на даний момент працюють за кордоном, є саме збільшення уваги до них (44,4%); діти, матері яких колись працювали за кордоном і діти, в яких матері не виїжджали на заробітки за кордон ніколи, потребують збільшення уваги до себе на однаковому рівні (25,0 – 27,6% ± 3,2% з урахуванням статистичної похибки). Натомість питома вага дітей, батько яких працює чи працював за кордоном, за ступенем таких очікувань значно перевищує групу дітей, в яких батько ніколи за кордоном не працював.

Характеристика соціалізації як соціального феномену показала, що дієву роль у ній відіграє оволодіння стрижневими спосо-

бами поведінки, а це досягається в результаті продуктивного спілкування. Від частоти, інтенсивності, близькості спілкування дитини з батьками чи з кимось із батьків, а також від його демократичності та взаємності залежить ступінь ідентифікації дитини з ними.

Доведено, що чимало життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів пов'язані саме з нестачею спілкування, емоційно близьких стосунків з батьками, особливо з матір'ю; такі стосунки забезпечують почуття безпеки і знижують рівень тривожності [94, с. 104]. Їхній дефіцит, навпаки, призводить, якщо дивитися на проблему під кутом зору концепції К. Хорні, до накладення додаткових психологічних тягарів на структуру корінної тривоги; труднощі, пов'язані з необхідністю змін соціальних ролей і масок, що викликане руйнацією системи сімейних стосунків, порушують нормативну структуру цінностей і тим самим гальмують процес або викривляють зміст соціалізації [203].

Американські психологи, зокрема У. Бронфенбренер, стверджують, що чимало дітей, які зіштовхуються з нестачею батьківської турботи і дефіцитом спілкування з батьками, в подальшому набувають синдрому соціального відчуження, посилюючи т. з. вікову сегрегацію, що проявляється в нездатності представників молодого покоління знайти свої місце в суспільній ієрархії або у відсутності морального задоволення від професійної діяльності [125, с. 131 – 132].

Як засвідчують результати досліджень, проведених у країнах ЄС, криза розлуки з батьками, які з різних причин від'їхали із сім'ї, викликає в дітей переважно психологічні труднощі: 9% дітей віком до 7 років стикаються з довготривалими емоційними труднощами, 38% переживають короточасні емоційні кризи. Психологічні проблеми супроводжують таких дітей і в більш пізньому віці [218]. Головна причина полягає в порушенні емоційної системи традиційної нуклеарної сім'ї, обмеженні спільних переживань, прагнень, діяльності.

Згідно з результатами авторського емпіричного дослідження надмірне психічне напруження виступає найбільш гострими життєвими труднощами для закарпатських дітей, хтось із батьків яких працює за кордоном на даний момент: на це вказали 33,3% дітей, мати яких виїхала на заробітки, і 21,6% дітей, в яких за ко-

рдоном перебуває батько. Для дітей, батьки яких уже повернулися з-за кордону, ці показники складають 10,9% і 4,3%, тобто відповідно на 22,4% і 17,3% менше. Очевидно, що з психологічними труднощами набагато частіше стикаються діти, в яких за кордоном працює чи працювала мати (див. Додаток Д) [162, с. 224 – 227].

Незадоволення протягом тривалого часу основних психічних потреб дитини викликає явище психічної депривації; в дітей транскордонних трудових мігрантів воно частіше виражається у відсутності батьківської любові й уваги, недостатності спілкування, розвитку таких рис характеру, які виступають основними чинниками негативного психічно-деприваційного впливу.

Виходячи з результатів авторського тестування закарпатських підлітків за методикою М. Люшера (2009 р.), можна зробити припущення про те, що в дітях, батько яких перебуває за кордоном, розвиваються такі негативні риси як жорсткість та авторитарність у діях, підозрілість, недовірливість, мстивість, при цьому знижується рівень відповідальності за свої вчинки; діти, батько яких уже повернувся, незважаючи на негативний психологічний фон і деяку фізіологічну втомленість, більшою мірою націлені на відновлення соціальних стосунків, хоча й потребують до себе підвищеної уваги. Для дітей, мати яких працює чи працювала за кордоном раніше, також характерні знижена відповідальність і фізіологічна втомленість, але їм властиве певне емоційне збудження завдяки вірі в розширення сфери своєї діяльності (див. Додаток Ж.2.).

Тривала відсутність когось із батьків викликає в дитині почуття самотності, яке нерідко поглиблюється тим, що батьки при всьому бажанні навідуватися додому якнайчастіше не ризикують робити це через побоювання, що їм не вдасться знову потрапити за кордон або залишити за собою попереднє місце роботи. Це гостре суб'єктивне переживання, що відбиває певну ступінь руйнації як налагодженої моделі сімейних стосунків, так і зв'язків внутрішнього світу особистості. Накладення на відчуття самотності переживань за батьків викликає найменшою мірою неспокій, а частіше – почуття страху, яке лише поглиблює існуючі життєві проблеми. Часті психічні навантаження можуть призвести до депресій, хронічного стресового стану й додаткових внутрішніх

криз, до ситуацій, які діти часто інтерпретують як безвихідні, що ускладнює додання труднощів. Імовірність виникнення таких ситуацій збільшується через психологічне відчуження дітей від батьків.

Таке відчуження можуть викликати також надмірне піклування або жорстоке поводження з боку одного з батьків, хто залишився з дитиною, або ж батьків, які повернулися з-за кордону. Надмірне піклування про себе як найгострішу життєву проблему відчувають як закарпатські діти, батьки яких працювали за кордоном раніше й повернулися додому (біля 13% від усіх опитуваних), так і діти, батько чи мати яких працюють за кордоном зараз (відповідно 11,1 – 11,8%). Враховуючи статистичну похибку, цю проблему в зазначених масштабах можна вважати фоною для всіх дітей транскордонних трудових мігрантів. У сім'ях, де батьки ніколи не виїжджали на заробітки за кордон, надмірне піклування найгостріше турбує лише біля 9% дітей (див. Додаток Д) [162, с. 224 – 226].

Як бачимо, тривала розлука з дітьми в певних випадках призводить після повернення батьків додому до посилення опіки над дітьми, що негативно сприймається останніми, так само як посилення опіки одним із батьків у ситуації, коли інший виїхав на заробітки. 11,1% закарпатських дітей, мати яких працює, і 2% дітей, мати яких працювала за кордоном, скаржаться на жорстоке поводження з боку когось із батьків (у даному дослідженні не стоїть завдання аналізу розмитості цього концепту); оскільки з боку дітей, в яких за кордоном працює чи працював батько, подібні скарги відсутні, можна зробити припущення, що таке явище в сім'ях транскордонних трудових мігрантів Закарпаття пов'язане з вихованням дітей батьком за відсутності матері (див. Додаток Д) [162, с. 224 – 226].

Значною мірою це можна пояснити тим, що рівень емоційного самоконтролю матерів, які самостійно виховують дитину, традиційно вищий [94, с. 56]. Жорстоке поводження пригноблює ініціативність дитини, викликає замкнутість і нерішучість у діях [176]. Все це також призводить до психічного навантаження і стресових станів, що, у свою чергу, породжує нові життєві труднощі.

Попереднє припущення про те, що відчутні життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпаття пов'язані з побутовою невпорядкованістю, а тривала відсутність когось із батьків створює додаткові проблеми на побутовому рівні, не підтвердилося: на побутову невпорядкованість як на чинник, пов'язаний із найгострішими життєвими проблемами, скаржаться лише 3,9% дітей, батько яких працює за кордоном на даний момент, і 2,2% дітей, в яких за кордоном раніше працювала мати (див. Додаток Д) [162, с. 224 – 227].

Подібний висновок можна зробити й щодо надмірних фізичних навантажень, особливо дітей, які проживають у сільській місцевості. Попередньо було зроблено припущення, згідно з яким за відсутності одного з батьків на плечі дітей лягає тягар виконання тієї частки домашньої роботи, яку зазвичай виконує дорослий (батько або мати), часто на шкоду задоволенню власних соціалізаційних потреб в освіті й самовдосконаленні.

Результати авторського опитування засвідчили, що діти транскордонних трудових мігрантів іноді відчувають такі труднощі, але рідко: найбільш актуальними для себе їх назвали лише 4,3% дітей, мати яких працювала за кордоном, 2,9% дітей, батько яких працював, і 2% дітей, батько яких перебуває на заробітках за кордоном на даний момент; з іншого боку, тягар надмірного фізичного навантаження з найбільшими життєвими труднощами пов'язують 1,8% дітей, мати яких ніколи не працювала за кордоном (див. Додаток Д) [162, с. 224 – 227]. Частково це пов'язано з тим, що в містах тягар домашнього господарства меншою мірою пов'язаний із фізичними навантаженнями і включає в себе переважно придбання продуктів, приготування їжі, підтримання чистоти й порядку у квартирі чи будинку, догляд за одягом і т. п.

Життєві труднощі іншого роду пов'язані з меншими братами й сестрами старших дітей трудових мігрантів, оскільки одним із обов'язків, який доводиться виконувати старшим дітям за відсутності одного чи обох батьків, є нагляд за своїми молодшими братами й сестрами, який іноді майже повністю замінює процес виховання [219]. При цьому діти фактично частково перебирають на себе функції батьків, які ще не готові виконувати. Зазначені життєві труднощі нерідко поглиблюються тим, що один із батьків за тривалої відсутності іншого шукає в дітях, особливо старших,

як моральної підтримки, так іноді й інших ресурсів вирішення сімейних проблем.

Життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів виникають не тільки на сімейному підґрунті. Особистісні труднощі інтимного характеру можна трактувати широко, вони можуть бути пов'язані як із сім'єю, так і з іншими агентами соціалізації. Але результати авторського дослідження засвідчують, що такі труднощі в цілому не характеризують дітей транскордонних трудових мігрантів. Серед усіх дітей Закарпаття, для яких ці труднощі є найвідчутнішими, переважають діти, батько (15,1%) або мати (12,4%) яких ніколи не працювали за кордоном. Серед дітей транскордонних трудових мігрантів найбільш гострими труднощі інтимного характеру виявилися для 8,6% дітей, батько яких, для 4,3% дітей, мати яких працює за кордоном на даний момент, для 3,9% дітей, батько яких колись працював за кордоном (див. Додаток Д) [162, с. 224 – 227].

Отже, труднощі інтимного характеру більш актуальні для дітей, які не належать до сімей транскордонних трудових мігрантів, що, крім іншого, підтверджує надзвичайну важливість оточення, в тому числі вуличного, для формування внутрішньої структури особистості, передусім у підлітковому віці.

Як показали результати опитування закарпатських підлітків, тривала відсутність батьків викликає перешкоди на шляху успішного навчання у школі, часто внаслідок відсутності батьківського контролю відвідування уроків та успішності, а також зниження пізнавальної мотивації через необхідність вирішувати додаткові проблеми. Це вказує на існування тісного зв'язку між суспільним явищем трудової міграції за кордон і проблемами невиконання школою своїх соціалізаторських функцій, які були проаналізовані вище. Слід зазначити, що ця проблема широко розповсюджена у світі: так, у країнах ЄС 14% дітей із дистантних сімей мають труднощі з навчанням [218].

Між тим, у Закарпатській області України проблема набула значно більшого розповсюдження, про що свідчать наступні результати опитування. Для 14,3% усіх закарпатських дітей перешкоди на шляху навчання сприймаються як найгостріша життєва проблема, але серед дітей транскордонних трудових мігрантів питома вага таких дітей значно більша: це 37% дітей, мати яких, і

25,7% дітей, батько яких працювали за кордоном раніше; відповідно, 22,2% дітей, мати яких, і 13,7% дітей, батько яких працюють за кордоном на даний момент (див. Додаток Д) [159, с. 217].

Отже, за відсутності батьків учні нерідко залишаються на самоті зі своїми шкільними проблемами, і вчителі ефективно їх не розв'язують. Порівняння цих відповідей в усіх групах респондентів засвідчує, що вони притаманні не стільки дітям мігрантів, батьки яких зараз працюють за кордоном, скільки групі школярів, батьки яких уже були на заробітках і повернулися. Більша актуальність цих труднощів для другої категорії дітей пояснюється тим, що такі труднощі мають кумулятивний характер.

На авторський погляд, який склався на підставі тривалих спостережень, накопичення з часом перешкод на шляху навчання дітей транскордонних трудових мігрантів є однією з причин відмови частини батьків, переважно матерів, від роботи за кордоном. Перевірка цього припущення може виявити багато додаткових гіпотез, які дозволять наблизитися до пояснення механізмів формування і самостійного додання життєвих труднощів дітей трудових мігрантів. З іншого боку, оцінювати відповіді респондентів про зміни в результатах навчання слід вкрай обережно, оскільки відсутній фактичний матеріал, який дозволив би детально проаналізувати зміни, що відбуваються.

Труднощі, викликані перешкодами на шляху навчання, можуть проявлятися по-різному. Так, за висновками експертів Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» та Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, в поведінці дітей транскордонних трудових мігрантів частіше порівняно з іншими дітьми спостерігаються пропуски занять у навчальних закладах без поважних причин; з цим пов'язане і зниження успішності в навчанні [71; 176].

Інші труднощі пов'язані з непорозумінням з учителями; 10,3% від усіх респондентів авторського опитування поставили їх на перше місце за гостротою відчуття [159, с. 217]. Це при тому, що шкільний учитель, як було зазначено вище, виступає не лише провідним агентом шкільної соціалізації, а й загальною ключовою фігурою після батьків, яка відповідає за успішну соціалізацію дитини. Як видно з Додатку Е, зазначені труднощі не лише суттєво диференційовані за ознакою статі батьків, особливо тих,

хто працює за кордоном зараз, але ця диференціація прямо протилежна диференціації за ознакою статі іншої, більш загальної проблеми, – перешкод на шляху навчання.

Показовими з точки зору зазначеної диференціації є результати порівняльного аналізу відповідей респондентів, які вказали на непорозуміння з учителями як на найгостріші життєві труднощі в різних групах школярів; так, у дітей, в яких за кордоном працює або працював батько, ці показники приблизно однакові та знаходяться на рівні 11,4 – 15,7% ($\pm 2,2\%$ з урахуванням статистичної похибки), а для дітей, мати яких ніколи не працювала за кордоном, цей показник складає 15,9%.

Отже, непорозуміння з учителями як чинник, пов'язаний із найбільш гострими життєвими труднощами, на рівні близько 15% є фоновим для всіх груп школярів і не пов'язаний із працею їхніх батьків за кордоном. В іншій групі школярів, матері яких зараз працюють, колись працювали або ніколи не працювали за кордоном, спостерігається інша тенденція: максимально високий показник непорозуміння з учителями (15,9%) зафіксовано у групі дітей, мати яких ніколи не працювала за кордоном, – це рівень фонових показників. Рівень непорозуміння з учителями у школярів, мати яких колись працювала за кордоном, значно нижчий від фонових і знаходиться на рівні 6,5% ($\pm 1,6\%$ з урахуванням статистичної похибки). Серед дітей, мати яких працює за кордоном на даний момент, жоден із респондентів не вказав на ці труднощі як на найгостріші (див. Додаток Д).

На підставі наведеного можна зробити припущення про те, що завдяки існуючій на Закарпатті традиції, про яку йшлося вище і згідно з якою жінки залишаються вдома з дітьми і займаються домогосподарством навіть за складних матеріальних умов, що склалися в сім'ї, праця за кордоном матері школяра сприймається вчителями як вимушена, наслідком чого є набагато більш толерантне і дбайливе ставлення до такого школяра. Отримані результати підтверджують також те, що характер життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів значною мірою залежить від того, хто саме з батьків працює чи працював раніше за кордоном.

Цілком очевидно, що основні життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів безпосередньо не пов'язані з мате-

ріальними проблемами, адже доходи сімей трудових мігрантів, які працюють за кордоном, у переважній більшості значно вищі за доходи пересічних сімей. Це підтверджують результати авторського дослідження, згідно з якими ніхто з опитаних дітей транс-кордонних трудових мігрантів Закарпатської області не назвав найбільш відчутними для себе труднощі, пов'язані з економічною кризою та матеріальним становищем (див. Додаток Д).

При розгляді особливостей життєвих труднощів дітей транс-кордонних трудових мігрантів слід брати до уваги, що серед сімей заробітчан є сім'ї, які, згідно з класифікацією Д. Пенішкевича, мають ознаки як благополучних, так і неблагополучних [133]. У даному контексті під неблагополучними сім'ями розуміються сім'ї, члени яких є носіями девіацій, зловживають алкоголем і вживають наркотики, займаються бродяжництвом і т. п., на відміну від «потенційно неблагополучних» сімей (термін І. Трубавіної; його аналогами є терміни В. Оржеховської «формально благополучна сім'я», Н. Спіцина «зовні благополучна сім'я»), до яких фактично можна віднести будь-які дисфункціональні сім'ї. Згідно з результатами дослідження, проведеного Н. Куб'як (2006 – 2008 рр.), серед українських дистантних сімей 31,2% можна віднести до неблагополучних, 48,7% – до «потенційно неблагополучних», 20,1% – до благополучних [95, с. 7].

У неблагополучних сім'ях до специфічних труднощів, власних дистантним сім'ям, додаються проблеми, характерні для неблагополучних сімей. Тривалий розрив сімейних зв'язків іноді обертається асоціальною поведінкою одного з батьків, який залишився вдома й від якого залежить виховання дитини. Девіантну поведінку батька чи матері може бути спричинено, крім іншого, вибором деструктивних моделей розв'язання об'єктивних сімейних проблем, але з точки зору проблематики даного дослідження актуальними є можливі наслідки та їхній негативний соціалізуючий вплив – алкоголізм, розпуста, домашнє насильство, зрештою, фактичне припинення існування самої сім'ї.

Ці наслідки пояснюються формуванням у дитини в процесі сімейної соціалізації причетності до внутрішнього світу своїх батьків, стереотипів наслідування батьківської поведінки та уявлень про моральні норми і правила оточуючого життя [148, с. 44]. У дітей із таких сімей частіше формуються шкідливі звички, вони

частіше опиняються у стресових станах, отримують психологічні травми [71; 176]. Нівелювання соціалізаторської ролі сім'ї за таких умов загострює ризики підпадання під впливи девіантного середовища, що гальмує нормальні соціалізаційні процеси і створює соціалізаційні асиметрії. Такі діти переважно належать до категорії бездоглядних, адже їхні батьки неспроможні виконувати передусім свої виховні функції.

Можливими наслідками можуть бути позбавлення батьків батьківських прав, і це слугує доказом того, що неблагополучні сім'ї детермінують феномен соціального сирітства; одним із варіантів є втеча дитини «на вулицю». Останній варіант підтверджує, що з дітьми транскордонних трудових мігрантів пов'язана проблема не лише тривалої бездоглядності, а й безпритульності; друге нерідко стає логічним завершенням першого і виступає як наступна фаза, яку детермінує отримання нового визначального статусу. Психологічні травми, які отримують ці діти в умовах тривалої розлуки з батьками і неблагополучної сімейної атмосфери, розриви сімейних зв'язків призводять до негативного сприйняття соціальних реалій, пошуку захисту в молодіжному кримінальному середовищі, внаслідок чого вони опиняються «на вулиці». Найтипівішими сім'ями транскордонних трудових мігрантів, з яких діти «йдуть на вулицю», є сім'ї, в яких один із батьків виїхав на заробітки, а іншому властива девіантна поведінка або апатія у ставленні до виховання дитини [53].

Так звані «діти вулиці» мають офіційний статус безпритульних соціальних сиріт, позбавлених батьківської опіки; за визначенням ЮНІСЕФ це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем перебування [154, с. 219]. Феномен «дітей вулиці», як визначають соціологи, є симптомом надзвичайного соціального й економічного неблагополуччя як у країні в цілому, так і в сім'ї [174, с. 276].

Аналіз статевікових характеристик цієї категорії показує, що 76% українських «дітей вулиці» складають діти шкільного віку, 13% – дошкільнята, 11% – підлітки, старші за 16 років; біля 80% із них належать до чоловічої статі [155, с. 80; 158, с. 214].

Загальні соціалізаційні процеси «дітей вулиці» характеризують передчасне включення в нелегальну трудову діяльність і зміна складу провідних агентів соціалізації, серед яких на перший

план, як правило, висуваються представники кримінальних угруповань – частіше референтних підліткових груп. Основна риса, яка відрізняє «дітей вулиці» від однолітків, у т. ч. членів молодіжних субкультур, які також більшість часу проводять «на вулиці», – необхідність самотужки забезпечувати засоби для існування. Джерелами їхнього прибутку є добродійна допомога, милостиня (для цього опановуються людні місця), крадіжки (для цього опановуються переважно ринки), епізодичні заробітки (пункти прийому склотари, макулатури, лахміття; місця мийки машин, вагонів і т. п.). Але серед дітей транскордонних трудових мігрантів зустрічаються й «діти вулиці», яких слід віднести до іншої категорії: вони опиняються на вулиці через те що підпадають під вплив дорослих асоціальних формувань і торговців наркотиками, які полюють передусім на гроші, надіслані батьками таких дітей із-за кордону.

За даними Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, кожній шостій дитині, батьки якої перебувають за кордоном, пропонували розповсюджувати наркотики, займатися проституцією чи порнографією [178]. В будь-якому разі «вулиця» для всіх подібних дітей є основним соціальним та економічним середовищем життєдіяльності; їхньою головною психологічною проблемою є відсутність віри в майбутнє, а головним соціалізуючим чинником стає інтеграція в маргінальну субкультуру [156, с. 309; 208, с. 35 – 38].

З точки зору проблематики даного дослідження важливо, що головним джерелом відхилення соціалізації «дітей вулиці» стає перетворення вуличного оточення на провідного агента соціалізації [155, с. 79]. Вплив цього природного агента викривляється в разі дезорганізації нормальних сімейних стосунків. Основні чинники соціалізації в теорії Н. Смелзера (очікування, зміна поведінки, прагнення до конформізму) починають діяти в особливих умовах: від «виходу на вулицю» дитина спочатку очікує кращих змін, але поступово пристосовується до реальної соціалізаційної ситуації, виживання в новому середовищі потребує зміни поведінки. Але й сам «вихід на вулицю», як правило, є наслідком відхилень у соціалізації на більш ранніх етапах або, за термінологією американського соціолога Г. Беккера, вторинним відхиленням

[161, с. 244], адже для більшості таких дітей ця соціалізація відбувається в проблемних чи кризових сім'ях.

Слід зазначити, що точну демографічну структуру українських «дітей вулиці» як об'єкту соціологічного аналізу через відсутність достовірних статистичних даних окреслити практично неможливо; проблеми з побудовою репрезентативної моделі вибірки не дозволяють розповсюджувати висновки окремих досліджень на весь масив безпритульних дітей у масштабі держави. Між тим, за даними МВС України, серед 5,8 тис. неповнолітніх утікачів з інших регіонів, яких було вилучено з вулиці у 2005 – 2006 роках, найбільшу кількість становили діти й підлітки з Закарпатської області – 740 осіб (12,76%) [154, с. 222].

З точки зору суспільства дезадаптоване дитинство формує субцивілізаційний, дисфункціональний за наслідками для соціальної структури суспільства соціальний шар; його відтворення тягне за собою підрив трудового, виробничого, мобілізаційного суспільного потенціалу. «Діти вулиці», як правило, є носіями декількох взаємозалежних девіантних форм поведінки (бродяжництво, жебракування, злочинство тощо), значна їх частина стає жертвами злочинців, внаслідок чого вони підживлюють існування каналу проникнення делінквентних субкультур у молодіжне середовище [155, с. 80].

Експерти Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» підтверджують, що серед дітей українських транскордонних трудових мігрантів набувають розповсюдження агресивна і неспокійна поведінка, вживання алкоголю й наркотиків, бродяжництво [71]. Для деяких дітей транскордонних трудових мігрантів із груп ризику характерна суїцидальна поведінка; як зазначає О. Бондаренко, суїцидальні випадки найчастіше означають крик про допомогу в разі негараздів у взаємодії з оточенням, викликаних особистісними розладами, пов'язаних із аналізованим вище синдромом відчуження [34, с. 37 – 38].

Слід зазначити, що аналіз даної проблеми через призму ставлення до неї самих дітей транскордонних трудових мігрантів, які опинилися «на вулиці», вкрай ускладнено, тому доводиться констатувати її наявність як емпіричний факт, причини якого слід шукати в соціально-психологічній площині. Загалом розгляд питань, пов'язаних із девіантною поведінкою дітей транскордонних тру-

дових мігрантів, потребує виокремлення впливу труднощів, пов'язаних із феноменом трудової міграції, серед низки інших загальних генетичних, сімейних, соціальних, особистісних чинників, що викликають певні форми девіантної поведінки [194, с. 175].

У рамках даного дослідження актуальним є те, що вихід за усталені межі соціально прийнятної поведінки вказує на низьку ефективність соціалізації таких дітей, а також на те, що ці діти не знайшли прийнятних та ефективних варіантів додання своїх життєвих труднощів, розв'язання своїх проблем, не виявили здібностей до передбачення наслідків своїх дій, обрання моделей поведінки, адекватних ситуації, хоча сам факт девіантної поведінки часто можна пояснити елементарним протестом проти дисфункціональності сім'ї, що виникла через тривалу відсутність одного чи обох батьків.

Відповідно існує потреба у пошуку можливих моделей соціалізації (соціальної роботи), з дітьми транскордонних трудових мігрантів, які б надали можливість технологізувати даний процес та створити умови для організації повноцінної соціальної роботи з даною категорією дітей.

3.3. Моделі додання життєвих труднощів у процесі соціалізації дітьми транскордонних трудових мігрантів

3.3.1. Ресурси самостійного додання життєвих труднощів та можливості їх використання

Оскільки аналізовані життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів гальмують або викривляють процеси успішної соціалізації, відновлення цих процесів вимагає додання цих труднощів і розв'язання вагомих соціалізаційних проблем, спрямованих на реконструкцію нормальних сімейних стосунків, повноцінної статусно-рольової моделі поведінки дитини, її «Я-концепції». Слід зазначити, що вмінням конструктивно долати життєві труднощі, особливо використовуючи для цього власні особистісні ресурси, визначається набуття життєстійкості будь-якою особистістю. Зважаючи на це особливої ваги набувають пошуки ресурсів самостійного додання дитиною своїх життєвих

труднощів і розробка мікросоціальних, позаінституційних моделей і технологій такого додання.

Згідно з результатами педагогічного спостереження, необхідність самостійного додання життєвих труднощів збільшується пропорційно до збільшення кількості й характеру труднощів, що виникають, і частоти їх додання протягом певних часових відрізків. З огляду на це актуальними є результати авторського дослідження частоти додання життєвих труднощів дітьми транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області (Табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

**Частота додання життєвих труднощів дітьми
транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області
залежно від статі працюючих за кордоном батьків
у порівнянні з іншими дітьми (2009 р., %)**

Частота додання труднощів	Діти, батько або мати яких працюють за кордоном		Діти, батько або мати яких працювали за кордоном раніше		Діти, батько або мати яких не працювали за кордоном	
	Батько	Мати	Батько	Мати	Батько	Мати
Щоденно	6,0	7,1	4,0	1,8	5,7	4,2
Щотижня	11,9	21,4	14,7	18,2	11,3	9,3
Дуже рідко	71,6	57,1	72,0	70,9	66,0	72,9
Ніколи	10,4	14,3	9,3	9,1	17,0	13,6
Разом	100	100	100	100	100	100

Як видно з Табл. 3.2., щонайменше кожного тижня стикаються з життєвими труднощами різного характеру 17,9% дітей, в яких батько працює за кордоном, і 28,5% дітей, в яких за кордоном працює мати; для дітей, батьки яких працювали за кордоном раніше, ці цифри складають відповідно 18,7% та 20%. Виявлено прямий зв'язок між частотою життєвих труднощів, які доводиться долати дітям, і працею за кордоном їхніх матерів, адже серед дітей, матері яких ніколи не працювали за кордоном, лише 13,5% стикаються з життєвими труднощами щоденно або щотижня.

17% дітей, батько яких ніколи не працював за кордоном, і 13,6% дітей, в яких за кордоном ніколи не працювала мати, ніколи не стикалися з життєвими труднощами.

У дітей транскордонних трудових мігрантів ці показники нижчі; наприклад, лише 9,3% дітей, батько яких працював за кордоном раніше і 9,1% дітей, в яких раніше за кордоном працювала мати, ніколи не мали необхідності долати життєві труднощі [162, с. 227]. Таким чином, діти транскордонних трудових мігрантів частіше порівняно з іншими стикаються з необхідністю самотійно долати життєві труднощі.

Результати вивчення психологічного стану та емоційно-динамічних паттернів дітей транскордонних трудових мігрантів дозволяють припустити, що дітям, яким доводиться частіше долати життєві труднощі, властива значна тривожність, низька дружелюбність; для тих, кому рідше доводиться долати труднощі, більшою мірою властиві насиченість життя, емоційні контакти, задоволеність власними вчинками, а також сприйнятливість, воля, потяг до самоствердження (див. Додаток Ж.3.).

Останні якості більшою мірою сприяють виробленню психологічної установки на додання труднощів як певного неусвідомленого стану готовності, тенденції до певної діяльності. Психологічна установка особистості, на авторський погляд, є невід'ємною складовою соціального атитюду, який базується водночас на ціннісних орієнтаціях та особистісному виборі й формує стрижень системи особистісної соціальної поведінки; такий погляд синтезує положення, висунуті в рамках диспозиційного підходу Ф. Г. Гіддінгса і концепції У. Томаса і Ф. В. Знанецького [48; 51].

Отже, психологічна установка необхідна для здійснення будь-якого акту в напрямку додання життєвих труднощів. Але окремий життєвий акт, спрямований на додання певних труднощів у конкретний момент, може бути здійснено й під впливом нормативного стресу, оскільки ознаками стресу є когнітивна оцінка ступеня загрози й подальші зміни в поведінці. Між тим, подібні акти можуть допомогти лише тимчасово, адже загалом стресові стани порушують внутрішню рівновагу, що створює тільки нові проблеми, які будуть відігравати роль нових стресорів.

Таким чином, вони не сприяють встановленню нормальних соціалізаційних процесів, хоча можуть сприяти набуттю нових

соціальних ролей і підвищенню стійкості до нових стресів. Зовсім інше значення має цілеспрямована серія життєвих актів, спрямованих на самостійне додання життєвих труднощів способами, адекватними особистісним особливостям, які реалізуються через усвідомлені стратегії дій – т. з. копінг-стратегії, систематизовані когнітивні, поведінкові, емоційні відповіді особистості на проблеми, виклики й загрози, що реалізуються на основі як особистісних, так і зовнішніх, середовищних копінг-ресурсів – відповідно особистісних і соціальних характеристик, які забезпечують психологічний фон для розвитку стратегій додання труднощів.

Будь-яка стратегія виробляється в певній часовій перспективі, під якою розуміється ментальна проекція мотиваційної сфери у вигляді очікувань, надій, пересторог тощо, пов'язаних із тією чи іншою мірою віддаленим майбутнім; отже, крім адекватної самооцінки, для цього потрібне відчуття такої перспективи, що передбачає зв'язок внутрішньої позиції з конкретною життєдіяльністю та її орієнтацію на майбутнє; все це є складовими стратегічного мислення. У даному контексті в найбільш узагальненому вигляді можна виділити такі стратегії дитячої чи підліткової поведінки як конфронтація, дистанціювання, прийняття відповідальності та пошук підтримки ззовні. Перші дві є деструктивними, третю спрямовано на самостійне додання труднощів, що вимагає певного рівня самоконтролю та активної суб'єктної позиції, останню – на отримання підтримки від фахівців соціальних служб, тобто на реалізацію інституційних технологій додання соціалізаційних труднощів. Вибір тієї чи іншої стратегії пов'язаний, крім іншого, з виховними батьківськими установками.

Стратегія прийняття відповідальності заслуговує на особливу увагу. Відповідальність як феномен формується і виявляється у поведінці та спільній діяльності. Отже, вибір такої стратегії характерний, як правило, вже для підліткового віку, в якому починає формуватися схильність до активних дій; перевага цього віку полягає в більш повному виявленні особистісних можливостей, що виражається у спробах зайняти активну життєву позицію, висловити певне ставлення до соціуму. Таким чином, надання можливості проявити себе в діяльності, надання дитині певних повноважень, завдань, що потребують організаторських умінь, стимулюють формування відповідальності.

Дитині, на відміну від дорослого, набагато складніше самотійно як виробити, так і реалізовувати певну стратегію або технологію долаття життєвих труднощів, яка базувалася б на свідомому плануванні реагування на несприятливі обставини і включала механізми коригування таких планів. Але, як свідчать результати авторських спостережень, не меншу складність являє собою й вироблення стратегії пошуку соціальної підтримки, особливо якщо в цьому плані вже набуто негативного досвіду. В літературі доведено, що досвід позитивних міжособистісних стосунків активізує соціальну підтримку, а можливості її пошуку від'ємно корелюють із симптомами тривоги й депресії [228].

Позаінституційні моделі і технології самотійного долаття життєвих труднощів використовують обидва блока ресурсів (особистісні й зовнішні), але більшою мірою – особистісні ресурси [17, с. 48 – 55]. Для їхнього застосування необхідна активізація діяльнісного, конструктивного, автономного начала особистості. Конструктивна природа особистості тяжіє до постановки все більш складних завдань і вирішення все більш складних проблем; діяльнісна – до активності в діях, автономна – до самотійності. Для застосування зазначених моделей потрібна також наявність певних особистісних характеристик, що складають адаптаційний потенціал індивіда. А. Маклаков виділяє серед таких характеристик нервово-психічну стійкість, самооцінку, яка виступає ядром саморегуляції, відчуття соціальної підтримки, низький рівень конфліктності й наявність досвіду соціального спілкування [111, с. 29 – 33].

Як і будь-які моделі взаємодії особистості з соціумом, моделі самотійного долаття життєвих труднощів будуються на основах адаптації та перетворення, що пов'язує їх з можливими моделями реагування дітей на життєві труднощі (див. Рис. 3.1.).

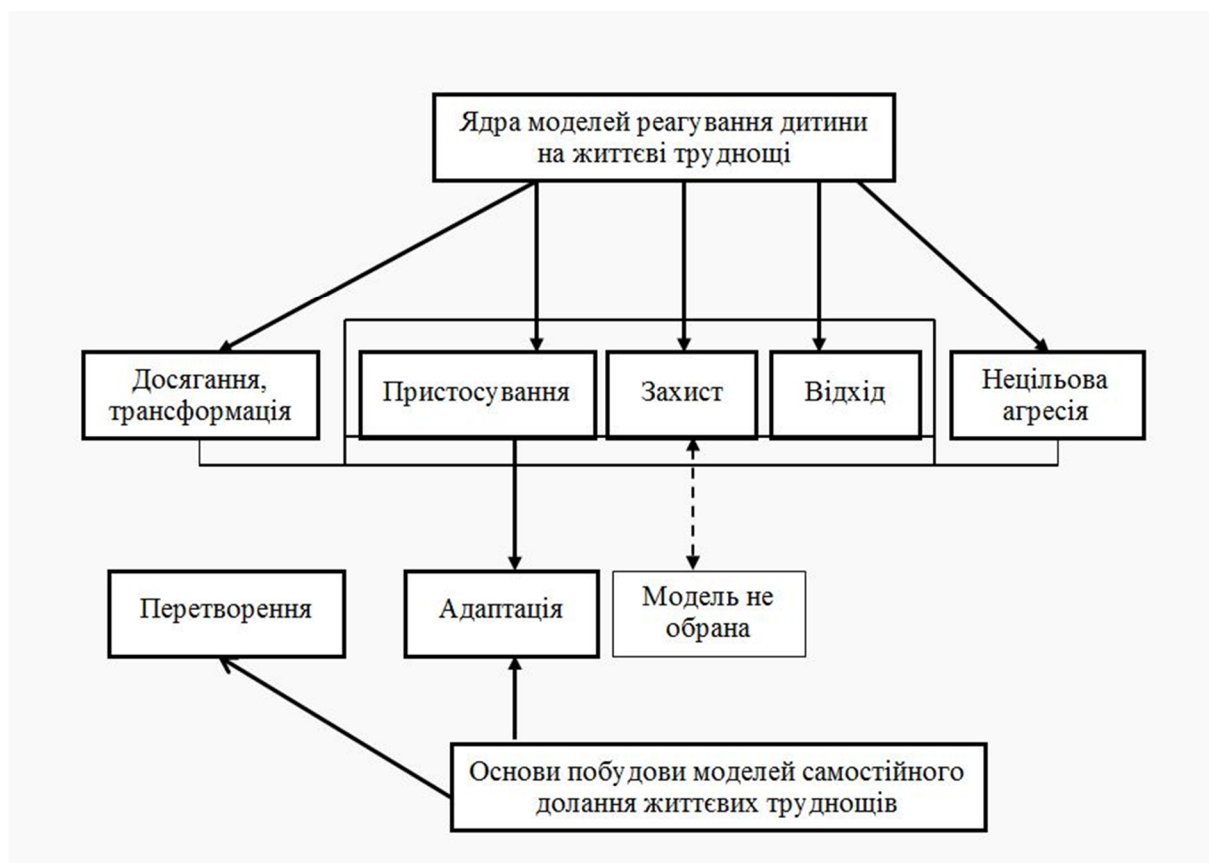

Рис. 3.1. Схема типових зв'язків моделей реагування дітей на життєві труднощі й моделей їх самостійного додання

Як видно з Рис. 3.1., конструктивними в плані обрання й побудови моделей самостійного додання життєвих труднощів є лише моделі реагування, націлені на перетворення чи адаптацію. Слід зазначити, що моделі пристосування також включають установку на трансформацію, але передусім внутрішню, на можливі зміни власної поведінки з огляду на проблемну ситуацію. З точки зору Т. Парсонса, який характеризував пристосування як головний соціалізаційний чинник, вони є універсальними, оскільки сублімують конфлікти між особистістю та суспільством [130].

Інші моделі реагування не націлені на самостійне додання життєвих труднощів: захисні моделі реагування, які часто проявляються в невизнанні чи запереченні існування труднощів, не передбачають обрання моделей додання, а відхід чи агресія не передбачають навіть побудови таких моделей.

Отже, моделі і технології самостійного додання життєвих труднощів можуть будуватися як на перетворюючій, так і на ада-

птивній активності. Усвідомлений вибір того чи іншого виду активності залежить від когнітивного оцінювання труднощів; успішність же такого оцінювання, за словами Л. Анциферової, залежить від упевненості у власній здатності контролювати події, а також у соціальній підтримці близьких і родичів, вміння регулювати негативні почуття й афекти, здатності актуалізувати життєвий досвід [18].

Слід звернути увагу на те, що застосування терміну «активність» у контексті даного дослідження вказує на стійкість у виконанні певних продуктивних дій, тобто дій, реально спрямованих на вирішення питання, а не на втечу від труднощів; на цьому основному принципі й будуються моделі самостійного додання життєвих труднощів (Рис. 3.1.). З одного боку, усвідомлена активність протиставляється неусвідомленій; з іншого, активність як така – індиферентності до тих видів діяльності, які необхідні для самостійного додання труднощів. Погоджуючись із Ж. Лакруа, варто відзначити, що особистісна активність у бутті й мисленні є невід'ємною умовою успішної соціалізації.

У психологічній концепції Ж. Піаже увага акцентується на адаптивній активності особистості, що проявляється у процесах асиміляції нею соціальних об'єктів та акомодатії до них [135]. Застосовуючи термінологічний апарат Піаже для пояснення основ розбудови соціальних моделей з точки зору різних паттернів соціальної взаємодії, потрібно внести деякі уточнення. Асиміляція як складова двоєдиного процесу має більший перетворюючий потенціал і водночас більшою мірою проявляється у пристосуванні до соціальних реалій, що є загальним важливим джерелом життєдіяльності особистості. Якщо ж асиміляцію розуміти з точки зору перетворюючого впливу на соціальні реалії, що змінюються, а акомодатію – з точки зору зворотного впливу, їх об'єднає перетворююча активність особистості.

Отже, як адаптивна, так і перетворююча діяльність включає компоненти асиміляції й акомодатії, причому адаптивна активність включає пристосування й до тих нових внутрішніх атитюдів, через які особистість реагує на нові соціальні впливи. Іншими словами, обидва види діяльності спрямовані як на соціальне середовище, так і на особистісні цінності, атитюди, поведінку, оскільки інтенціональними об'єктами людської активності орга-

нічно виступають як зовнішні чинники, так і внутрішні характерологічні ознаки особистості.

Моделі, що будуються на перетворюючій активності, більшою мірою пов'язані з плануванням своїх дій. Одна з таких моделей передбачає перетворення дійсності з метою усунення причин, що призвели до виникнення труднощів; інша передбачає перетворення власних характеристик, зміну ставлення до життєвих ситуацій, пов'язаних із труднощами, наповнення їх новим нетривіальним змістом. Моделі, що будуються на адаптивній активності, значною мірою спрямовані на власні цінності, атитюди, поведінку. Загалом психологічна адаптація до нових умов, що проявляють певні труднощі в конкретних життєвих ситуаціях, є важливою складовою додання цих труднощів [105, с. 67].

Слідом за Е. Фроммом є підстави відокремлювати динамічну адаптацію від статичної [198]; перша більшою мірою передбачає трансформацію внутрішніх установок. Крім того, на думку автора, успішна реалізація деяких стратегій додання життєвих труднощів вимагає поєднання адаптивної та перетворюючої активності, пошук свого роду компромісу між пристосуванням і трансформацією.

Активність залежить від мотивації застосовувати зусилля для того, щоб у перспективі стати повноцінним членом суспільства. Вибір того чи іншого виду активності для побудови певної моделі додання специфічних життєвих труднощів, а отже й певних паттернів взаємодії з соціальним оточенням може залежати від конкретних мотиваційних джерел, які, у свою чергу, ґрунтуються на предметному змісті потреб дитини; ці потреби, у свою чергу, формуються під впливом аналізованих вище життєвих труднощів, пов'язаних із феноменом транскордонної трудової міграції батьків. Відповідно, зазначені чинники впливають не лише на вибір тієї чи іншої моделі додання життєвих труднощів, а й на ступінь налаштування на самостійне додання цих труднощів. Звичайно, на подібний вибір впливають також особистісні диспозиції, від яких залежать фіксовані установки кожного об'єкта життєдіяльності.

Ступінь налаштування на самостійне додання життєвих труднощів тісно пов'язана із внутрішнім відчуттям самостійності. Результати досліджень, проведених на базі кафедри соціальної

педагогіки педагогічного факультету Клайпедського університету (Литва, 2004 – 2006 рр.), засвідчують, що 65% дітей, батьки яких виїхали на заробітки за кордон, відчули себе більш самостійними; по 58% – відповідно більш відповідальними й вільними, 46% навчилися самостійно готувати собі їжу [110].

Налаштування на додання життєвих труднощів найчастіше за допомогою самостійних зусиль є суттєвою характеристикою дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області в порівнянні з іншими дітьми. Так, серед дітей, у кого за кордоном працює чи працювала мати таких відповідно 78,6% і 82,1%. Серед дітей, в яких за кордоном працює чи працював батько, цей показник складає відповідно 74,6% і 71,4%. Питома вага дітей, батько яких ніколи не працював за кордоном, і які найчастіше налаштовані долати труднощі самостійно, складає 56,4%, а серед тих, у кого на заробітки за кордон ніколи не виїжджала мати, цей показник становить 61,7%.

Показово також, що серед дітей, в яких за кордоном працюють батько або мати, в разі виникнення проблем звертаються по допомогу до інших відповідно лише 13,4% і 14,3% опитуваних; натомість серед дітей, батько або мати яких не працювали за кордоном ніколи, ці показники становлять відповідно 34,5% і 28,3% (див. Додаток Е) [162, с. 227 – 228].

Але бути налаштованим на самостійне додання життєвих труднощів ще не означає реальну здатність самостійно їх долати, так само як вироблення адекватної стратегії чи технології ще не означає її успішної реалізації. Налаштування, якщо воно впливає з голої, нехай і щирої декларативності, є скоріше своєрідним актом міфотворення, ніж актом, який спирається на адекватну самооцінку реальної здатності самостійно долати життєві труднощі, тобто здатності здійснювати з цією конкретною метою комплекс усвідомлених когнітивних та афективних дій. Порівняльні самооцінки різних груп закарпатських дітей щодо здатності самостійно долати життєві труднощі наведені в Табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

**Самооцінка здатності самостійно долати життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів
Закарпатської області залежно від статі працюючих за кордоном батьків у порівнянні з іншими дітьми (2009 р., %)**

<i>Питання: Чи здатні Ви самостійно долати життєві труднощі?</i>						
Відповіді на питання	Діти, батько або мати яких працюють за кордоном		Діти, батько або мати яких працювали за кордоном раніше		Діти, батько або мати яких не працювали за кордоном	
	Батько	Мати	Батько	Мати	Батько	Мати
Так	32,8	42,9	31,6	32,7	30,9	29,2
Скоріше, так	50,7	57,1	56,6	52,7	41,8	49,2
Скоріше, ні	11,9	-	10,5	12,7	25,5	18,3
Ні	4,5	-	1,3	1,8	1,8	3,3
Разом	100	100	100	100	100	100

Як видно з Табл. 3.3., вважають себе тією чи іншою мірою здатними самостійно долати життєві труднощі всі опитувані діти, мати яких на даний момент працює за кордоном, і 83,5% дітей, в яких за кордоном працює батько. Серед дітей, в яких батько або мати працювали за кордоном раніше, ці показники становлять відповідно 85,4% і 88,2%. У групах дітей, мати або батько яких ніколи не працювали за кордоном, здатними самостійно долати життєві труднощі вважають себе відповідно 78,4% і 72,7%. Отже, ці діти достатньо високо оцінюють свою здатність долати труднощі порівняно із внутрішнім налаштуванням на таке додання. За гендерною ознакою менші розбіжності в самооцінках спостерігаються в дітей, у яких працює, працював чи ніколи не працював за кордоном батько.

Слід зазначити, що завищеність отриманих самооцінок є цілком природною, оскільки оціночно-вольовий компонент самосві-

домості підлітків за недостатності самоконтролю часто включає в себе намагання підвищити самооцінку, що створює ілюзію підвищення власного авторитету. Крім того, на переконання автора, слід враховувати можливості змін ступеня стійкості та якісної своєрідності самооцінок підлітків. Позитивний аспект завищення самооцінок полягає в тому, що вони означають суб'єктивну готовність долати життєві труднощі за наявності для цього об'єктивних ресурсів. Самоствердження особистості відбувається на підвалинах дій, спричинених потягом до підвищення самооцінки, яка завжди виражає певний рівень домагань, що виявляється в різних ситуаціях вибору, як у важких життєвих ситуаціях, так і в повсякденній діяльності.

Кореляція між дитячими самооцінками щодо здатності долати життєві труднощі та їхніми рисами характеру й емоційно-динамічними паттернами наводить на думку про те, що високі самооцінки більшою мірою висловлюють діти, яким, незважаючи на загальне негативне сприйняття світу, властиві такі риси як активність, оригінальність, воля, владність; крім того, деяким із них притаманні також агресивність, честолюбство, впертість. З іншого боку, діти із заниженими самооцінками щодо здатності долати життєві труднощі більш задоволені ситуацією, що склалася, сприймають її більш спокійно, при цьому серед них діти більш самовпевнені, з відчуттям самоповаги, намагаються підвищити свою самооцінку (див. Додаток Ж.4.).

Згідно з даними Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка, за умови тривалої відсутності батьків діти дійсно стають більш самостійними, але часто не вміють використати нові можливості на користь собі [178]. Виходячи з результатів авторського спостереження можна констатувати як емпіричний факт, що почуття самотності, неспокою, страху, які часто супроводжують дітей транскордонних трудових мігрантів, заважають самостверженню й виробленню в окремих дітей внутрішнього потягу до пошуку варіантів самостійного додання життєвих труднощів; інша категорія дітей за відсутності батьків навпаки стає більш самостійною, в чому є свій позитив і негатив: з одного боку, реальна здатність цих дітей самостійно долати життєві труднощі зростає, з іншого, через сімейні дисфункції ця самостійність обертається конфліктами, іноді девіантною поведінкою.

При аналізі цього питання слід зважати й на таку особливість підліткового віку, як схильність до експериментування, що нерідко за відсутності критичного ставлення до власної поведінки, не продуманості й хаотичності способів досягнення своїх цілей проявляється у вчиненні «подвигів», які не вписуються в русло нормального соціалізаційного процесу. Крім того, здатність самотійно долати життєві труднощі в підлітковому віці не в останню чергу залежить від усього процесу сімейного виховання, починаючи з перших років життя дитини, адже загальні підвалини самостійності й відповідальності закладаються поступово, у процесі накопичення досвіду, що набувається з розвитком самопізнання.

До найважливіших складових самостійного вироблення моделей і технологій додання життєвих труднощів належать розуміння сутності певної життєвої проблеми або її можливого ускладнення. Важливою, в цьому контексті, є наявність необхідної інформації, наявність психологічної установки й мотивації, відчуття оптимізму й віри у власні сили, в можливість подолати конкретні життєві труднощі. Завдяки оптимізму, самоефективності, віри у власні сили поряд зі здоров'ям та самоповагою дитина може змінити своє ставлення до труднощів чи проблемної ситуації, (через зміни у стереотипах власного мислення). Відповідно це призведе до появи нових оцінних суджень у модель додання труднощів, що є кроком до активних дій, спрямованих на таке додання. Але активні дії без конкретної мотивації не призведуть до успіху, адже лише усвідомлена мотивація надає діям напрям і наповнює їх змістом.

Для старшокласників здатність самотійно долати життєві труднощі об'єктивно пов'язана з формуванням у них психосоціальної ідентичності (термін Е. Еріксона), яка характеризує повноцінність розвитку особистості на даному етапі життя [214]; іншими словами, це набуття вміння володіти своїм «Я» незалежно від ситуації. Воно вимагає також сформованої системи ціннісних орієнтацій, яка є основою реалізації певної особистісної моделі. Дітям зі сформованою психосоціальною ідентичністю підвищує здатність до подолання життєвих труднощів інтелектуальна готовність їх долати. Цю готовність детермінує переважно рівень пізнавального розвитку, стійкий емоційний фон, від якого залежить врівноваженість дій у складних ситуаціях, а також комунікативні

навички, що дозволяють успішно спілкуватися й отримувати необхідну інформацію. В даному контексті актуальні ті особистісні моделі, яким властива самостійність як комплекс психологічних навичок, здатних забезпечити виконання соціальних дій певної складності. Основні складові цього комплексу виявлені в ході авторського спостереження і представлені на Рис. 3.2.

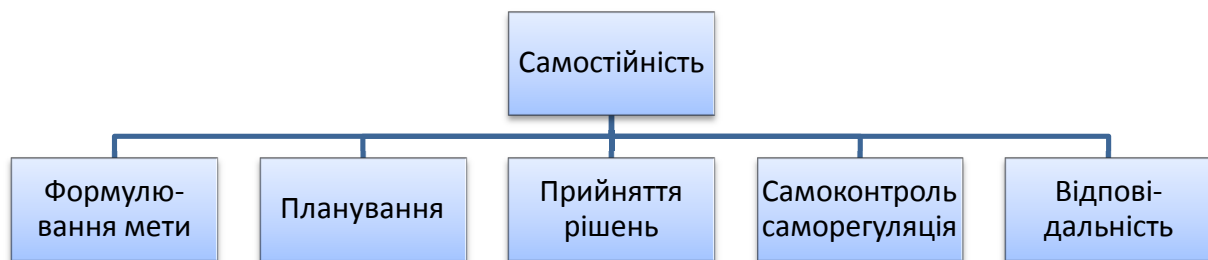

Рис. 3.2. Структура психологічного комплексу самостійності

Оскільки структура самостійності природно розвивається з віком, відповідно з віком підвищується і здатність самостійно долати життєві труднощі.

С. Кобаса пов'язує здатність самостійно долати життєві труднощі з високими резервами опору цим труднощам, обумовленими особистісною диспозицією, якій має бути властива твердість або життєстійкість (*hardiness*) як інтегративна особистісна якість; її складовими є прийняття на себе безумовних зобов'язань щодо ідентифікації себе з наміром виконати певні акти й результатами такого виконання, контроль, який перешкоджає розвитку відчуття безпорадності, й виклик – здатність сприйняти труднощі як задачу, що потребує розв'язання. Така твердість, з одного боку, позитивно впливає на оцінку ситуації й самооцінку, з іншого – стимулює перетворюючу активність [222].

Здатність самостійно долати життєві труднощі пов'язана, крім іншого, з креативним потенціалом дитини, творчим ставленням до дійсності, що допомагає знаходити оригінальні рішення в нестандартних ситуаціях. Це положення актуалізується в руслі ідей П. Штомпки, який формування інноваційної (новаторської) особистості з пріоритетом мотивації досягнень розглядає як основний соціалізуючий чинник [210]. Слід згадати й концепцію

А. Маслоу, для якого здібність до творчості є невід'ємною рисою розвитку особистості й додання соціальних труднощів.

Як зазначає В. Луганська, яка відстоює розгляд креативності як особистісної характеристики, через яку реалізується власна індивідуальність, креативна поведінка характеризується відсутністю категоричних оцінок життєвих подій, тому життєві труднощі для такого індивіда – це виклик, що автоматично вимагає адекватної відповіді [104, с. 94 – 95].

Дитина з високим креативним потенціалом, як правило, сильніше вмотивована на додання труднощів, їй властива розвинена особистісна рефлексія, дослідницька творча активність, яка виражається передусім у чіткому окресленні проблем і шляхів їхнього розв'язання, часто через оригінальні рішення. Їй легше розробити стратегію додання труднощів, оскільки наявність труднощів сама по собі виступає для неї сигналом про необхідність змін звичних форм поведінки, а коли на шляху реалізації стратегії виникають перешкоди, вона більшою мірою здатна на гнучке реагування, імпровізацію і прийняття нестандартних конструктивних рішень.

З точки зору індивідуального досвіду застосування в минулому моделі самостійного додання життєвих труднощів можна умовно поділити на чотири групи, які представлені в Табл. 3.4.

Таблиця 3.4.

Групи моделей самостійного додання життєвих труднощів з точки зору використання індивідуального досвіду їхнього застосування в минулому

№	Результати застосування в минулому	Використання індивідуального досвіду
1	Модель (моделі) включає дії, які неодноразово застосовувалися в минулому і принесли очікуваний результат (труднощі було подолано)	Повторення дій в аналогічних ситуаціях

2	Модель (моделі) включає дії, які неодноразово застосовувалися в минулому й не дали бажаних результатів	Відтворення дій, які все ж мали позитивні наслідки, конструювання з них нового ядра моделі (моделей), модифікація моделі (моделей) на його основі
3	Модель (моделі) планувалося застосувати, але застосовано не було	Відтворення перешкод, які стали на заваді застосування, окреслення дій, які не могли б стати на заваді, конструювання з них нової моделі (моделей)
4	Модель (моделі) було розроблено, але відкинуто через нереальність (фантастичність)	Конструювання нової моделі (моделей), аналіз уявних емоцій при реалізації старої моделі (моделей), копіювання цих емоцій на нову реальну модель (моделі)

За наявності в дитини внутрішньоособистісного конфлікту моделі і технології додання життєвих труднощів повинні спиратися, крім іншого, на стратегії його розв'язання. У концепції психоаналізу вирішення внутрішньоособистісного конфлікту досягається за допомогою корекції «Я-концепції» особистості. Загалом це досягнення адекватного сприйняття реальності та активного реагування на неї, у плані когнітивної компоненти «Я-концепції» це зміна соціальної ролі або власної значимості щодо її виконання. зміна емоційної компоненти – повернення самоповаги до себе, оціночно-вольової компоненти – підвищення самооцінки, впевненості в собі, віри в реальність подолання всіх труднощів, у щасливе майбутнє [103, с. 63].

Авторська позиція полягає в тому, що моделі і технології самостійного додання життєвих труднощів повинні відновлювати утрачені соціальні взаємозв'язки між дитиною та соціальним оточенням, що автоматично мобілізує як внутрішні, так і зовнішні ресурси додання труднощів. Це особливо актуально за наявності загостреного відчуття самотності, яке сигналізує про порушення

природних зв'язків у соціальній мережі. Слід зазначити, що в більшості випадків для реалізації таких моделей необхідна соціальна підтримка й допомога, при цьому дитина, в першу чергу, розраховує на підтримку батьків, особливо за умови їх включеності в необхідність додання дитячих труднощів.

Атмосфера, що складається в сім'ях транскордонних трудових мігрантів, сприяє тому, що діти розраховують долати свої труднощі за допомогою грошей, зароблених батьками за кордоном. Негайного збільшення грошової допомоги з боку батьків очікують переважно закарпатські діти, батько яких працює за кордоном, – 67,9%; питома вага дітей, які розраховують на таке збільшення і батько яких ніколи за кордоном не працював, становить лише 3,6%. Якщо серед дітей, матері яких ніколи не виїжджали на заробітки за кордон, лише 10,3% хотіли б зараз отримати від батьків більше грошей, то у групі дітей, матері яких працюють або працювали за кордоном, ці показники становлять відповідно 33,3% і 18,2%.

Отже, очікування дітей транскордонних трудових мігрантів у порівнянні з іншими жорстко зорієнтовані на збільшення кількості грошей, які вони отримують від батьків. Але реально батьківські гроші самі по собі, відокремлено від інших чинників, відіграють відносно незначну роль у доданні життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області. Найбільше значення вони мають для дітей, батько яких працює за кордоном на даний момент (10,4%).

Інші групи дітей з точки зору даного способу додання життєвих труднощів є фоновими, хоча слід відзначити, що діти, батько яких працює за кордоном, удвічі частіше долають труднощі за допомогою батьківських грошей порівняно з дітьми, батько яких за кордоном ніколи не працював (10,4% проти 5,5%) (див. Додаток Е) [162, с. 228]. Для порівняння різних способів додання життєвих труднощів і визначення питомої ваги цих способів у можливих стратегіях додання пропонується Рис. 3.3.

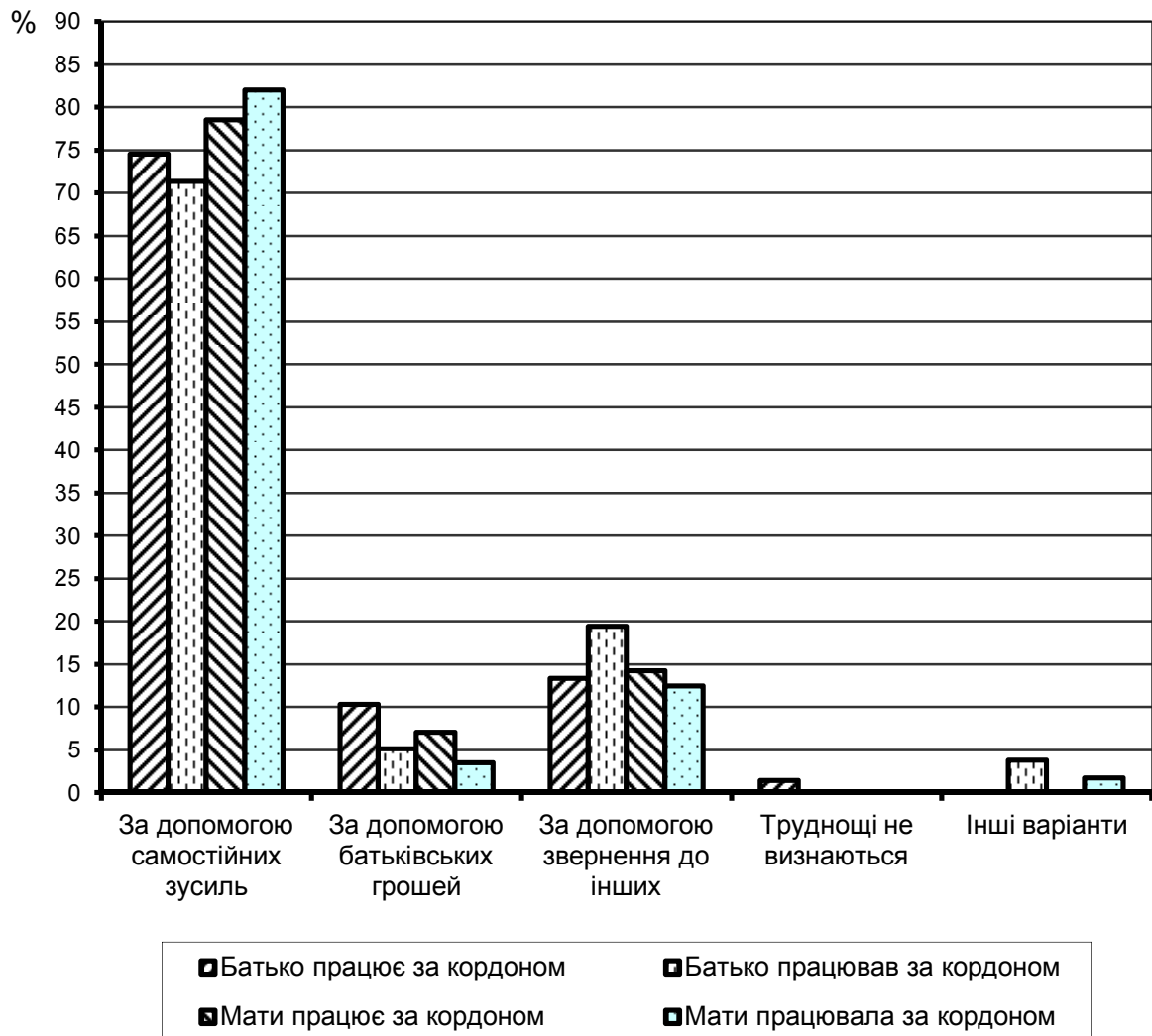

Рис. 3.3. Способи додання життєвих труднощів, які найчастіше застосовуються дітьми транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області

Інтерпретуючи результати авторського тестування дітей закарпатських транскордонних трудових мігрантів за методикою М. Люшера, слід відзначити, що дітям, які розраховують на власні сили в доданні труднощів, більшою мірою властиві допитливість, наполегливість, самоповага, відчуття потреби в активних діях, досягненні успіху й самоствердженні, гнучкість вольових проявів. З боку, дітей, які розраховують на батьківські гроші, характеризує стійка позитивна прив'язаність до життєвих ситуацій, що склалися, більш високий рівень задоволення життям, хоча складні життєві ситуації частіше дратують їх (див. Додаток Ж.5.). Фактично, ці діти звикають до перекладення всіх проблем, як сімейних, так і особистих, на плечі батьків через матеріальний спосіб їх розв'язання.

Згідно з результатами авторського педагогічного спостереження, розрахунок закарпатських дітей транскордонних трудових мігрантів на батьківські гроші за умов фактичного виконання дисфункціональною дистантною сім'єю лише матеріальної функції та відсутності належного контролю з боку батьків нерідко призводить до легковажних трат (на алкоголь, наркотики, комп'ютерні й нічні клуби й т. п.). В кінцевому рахунку на шкоду навчанню, виконанню домашніх обов'язків, загалом сімейному бюджету. В такому разі з засобу додання труднощів гроші перетворюються в небезпечне джерело додаткових проблем, які не лише стають на заваді процесам успішної соціалізації, а й переводять таких дітей до груп ризику. Іншою проблемою є те, що намагання розв'язувати проблеми за допомогою грошей, зароблених батьками за кордоном, породжує зростання чисельності утриманців – молодих працездатних осіб, які живуть переважно на вислані з-за кордону гроші; такий спосіб життя підтверджує для їхніх однолітків факт, що гідно заробляти можна винятково за кордоном. Через це автоматично формується наступне покоління транскордонних трудових мігрантів.

На наш погляд, в даному випадку на увагу заслуговує використання позаінституційних моделей і технологій самостійного додання життєвих труднощів. Їх перевага полягає в тому, що здійснювані для цього внутрішні зусилля й усвідомлення успіху зменшують відчуття дискомфорту, викликають внутрішню радість, душевний підйом, збільшення самооцінки й віри у власні сили. Це забезпечує набуття нового позитивного соціально-психологічного досвіду, збільшує обсяг життєвої компетенції, внутрішньої психологічної сили дитини, що підвищує її шанси на успішне самостійне додання потенційних життєвих труднощів у майбутньому. З іншого боку, навіть за умов наявності певних складових самостійності та необхідних особистісних характеристик власного адаптаційного потенціалу дитині, може проявлятися недостатність соціальної компетенції, особливо в її когнітивно-поведінковому аспекті, що здійснює негативний вплив, змінюючи подальший шлях власного розвитку.

На нашу думку, рівень особистісної зрілості часто не дозволяє дитині адекватно співвідносити власні потреби і проблеми, реальний соціальний контекст і образ поведінки в ньому. З огля-

ду на це в багатьох випадках долання життєвих труднощів дітьми транскордонних трудових мігрантів вимагає професійної соціальної допомоги, яка, крім іншого, збільшує за умови відсутності в сім'ї одного чи обох батьків соціалізуючий вплив на дитину й надає додаткові шанси відновлення її соціалізаційного потенціалу.

3.3.2. Соціальна допомога як засіб долання життєвих труднощів і відновлення соціалізаційного потенціалу

Виникнення специфічних життєвих труднощів у процесі соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів вимагає здійснення корекції цього процесу шляхом надання соціальної допомоги дітям, які її потребують, відповідними соціальними інституціями. Розгляд даного питання доцільно почати з аналізу соціально-правових гарантій, які надає чи не надає дітям транскордонних трудових мігрантів українська держава. Сучасне міжнародне право гарантує будь-якій дитині незалежно від походження й умов соціалізації та виховання право на соціальне забезпечення та соціальний захист. Принцип 2 Декларації прав дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 року, проголошує, що «дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяють їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно, і в соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом, і в умовах волі й гідності». У принципі 4, зокрема, зазначається, що «дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення, їй повинно належати право на здоровий ріст і розвиток..., право на належне харчування, житло, розваги та медичне обслуговування» [8, пр. 2, 4].

30 вересня 1990 року було прийнято Міжнародну декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, в якій було проголошено пріоритетність проблем дитини у суспільстві. Даним документом підтверджені положення Конвенції про права дитини, що була прийнята Резолюцією № 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року даний документ ратифікований Верховною Радою України 27 лютого 1991 року і набрала чинності з 27 вересня 1991 року [9]. Незважаючи на це, реальні гарантії прав дитини в Україні можна поставити під сумнів

хоча б через відсутність спеціальних судів для розгляду справ неповнолітніх (іншими словами, системи ювенальної юстиції), цілодобових «гарячих ліній», розгалуженої мережі соціальних служб, через слабку роботу дитячих клубів та гуртків за інтересами тощо.

В Україні соціальні послуги надаються відповідно до Закону України «Про соціальні послуги»; згідно з ним такі послуги надаються у зв'язку зі складними життєвими обставинами, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно [3, ст. 1]. Соціальна допомога, відповідно до ст. 5 того ж Закону, є різновидом соціальних послуг (поряд із соціальним обслуговуванням) [3, ст. 5]. Соціальні послуги й соціальна допомога в даному контексті надаються у сфері державного соціального захисту. Одразу ж слід оговоритися, що тут ідеться фактично лише про грошову допомогу. Сім'ї транскордонних трудових мігрантів не підпадають під категорії, яким законодавчими актами та іншими нормативно-правовими документами передбачені соціальні послуги чи соціальна допомога.

Сьогодні законодавчими та нормативними актами (Укази Президента України, урядові й відомчі документи) регламентуються лише питання соціального захисту дітей-сиріт, які перебувають під опікою чи піклуванням, у т. ч. безпритульних [2; 4; 5]; наочним прикладом слугує Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [2, ст. 70]. Такий підхід можна вважати виправданим з точки зору матеріального забезпечення, але він не враховує психологічних чинників і тих життєвих труднощів, з якими діти транскордонних трудових мігрантів не можуть впоратися самотійно. З огляду на це, а також на масштаби трудової міграції українців за кордон існує потреба в узаконенні на загальнодержавному рівні офіційних статусів сімей і дітей транскордонних трудових мігрантів як представників особливої соціально-демографічної групи, а також осіб, які займаються їхнім вихованням (визначення таких статусів та їх наукове обґрунтування дано вище).

Ситуація щодо соціальної роботи й супроводу дітей транскордонних трудових мігрантів в Україні, регламентується наказом Міністерства освіти і науки України «Про соціально-педагогічну

та психологічну роботу з дітьми трудових мігрантів» (від 28 грудня 2006 р.), відповідно до якого затверджено план-графік проведення заходів із розв'язання проблем дітей трудових мігрантів та їхнього оточення. На відповідні органи й посадові особи на різних рівнях були покладені функції координації соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів у навчальних закладах [6, pp. 1, 2].

25 грудня 2007 року МОН України, було видано Наказ «Про організацію і проведення соціально-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів у 2008 р.» [7]. Основну практичну роботу щодо виконання положень даних Наказів було покладено на Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» та Український науково-методичний центр практичної психології та соціальної роботи. У 2007 році ними спільно в рамках пілотного проекту було проведено 5 обласних семінарів, а наступного року вони провели вже 20 обласних семінарів з метою вивчення проблем дітей трудових мігрантів, обговорення можливих моделей соціальної роботи з ними, налагодження схем співпраці соціальних служб із закладами системи освіти, службами у справах дітей, неурядовими організаціями.

У 2008 році з цією ж метою працівниками лекторської групи центру «Ла Страда – Україна» в Україні було проведено 965 різноманітних заходів – лекцій, семінарів, тренінгів, «круглих столів». Було також видано друковану версію навчально-методичного посібника [176], підготовлено низку методичних розробок та інформаційних буклетів, організовано ряд навчально-практичних семінарів, проведено моніторинг ефективності інформаційно-освітньої, соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів у навчальних закладах 12 областей України [178, с. 23].

Необхідно вказати й на пілотний проект Міжнародної організації з міграції з вивчення проблематики сімей трудових мігрантів із України «Children Left-Behind» («Діти, які залишилися позаду»), який здійснювався у 2009 – 2010 рр. Об'єктом дослідження були проголошені т. з. «транснаціональні» сім'ї, в яких діти та їхні батьки змушені проживати в різних країнах, з окремих населених пунктів Тернопільської та Чернівецької областей; результати дослідження були опубліковані під назвою «Зміцнення по-

тенціалу органів місцевої влади в Україні стосовно покращення міграційної та соціально-освітньої політики в інтересах дітей, жінок і місцевих громад» [143].

Попри існування зазначених нормативних документів можна констатувати, що у державній політиці України відсутня єдина концепція дитинства з її специфічними ідеалами, цінностями, пріоритетами, а ставлення більшості соціальних інститутів до проблем соціалізації дітей із проблемних, у т. ч. дистантних сімей не відбиває належним чином існуючих соціально-структурних відносин у суспільстві.

Крім того, через низку об'єктивних причин важко не тільки втілити в життя, а навіть розробити комплексну універсальну програму державної соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів, хоча б на обласному рівні. До цього слід додати, що реалізація таких програм, як і регіональних проектів, потребує державного соціального інспектування – системи заходів із нагляду, аналізу, експертизи, контролю їхньої реалізації. З огляду на це розв'язання питань розробки та практичної реалізації інституційних технологій соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів, на сьогодні реалізується регіональними соціальними службами, релігійними і громадськими організаціями, волонтерами.

Діяльність досить різнорідних соціальних організацій вочевидь має будуватися на спільній (основній) меті. Такою метою соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів є покращення їх соціальної безпеки, збереження або відновлення соціалізаційного потенціалу, підтримання соціальної реінтеграції. Практичне досягнення таких цілей можливе лише шляхом застосування широкого діапазону взаємно доповнюючих і альтернативних методів.

На наш погляд, в цьому важливо задіяти внутрішній соціалізаційний потенціал дитини, тому на перший план повинен виходити концептуальний підхід «допомога для самопомоги» (термін І. Трубавіної) [190].

Соціальну роботу з сім'єю в рамках цього підходу повинно бути спрямовано на відновлення сімейних ресурсів самозабезпечення, пошук і стимуляцію її внутрішніх резервів. При цьому вона будується на принципі, згідно з яким головною рисою соціалі-

зації проголошується самореалізація особистості в соціумі, перетворення її на самодостатній соціальний організм. Серед завдань цієї діяльності слід виділити такі:

- заохочення дітей до пошуку життєвих перспектив;
- виховання в них ініціативності й самостійності для збагачення можливостей долати життєві труднощі;
- розвиток необхідних позитивних якостей (впевненості в собі, цілеспрямованості, наполегливості, відповідальності, толерантності тощо);
- збільшення можливостей для успішного навчання й персонального розвитку;
- лобювання інтересів дітей у складних життєвих умовах;
- за необхідності допомога в поверненні до здорового способу життя.

Така соціальна допомога має одночасно переслідує дві цілі – допомога дитині в конкретній життєвій ситуації та активізація її внутрішніх і зовнішніх ресурсів з метою саморозвитку і самореалізації в майбутньому [144, с. 3]. Зміст такої роботи охоплює соціальний супровід, підтримку й допомогу, діагностичні, профілактичні, терапевтичні та соціально-реабілітаційні заходи, надання різного роду соціально-педагогічних і соціально-психологічних послуг; крім того, вона виконує й основні функції соціальної педагогіки – соціалізаторську, виховну, соціально-правову тощо.

У широкому розумінні соціальна робота з дітьми транскордонних трудових мігрантів повинна бути спрямована на комплексне розв'язання соціальних проблем сімей трудових мігрантів, а її складовою має бути соціальний супровід кожної дитини, без якої вона не здатна подолати особисті життєві труднощі.

З огляду на це важливою умовою ефективності надання інституційної соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів є допомога ним в усвідомленні власних потреб в отриманні такої допомоги. Як показали результати авторського емпіричного дослідження, діти транскордонних трудових мігрантів порівняно з іншими дітьми Закарпатської області меншою мірою схильні звертатися по допомогу до інших. Так, серед дітей, батько або мати яких ніколи не працювали за кордоном, звернення до інших відзначають як спосіб долання життєвих труднощів, який застосовується найчастіше, відповідно 34,5% і 28,3%. Натомість у

групі дітей, батько або мати яких працювали за кордоном раніше, ці показники становлять відповідно 19,5% і 12,5%, а у групі дітей, батько або мати яких працюють за кордоном зараз, – лише відповідно 13,4% і 14,3%. З іншого боку, діти транскордонних трудових мігрантів, як було доведено вище, більшою мірою покладаються на самостійні зусилля при долатті своїх життєвих труднощів (див. Додаток Е) [162, с. 228].

Виходячи з результатів авторського тестування дітей закарпатських транскордонних трудових мігрантів за методикою М. Люшера, можна зробити припущення, згідно з яким усвідомлення потреби в отриманні соціальної допомоги не виключає наявності таких позитивних рис як воля, наполегливість, самоповага, бажання досягти успіхів (див. Додаток Ж.5.). Отже, розвиток цих якостей слід розглядати як одне з головних завдань надання соціальної допомоги.

Для розробки можливих напрямів організації і технологій надання соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів у ході емпіричного дослідження нами встановлено, очікування (бажання) дітей у отриманні допомоги.

На цій підставі визначено, наскільки очікування дітей транскордонних трудових мігрантів відрізняються від очікувань інших дітей. Це важливо, оскільки, по-перше, соціальна підтримка і допомога сприймаються нормально, якщо їхній зміст відповідає очікуванням дитини, по-друге, соціальну допомогу різним групам дітей транскордонних трудових мігрантів має бути диференційовано залежно від їхніх потреб.

Характеристику дитячих очікувань негайної допомоги з боку суспільства надано в Табл. 3.5.

Таблиця 3.5.

Види допомоги, яку зараз бажали б отримати з боку суспільства діти транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області залежно від статі працюючих за кордоном батьків у порівнянні з іншими дітьми (2009 р., %)

Види очікуваної допомоги	Діти, батько або мати яких працюють за кордоном зараз		Діти, батько або мати яких працювали за кордоном раніше		Діти, батько або мати яких ніколи не працювали за кордоном	
	батько	мати	батько	мати	батько	мати
Матеріальна або фінансова допомога	67,2	76,9	27,4	40,7	31,5	39,8
Консультації фахівців	7,8	7,7	26,0	18,5	14,8	16,9
Надання більшої можливості спілкування з однолітками	15,6	15,4	24,7	18,5	11,1	15,3
Інші види допомоги	-	-	4,1	1,9	1,9	2,5
Немає бажання отримувати допомогу	9,4	-	17,8	20,4	40,7	25,4
Разом	100	100	100	100	100	100

Як видно з Табл. 3.5., діти транскордонних трудових мігрантів чекають на допомогу від суспільства значно більшою мірою порівняно з іншими дітьми: 40,7% дітей, батько яких, і 25,4% дітей, мати яких ніколи не працювали за кордоном, не розраховують на жодну допомогу від суспільства. Натомість серед дітей, мати яких працює за кордоном зараз, усі бажали б отримати від

суспільства певну допомогу; серед дітей, в яких на даний момент за кордоном працює батько, відмовилися від такої допомоги лише 9,4% опитуваних. Більшість дітей, батько або мати яких працюють за кордоном, серед усіх видів допомоги, які вони хотіли б отримати від суспільства зараз, на перше місце поставили матеріальну або фінансову допомогу – відповідно 67,2% і 76,9%.

З іншого боку, саме ця група дітей найменше очікує допомогу у вигляді консультації фахівців. Це пов'язано з аналізованим вище стереотипом, відповідно до якого в сім'ях транскордонних трудових мігрантів складається стійка модель розв'язання життєвих проблем за допомогою грошей, зароблених за кордоном. Діти, батько або мати яких працювали за кордоном раніше, більш схильні до отримання найпершої допомоги від суспільства у формі консультацій фахівців, – відповідно 26% і 18,5%. Показово, що в дітей, батько або мати яких працювали за кордоном, найперші потреби в отриманні консультацій фахівців та більших можливостей щодо спілкування з однолітками виражені на одному рівні ($\pm 3,2\%$ з урахуванням статистичної похибки). Суттєвою потребою дітей, батько або мати яких працювали за кордоном раніше, порівняно з іншими групами, є вихід зі стану відчуження через отримання більших можливостей спілкуватися з однолітками, – на цю потребу вказали відповідно 24,7% і 18,5% дітей даної групи. Очевидно, що саме діти, батьки яких працювали за кордоном раніше, повинні бути головним суб'єктом піклування з боку соціальних працівників і представників громадськості.

Можна виокремити три сфери соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів – сімейна соціалізація, шкільна соціалізація й соціалізація за місцем проживання або знаходження. Основними напрямками реалізації допомоги в цих сферах мають бути психолого-педагогічний, освітній та посередницький. Кожна з цих сфер і напрямів вимагає застосування певних видів соціально-педагогічної діяльності (діагностика, профілактика сімейних відносин, реабілітаційна робота тощо).

Розгляд напрямів соціальної допомоги доцільно почати зі сфери сімейної соціалізації. В Україні сьогодні діють соціально-психологічні служби сім'ї, основними завданнями яких є підготовка молоді до створення сім'ї, допомога існуючим родинам через спеціальні сімейні консультації, дослідження внутрішньосімей-

них настанов щодо дітей і проблеми міжособистісної атракції [172]. На сьогодні робота із сім'ями транскордонних трудових мігрантів входить до кола компетенції соціальних працівників соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. При роботі в сім'ї найпершим завданням соціального працівника є з'ясування специфічних витоків її дисфункціональності, що допоможе краще зрозуміти зміст і диференційованість життєвих труднощів дітей, у т. ч. з точки зору історії їхнього становлення.

Здійснюючи соціальну роботу в сім'ях транскордонних трудових мігрантів, соціальний працівник повинен враховувати можливості опору захисних і компенсаторних механізмів, що природно формуються для збереження рівноваги у дисфункціональних сім'ях.

Основні напрями соціальної роботи з сім'ями транскордонних трудових мігрантів, яким відповідають основні види соціальної допомоги їхнім дітям, представлені на Рис. 3.4.

Соціальний супровід (патронаж) як один із напрямів соціальної роботи передбачає здійснення соціальними службами системного обліку дітей транскордонних трудових мігрантів, постійного догляду за умовами життєдіяльності, моральним, психічним і фізичним станом тих із них, хто опинився у складних життєвих ситуаціях, систематичних і комплексних заходів, спрямованих на додання труднощів і різних видів залежностей, які завдають шкоди психічному здоров'ю дітей і гальмують процеси соціалізації.

Його основною метою має бути поступова, покрокова динаміка соціалізаційних змін, де кожний крок означає додання певних життєвих труднощів і водночас додання певної проблемної зони особистісного розвитку дитини. Невід'ємними складовими є і збір інформації, мотивування на співробітництво, консультування, допомога (у вузькому розумінні), психолого-педагогічна підтримка. Слід звернути увагу на те, що на відміну від інших видів допомоги соціальний супровід більшою мірою може бути націлений на збереження і підвищення соціального статусу дітей транскордонних трудових мігрантів.

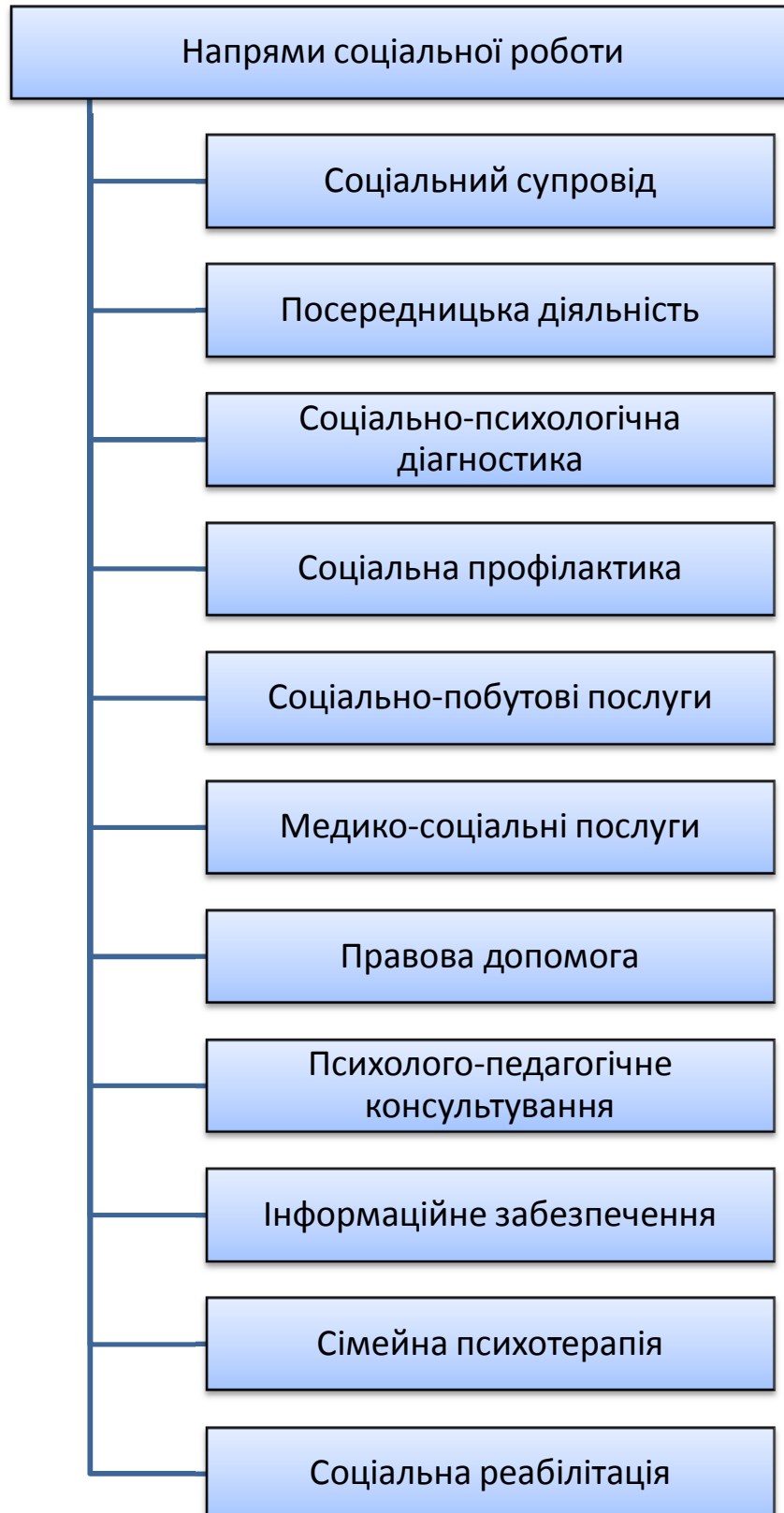

Рис. 3.4. Напрями соціальної роботи з сім'ями транскордонних трудових мігрантів

Для організації соціального супроводу дітей трудових мігрантів, попередження їхньої потенційної бездоглядності необхідні виявлення й облік сімей українських заробітчак, у т. ч., на що необхідно звернути особливу увагу, сімей, члени яких працювали за кордоном раніше. За даними Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» та Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка такий облік в Україні не здійснюється [178]. Потенційним джерелом отримання відповідної інформації може бути, крім іншого, аналіз соціальних паспортів навчальних закладів у певних населених пунктах.

Слід зазначити, що в деяких регіонах України ведеться облік дітей, батьки яких на даний момент працюють за кордоном, на рівні окремих навчальних закладів [71]. Звичайно, цього недостатньо: необхідна наявність постійної статистичної інформації про кількість сімей транскордонних трудових мігрантів та дітей у них в кожній області, районі, населеному пункті. Крім того, необхідно здійснювати регулярний моніторинг стану захищеності прав дітей транскордонних трудових мігрантів в Україні в цілому та в кожному з регіонів, адже забезпечення захисту їхніх прав і законних інтересів також входить у коло завдань соціального супроводу таких дітей.

Соціальний супровід дитини в авторському розумінні передбачає наявність постійного умовного педагогічного простору, в межах якого відбувається її соціалізація. В рамках цього простору дитина завжди може розраховувати на підтримку й допомогу. На сьогодні не існує оптимальної моделі організації соціальної служби, що уможливила б комплексний індивідуально-безперервний соціально-педагогічний супровід дитини, яка його потребує, за місцем проживання, навчання, знаходження. Безпосередньо психолого-педагогічний супровід дітей, батьки яких працюють чи працювали за кордоном, і соціально-психологічний супровід сімей трудових мігрантів повинні являти собою єдине ціле й доповнюватися, залежно від ситуації та характеру життєвих труднощів, роботою в навчально-виховних закладах і в середовищі неформального оточення дітей. Окремі конкретні ситуації вимагають психолого-педагогічного й медичного супроводу сімей транскордонних трудових мігрантів [156, с. 313].

Сімейна соціально-педагогічна діагностика полягає у відстеженні й виявленні особливостей функціонування дистантної сім'ї і проблемних зон виховання й соціалізації в ній дитини. Важливою складовою такої діагностики є психодіагностика, яка, на погляд автора, має ґрунтуватися передусім на різних методиках вивчення психологічного здоров'я сім'ї (вивчення функціонально-рольової узгодженості, соціально-рольової адекватності, адаптивності в мікросоціальних стосунках, емоційної задоволеності тощо). Виявлення дисфункціональних елементів сімейної структури дозволяє краще зрозуміти сутність життєвих труднощів дитини, що перебувають від них у залежності.

Соціально-педагогічну роботу з дітьми транскордонних трудових мігрантів значною мірою повинно бути спрямовано не на долання життєвих труднощів і боротьбу з їхніми наслідками, а на їх профілактику, причому таку роботу має бути зосереджено не лише на дитині, а й на батьках і педагогічних працівниках. Її ефективне виконання потребує збору інформації про осіб, які мають дітей і планують виїжджати за кордон на заробітки, для чого необхідне проведення спеціальних заохочувальних акцій у районах з найвищим рівнем трудової міграції за кордон, а також організація і проведення кампаній соціальної реклами через ЗМІ. На сьогодні доводиться констатувати факт майже повної відсутності профілактики соціальної дезадаптації як на рівні профілактики сімейних дисфункцій, так і на інших рівнях.

Один із основних принципів, на якому сім'ям трудових мігрантів повинні надаватися правові послуги, – ставлення до дитини, яка опинилася у складній життєвій ситуації, як до жертви, права якої на повноцінний розвиток і самореалізацію в суспільстві порушені; з цієї точки зору правова допомога має носити глибинний, комплексний характер, не спиратися на вирішенні лише суто юридичних питань.

Психологічна складова психолого-педагогічної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів у сфері сімейної допомоги може включати використання стратегій активної та пасивної підтримки. Першу стратегію спрямовано на спільну з дитиною розробку конструктивних моделей і варіантів долання життєвих труднощів, при цьому соціальний працівник враховує здібності дитини долати труднощі самостійно.

В такому контексті відбувається стимулювання дитини до ініціативних пошуків її розв'язання. Зазначену стратегію слід реалізовувати на принципах довіри до дитини, заохочення її успіхів, віри в її внутрішні сили, готовності передати їй максимальну відповідальність за вчинки. З точки зору допомоги у соціалізації, надання такої ця стратегія є найбільш прийнятним. Стратегії пасивної підтримки можуть бути доцільними для дітей з заниженим соціалізаційним потенціалом, однак за будь яких умов їх головним завданням є «підведення» дитини до необхідності самостійного пошуку напрямків долаття життєвих труднощів.

Розглядаючи можливі форми психологічної допомоги можна виділити такі її способи як: консультування, інформування, тренінг та інтервенцію [40]. Їх об'єднує єдина мета – допомогти дитині та її батькам якомога глибше усвідомити причини виникнення життєвих труднощів, винайти та активувати всі можливі ресурси для їхнього долаття. Відповідна робота має проводитися не тільки у формі консультування дітей, але і психолого-педагогічного консультування їхніх батьків, які залишилися вдома, збираються за кордон або повернулися з-за кордону. Фактично матиме місце сімейна педагогічна просвіта, яка дозволить попереджувати виникнення життєвих труднощів і підвищувати соціалізаційний потенціал сім'ї [65].

В плані інформаційного забезпечення сімей транскордонних трудових мігрантів, окрім розробки інформаційних буклетів і посібників, які несуть передусім педагогічне навантаження, заслуговує на увагу ідея створення регіональних інформаційно-просвітницьких центрів з метою залучення дітей транскордонних трудових мігрантів та їхніх батьків до культурно-масової роботи.

Однак у разі появи в дистанційній родині певних дисфункцій, надання консультативної допомоги, на наш погляд, замало. В даному випадку значення набуває сімейна терапія. Сімейна терапія – це сфера діяльності, спрямованої на зміну дисфункціональних моделей сімейної взаємодії; вона застосовується за умови необхідності відновлення в сім'ях трудових мігрантів нормального соціально-емоційного простору, психологічного мікроклімату, психічного здоров'я дітей [208, с. 107 – 108]. Увага акцентується на психологічній моделі психотерапії (психокорекції), що передбачає надання відносно тривалої допомоги психічно здоровій ди-

тині або її батькам, які опинилися в складній ситуації чи мають певні життєві труднощі.

У даному контексті психокорекцію дитячої особистості слід спрямувати передусім на зняття внутрішніх бар'єрів і вироблення позитивної психологічної установки на долаання життєвих труднощів [191]. Для цього пропонується застосовувати методи сімейно-терапевтичного мислення і поведження. За наявності психотравмуючих станів основним завданням є передусім навчити дитину фіксувати увагу на позитивних моментах життя, позбавитися від т. з. «негативного мислення», що допоможе зняти психічне напруження, при якому долаання життєвих труднощів фактично неможливе.

Поверненню до нормальної сімейної соціалізації дитини після важких стресових станів, нервово-психічних розладів може слугувати реабілітаційна робота в сім'ї, яка включає комплекс заходів, спрямованих на відновлення функціональності сім'ї після від'їзду одного чи обох батьків за кордон, втрачених здібностей дитини до певних видів діяльності і створення нових умов для реалізації її соціалізаційного потенціалу в умовах відсутності батьків та після їхнього повернення з-за кордону [115, с. 43].

Сімейна реабілітаційна робота покликана, з одного боку, сприяти процесу реінтеграції дистантної сім'ї в суспільство й подальшого успішного функціонування її в якості соціального суб'єкта, з іншого – слугувати виправленню деформацій у соціалізації дітей із такої сім'ї [53]. Відповідно, залежно від обставин вона повинна здійснюватися груповими або індивідуальними методами, її об'єктами, крім членів сім'ї, можуть бути їхні родичі та друзі. Значною мірою така робота будується на застосуванні відновлювальних технологій, що розробляються з основною метою повернути сім'ю в докризовий стан.

Форми і способи реалізації запропонованих напрямів соціальної роботи з сім'ями транскордонних трудових мігрантів та їхніми дітьми повинні обиратися залежно від конкретних завдань, що стоять перед такою роботою. Важливою є роль спільного практичного навчання одного чи двох батьків і дитини гармонізації внутрішньосімейних стосунків у вигляді соціально-психологічного тренінгу дитячо-батьківських відносин, який за умов тривалої відсутності одного з батьків або повернення його

(іі) в сім'ю з-за кордону може ефективно слугувати підвищенню психологічної компетентності того з батьків, хто перебуває в сім'ї, збагаченню внутрішніх ресурсів сім'ї та особистості дитини щодо додання життєвих труднощів.

Заслуговує на увагу досвід Н. Куб'як, яка в ході педагогічного експерименту (2006 – 2008 рр.) довела доцільність таких інноваційних форм роботи з батьками й опікунами дітей із дистантних сімей за участю професійних педагогів як сімейні конференції, дні довіри, аукціони педагогічних ідей з обміну досвідом сімейного виховання, батьківські педагогічні ринги зі спільного розв'язання складних педагогічних ситуацій [95, с. 12].

На авторське переконання, в окремих випадках соціалізаційні проблеми дітей транскордонних трудових мігрантів слід вирішувати шляхом корінної зміни агентів соціалізації при збереженні сімейних соціалізаторських функцій. Теоретичні моделі таких змін – встановлення над дітьми тимчасової опіки та передача їх у прийомні сім'ї на договірних засадах – не нові, але автор поставила завдання підтвердити їхню ефективність і наповнити новим практичним змістом.

На підставі проведеного спостереження ми вважаємо, що запровадження в Україні інституту тимчасової опіки необхідне, хоча такий крок потребує додаткових експертних досліджень для підтвердження його потенційної ефективності. Це питання активно дискутується з 2008 року, зокрема на семінарах, що проводять Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» і Український науково-методичний центр практичної психології та соціальної роботи, але учасники дискусій не дійшли спільної думки [71].

Сутність інституту полягає в тому, що перед від'їздом за кордон батьки офіційно оформляють тимчасову опіку над дитиною на родичів, сусідів, друзів. Перебування батьків за кордоном відповідно до чинного законодавства України не є підставою для встановлення опіки над дитиною; опіка та піклування можуть бути встановлені судом лише тоді, коли дитина має статус сироти чи позбавленої батьківського піклування, тобто у випадку позбавлення батьків їхніх батьківських прав. Ці підстави визначає стаття 164 Сімейного кодексу України [1, ст. 164].

Отже, для запровадження інституту тимчасової опіки необхідно прийняти відповідний Закон і внести зміни до Сімейного кодексу України. Є підстави зробити припущення, що тимчасова опіка дітей транскордонних трудових мігрантів, не пов'язана з позбавленням рідних батьків батьківських прав, з одного боку, знизить ризик появи й росту педагогічної занедбаності, з іншого, збільшить гарантії дотримання прав дитини, допоможе їй почувати себе більш комфортно й захищено. На користь тимчасової опіки говорить те, що опікуни виступатимуть законними представниками дітей у випадках вчинення останніми правопорушень, необхідності оформлення їх виїзду за кордон, вирішення майнових питань тощо, нестимуть відповідальність за поведінку дитини, її розвиток та успішність у навчанні; фактично, на них буде покладено всі батьківські обов'язки, виконання яких допоможе дитині в долати її життєвих труднощів і забезпечить здійснення сімейних соціалізаторських функцій.

Проблема масової трудової міграції українців за кордон ставить завдання негайного розповсюдження в Україні закордонного досвіду тимчасової передачі дітей в різні типи прийомних сімей, пов'язаної з об'єктивними причинами, які унеможливають чи ускладнюють на певний час соціалізацію і виховання дитини в рідній сім'ї, – прийомні сім'ї кризової ситуації, на короткий чи тривалий час, на час вихідних і канікул тощо [115, с. 188]. На відміну від звичних для України прийомних сімей такі сім'ї створюються соціальними службами; передача в них дітей не пов'язана з позбавленням батьківських прав чи необхідністю вилучення дитини з неблагополучної сім'ї, в західній традиції вона викликана, як правило, тимчасовою нездатністю рідних батьків виконувати свої функції через об'єктивні причини (відпустка, відрядження, хвороба й т. п.).

В Україні доцільно запровадити досвід створення для дітей транскордонних трудових мігрантів таких прийомних сімей на договірних засадах на певний час, визначений договором (наприклад, на півроку, на час канікул і т.п.), особливо якщо на заробітки виїжджають обидва батьки. В таких сім'ях на час відсутності рідних батьків дитини може бути відновлено нормальний соціалізаційний процес, при цьому значно збільшуються шанси успішно долати специфічні життєві труднощі, властиві дистантним сім'ям,

передусім відчуження між дитиною і батьками, пов'язане з існуванням часової і просторової дистанції.

Іншою сферою соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів є сфера шкільної соціалізації. При розгляді її проблем варто звернути увагу на такі напрями соціальної роботи в навчальних закладах, як соціально-педагогічне консультування, соціальний супровід, психологічна допомога. Об'єктами соціально-педагогічного консультування з приводу «шкільних» проблем дитини є вчителі й батьки.

Основна мета консультування педагогів полягає в інформуванні їх про сучасний стан трудової міграції за кордон у даному регіоні, налаштуванні на позитивне ставлення до дітей заробітчанин, роз'яснення специфіки їхніх труднощів і можливих шляхів їх долання (особливо зважаючи на те, що за відсутності батьків діти частіше звертаються до вчителя з ситуативних і особистих питань), актуалізації науково-теоретичних знань педагогів з питань соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми транскордонних трудових мігрантів, удосконалення форм і методів такої роботи в умовах навчальних закладів.

Багато чого залежить від усвідомлення вчителем того, що він може відіграти важливу роль у корекції сімейного відчуження дитини, якщо виявить до неї емпатію і чутливість, спроможність відрізнити суттєве від ситуативного. В даному напрямку завдання соціального працівника – діагностування того, щоб сімейну дезадаптацію (за її наявності) не було накладено дезадаптацію шкільну, яка також прямо залежить від сімейних проблем, депресій і стресів, емоційних розладів, перевантажень.

Ідея супроводу дитини в системі освіти розробляється відносно давно; її сутність полягає у формуванні особливої культури підтримки й допомоги дитині у навчально-виховному процесі. Інфраструктуру такого супроводу гіпотетично можуть скласти психолого-педагогічні та медико-соціальні центри й комісії, шкільні служби супроводу, кабінети довіри тощо. На базі навчальних закладів соціальні працівники можуть проводити тренінги, диспути, години спілкування, індивідуальні та групові консультації; важливо запроваджувати роботу правознавчих клубів, активніше залучати дітей транскордонних трудових мігрантів до участі в за-

гальношкільних закладах, проводити за необхідності психокорекційні заняття.

Іншою сферою соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів виступає соціалізація за місцем проживання або знаходження. На ліквідацію соціалізаційних бар'єрів, пов'язаних із цією сферою, спрямована передусім робота в соціальному оточенні дитини. При такій роботі важливо виявити характер неформального мікросередовища, що здійснює на дитину найбільший соціалізуючий вплив; якщо мікросередовище характеризується репродуктивними чи деструктивними способами самореалізації дітей і підлітків, перед соціальним працівником постає завдання винайти в ньому нові можливості для продуктивної самореалізації (наприклад, через залучення до спільних заходів, акцій, пов'язаних з певною діяльністю чи дозвіллям).

З огляду на це середовище виступає повноцінним об'єктом соціальної роботи, так само як і безпосередньо дитина, на яку воно впливає. Осередками такої роботи можуть стати центри соціально-психологічної допомоги, де діти транскордонних трудових мігрантів мали би змогу займатися саморозвитком, проводити години дозвілля. Паралельно із цим такі центри могли б надавати таким дітям необхідну інформацію та психологічну підтримку. Позитивний досвід такої роботи існує в Івано-Франківській області, де діють центри соціальної та психологічної допомоги дітям із соціально незахищених, неповних сімей і дітям трудових мігрантів; вони реалізують програму «Міграція сьогодні», завданням якої є створення можливостей для дітей із зазначених сімей займатися в гуртках, проведення психокорекції і соціально-психологічного супроводу, організація відпочинку під час канікул [178].

Заслуговує на увагу також ідея «продуктивної освіти», реалізація якої може допомогти насамперед тим дітям транскордонних трудових мігрантів, які мають проблеми з навчанням; вона передбачає перенесення соціалізаційних акцентів з навчального закладу до соціального оточення за рахунок реального навчання дітей переважно на підприємствах і в організаціях за місцем проживання [59, с. 702 – 703].

Як уже зазначалося, деякі сім'ї транскордонних трудових мігрантів можуть носити ознаки неблагополучних. Об'єктивні по-

рушення життєдіяльності дітей із таких сімей, пов'язані з комплексом соціальної дезадаптації, передбачають необхідність пошуку специфічних напрямів соціальної допомоги таким дітям. Загалом їх об'єднує відхід від проголошеного концептуального підходу «допомога для самопомоги» та орієнтація на підходи, що передбачають застосування відновлювальних технологій і педагогічне (іноді кризове) втручання в життя сім'ї.

Об'єктами такої допомоги рівною мірою повинні виступати дезадаптована особистість і дезадаптуюче середовище, особливо зважаючи на численні «хвороби» українського суспільства; активізацію особистісних ресурсів дитини має бути пов'язано з пошуком (або навіть створенням нових) адаптивних елементів у суспільстві й поєднанням їх у функціональні реабілітаційні ланцюги. При роботі з неблагополучними сім'ями перевагу варто надавати передусім поведінковим методам психотерапії, застосування яких спрямоване на модифікацію девіантної поведінки через набуття нових соціальних умінь. Для їх надання, можуть бути застосовані оперативні або терапевтичні методи, процедури самоконтролю [187, с. 18].

Серед терапевтичних методів при роботі з дітьми найбільш ефективним, на нашу думку, є метод терапевтичних метафор, який передбачає штучне конструювання метафоричної реальності, в якій існують аналогічні дитячим життєві труднощі, але вони чітко усвідомлені й уже подолані.

Окремої уваги потребує питання соціальної роботи з тими дітьми транскордонних трудових мігрантів, які опинилися «на вулиці»: її метою, за визначенням Т. Зайцевської, є зміна соціального статусу через привнесення до вуличного середовища того, в чому ці діти мають потребу, спонукання їх до встановлення позитивних відносин із людиною чи групою, які можуть їм допомогти, направлення дітей до центрів нічного перебування, кризових або денних центрів, звідти – до притулків тимчасового перебування (або реабілітаційних центрів) з подальшим поверненням у рідну чи прийомну сім'ю [173, ч. 1, с. 263].

На нашу думку, застосування в роботі з «дітьми вулиці» ліберального підходу є цілком адекватним методом (за винятком екстремальних ситуацій, що характеризуються загрозою життю чи здоров'ю дитини). В рамках реалізації ліберального методу,

соціальний працівник передусім встановлює довірливі стосунки з дітьми, веде з ними розмову «на рівних», поступово заохочує їх до трансформації свідомості і ціннісних орієнтирів шляхом витіснення соціально неприйнятних уявлень, що обумовлюють їх поведінку.

Іншим напрямом соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів є допомога дітям, які належать до груп ризику. На наш погляд, без допомоги соціального працівника такі діти; не в змозі долати свої життєві труднощі. Профілактичну соціально-педагогічну роботу з такими дітьми має бути зосереджено на безконфліктній адаптації до соціального оточення, до педагогічного й дитячого колективів. За кордоном для соціально-педагогічної роботи з дітьми й підлітками із груп ризику, захисту їхніх прав і профілактики правопорушень практикується формування т. з. реабілітаційних просторів – територіальних систем відповідних соціальних служб, закладів, громадських ініціатив, які спільно з соціально активним населенням працюють із цільовими групами неповнолітніх, передусім «на вулиці» [115, с. 167-168]. Оскільки такі системи не набули розповсюдження в Україні, пропонується схема їхньої побудови (див. Рис. 3.5.).

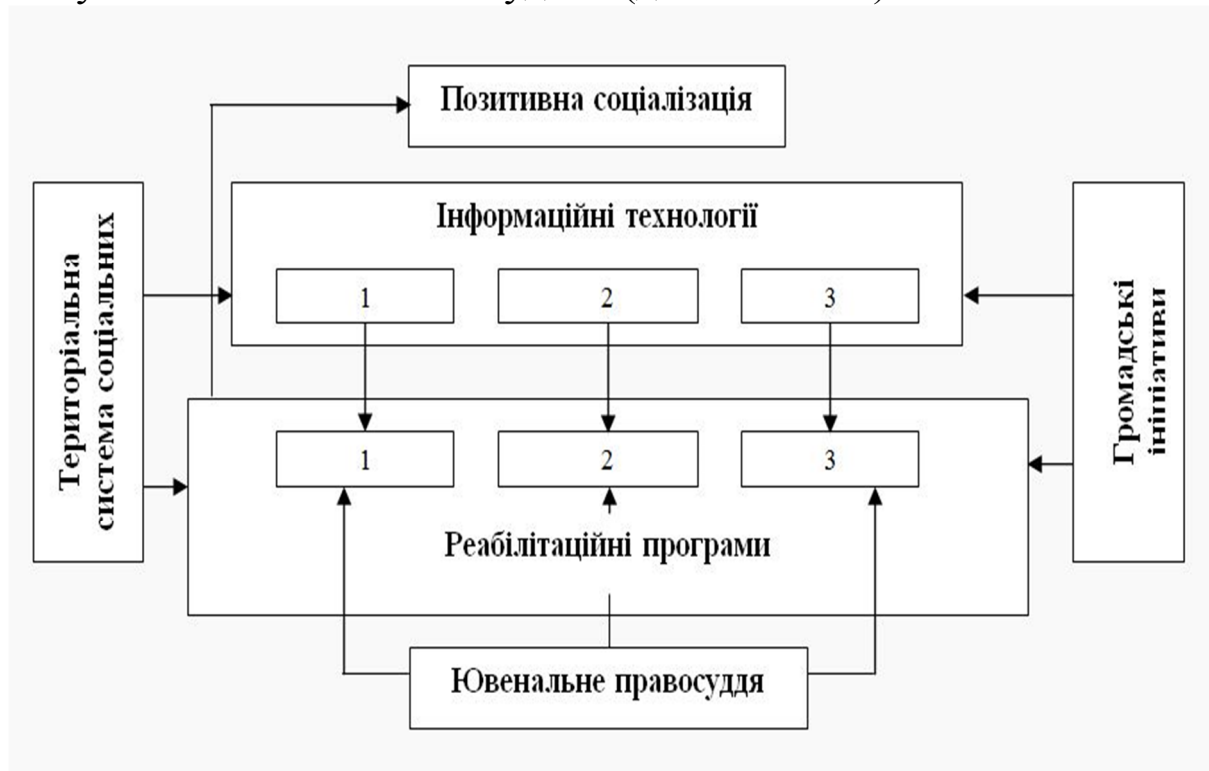

Рис. 3.5. Схема побудови реабілітаційного простору як територіальної реабілітаційної системи

Зазначена схема (Рис. 3.5.) фактично будується на трьох аспектах: інформаційному (інформаційні технології), організаційному (реабілітаційні програми), правовому (ювенальне правосуддя). Інформаційні технології покликані забезпечити безперервність функціонування реабілітаційного простору. Ювенальне правосуддя при його запровадженні може здійснюватися територіальними недержавними установами і соціальними службами. При розбудові зазначених реабілітаційних просторів важливо, щоб вони не стали адміністративно-бюрократичними структурами з чітко закріпленими повноваженнями, а діяли винятково як функціональні об'єднання, здатні максимально задіяти наявні ресурси певної території (громадські та релігійні організації, навчальні заклади, центри дозвілля тощо).

Важливою складовою соціальної допомоги таким дітям є медико-соціальна допомога, в першу чергу профілактичного напрямку. Слід зазначити, що в Україні на законодавчому рівні не визначено порядок організації медичної допомоги дітям, які свідомо перебувають поза межами сім'ї та соціальних інституцій, безпосередньо в умовах, в яких вони проживають [158, с. 217].

Отже, існує проблема визначення закладів, на базі яких така допомога може надаватися. Такими закладами мають бути не лише дитячі соціально-реабілітаційні і кризові центри, а й заклади стаціонарного лікування, що можуть використовуватися, крім іншого, як осередки соціалізуючого впливу на «дітей вулиці», які до них потрапляють, як суб'єкти налагодження зв'язків із батьками й соціальними працівниками; посередниками в цьому можуть виступати громадські благодійні організації. Загальну ефективність медико-соціальної допомоги може підвищити розробка цільових програм і співробітництво соціальних служб із медичними установами, в т. ч. науковцями-медиками [173, ч. 2, с. 201].

Слід відзначити, що в окремих випадках дітей транскордонних трудових мігрантів, можуть передавати до дитячих будинків та інтернатних закладів, відповідно на увагу заслуговують соціалізаційні процеси, що відбуваються в даному середовищі. Процеси соціалізації в цих закладах мають чимало об'єктивних та суб'єктивних негативних наслідків. На сьогодні започатковане створення малокомплектних будинків-інтернатів змішаного типу, що формуються за різновіковим принципом і за місцем прожи-

вання родичів, дітей, що відвідують загальноосвітні навчальні заклади тощо. Однак перебування дитини навіть у таких закладах створює не завжди позитивний вплив на процеси загальної соціалізації.

За визначенням психологів, для дітей, які виховуються в інтернатних умовах, майбутнє виявляється фрустрованим і рідко містить позитивні ідеали. Загальними негативними аспектами дитячої соціалізації в закладах інтернатного типу є слабка сформованість образу власного «Я», деформація родинних зв'язків, звуження кола спілкування через постійне перебування у вузькому комунікативному просторі, фіксація інфантильних форм поведінки. Така поведінка проявляється в емоційно-вольовій незрілості, відсутності планів на майбутнє.

Також у дитини виникає підвищене почуття тривожності й орієнтація на ворожість соціуму. Втрачаються (не формуються) навички особистого життя, навичок розв'язання власних проблем з офіційними структурами.

Одним із шляхів вирішення проблеми є направлення дітей до інтернатних закладів сімейного типу, в яких діти живуть окремими сім'ями, кожна зі своєю організацією та образом життя. Такі заклади можуть об'єднувати декілька дитячих будинків сімейного типу – окремих сімей, що діють на підставі угоди між органами виконавчої влади, які беруть на себе зобов'язання оплачувати утримання дітей, і «батьками-вихователями» (так визначається їхній статус). Слід, однак, зазначити, що відповідно до результатів авторського спостереження навіть у дитячих будинках сімейного типу середовище штучно сформованої сім'ї нерідко виявляється недостатньо адаптаційною для окремих дітей.

На нашу думку, в Україні з метою соціально-педагогічної реабілітації дітей транскордонних трудових мігрантів, які опинилися в соціально небезпечному становищі, необхідно запровадити закордонний досвід створення сімейних виховних груп на базі підрозділів спеціалізованих закладів для неповнолітніх, в яких основну соціалізаторську місію беруть на себе пересічні благополучні сім'ї, батьки з яких працюють на контрактних умовах. Слід також ретельно дослідити закордонний досвід дитячих містечок («SOS-Кіндердорф»), які були запроваджені в 1949 році у Німеччині Г. Гмайнером і нині функціонують у 120 країнах світу з метою соці-

алізації та виховання дітей-сиріт, у т. ч. соціальних. В ідеалі такі містечка являють собою низку об'єднаних дитячих будинків із сімейним вихованням дітей різної статі й віку і самостійним веденням господарства; виховну функцію в кожному будинку виконує жінка-вихователь, яка виконує соціалізаторську роль матері [115, с. 182 – 183].

У кожному регіоні України доцільно створити інфраструктури, метою яких буде захист прав дітей транскордонних трудових мігрантів, забезпечення соціально-педагогічної і медико-психологічної допомоги тим із них, хто має специфічні труднощі та проблеми в розвитку, навчанні, соціальній адаптації [156, с. 313]. Слід також активно залучати до соціальної допомоги дітям трудових мігрантів громадські організації, волонтерів, духовенство.

Аналіз основних життєвих труднощів дитини, які були відокремлені від важких життєвих ситуацій і соціальних проблем, з точки зору соціології соціальних проблем і в психологічному контексті дозволяє дійти висновку про те, що на шляху дитячої соціалізації виникають труднощі, не схожі на соціалізаційні труднощі дорослої особистості. Підтверджено, що загальними джерелами виникнення життєвих труднощів дитини є неоднакові початкові соціалізаційні умови та відносна безправність; основні труднощі пов'язані з бар'єрами для вступу в навчальні заклади, дефіцитом позитивних впливів провідних агентів соціалізації, несприятливою психологічною атмосферою в сім'ї, дефіцитом батьківської любові й турботи. Неподолані життєві труднощі викликають чимало негативних психологічних і соціальних наслідків.

Життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів диференційовані нами залежно від статі батьків, які виїжджають за кордон, з точки зору проблеми аматорського заміщення батьками соціалізаторських функцій одне одного. Будь-яка інверсія соціалізаторських ролей у сім'ї, неминуха за тривалої відсутності когось із батьків, викривляє нормальний хід соціалізації дітей і збільшує їхній тягар життєвих труднощів, і вплив подібної інверсії на соціалізацію дитини залежить від ступеня жорсткості розподілу сімейних ролей, тобто статерольової диференціації.

Проаналізовано зміст і особливості низки життєвих труднощів, з якими найчастіше стикаються діти трудових мігрантів; во-

ни пов'язані з дефіцитом любові й уваги з боку батьків, недостатністю спілкування, відчуттям самотності, різними видами дитячої депривації (передусім психічною), занадто сильним піклуванням або жорстоким поводженням, непорозумінням з учителями й іншими перешкодами на шляху навчання. У сім'ях транскордонних трудових мігрантів порівняно зі звичайними сім'ями життєві труднощі дітей меншою мірою сконцентровані на стосунках між представниками різних поколінь. Результати дослідження підтвердили той факт, що діти транскордонних мігрантів, особливо ті, чия мати працює за кордоном, стикаються із цілим рядом життєвих труднощів, додання яких залежить тільки від них самих, оскільки в Україні немає жодних розроблених методик роботи з такими дітьми.

Успішне самостійне додання життєвих труднощів, з необхідністю якої частіше порівняно з іншими стикаються діти транскордонних трудових мігрантів, вимагає вироблення усвідомлених копінг-стратегій, що реалізуються на основі особистісних і зовнішніх копінг-ресурсів у вигляді відповідних поведінкових актів. Для використання особистісних ресурсів необхідна активізація діяльнісного, конструктивного, автономного начала особистості, тому дитині, на відміну від дорослого, складніше самостійно реалізувати стратегію додання життєвих труднощів. Емоційна і когнітивна самооцінка власних можливостей додання труднощів дітьми транскордонних трудових мігрантів часто не співвідноситься з життєвими реаліями, не визначає тенденцій позитивного соціалізаційного розвитку. Реальні ж моделі самостійного додання труднощів, що спираються на самостійність як комплекс психологічних навичок, можуть будуватися на перетворюючій чи адаптивній активності.

Як було з'ясовано, діти транскордонних трудових мігрантів чекають на допомогу від суспільства значно більшою мірою порівняно з іншими дітьми, хоча реальна ефективність здійснюваної в Україні політики в напрямку профілактики гальмування процесів їхньої соціалізації залишається низькою. Аналіз можливих напрямів надання таким дітям соціальної допомоги й відповідних видів соціально-педагогічної діяльності здійснено нами за сферами сімейної соціалізації, шкільної соціалізації та соціалізації за місцем проживання або знаходження.

Окремо проаналізовані специфічні напрями соціальної допомоги дітям трудових мігрантів із неблагополучних сімей, «дітям вулиці» й дітям із груп ризику. Запропоновано низку рекомендацій для забезпечення ефективної соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів в українських умовах.

ПІСЛЯМОВА

Реалізація комплексу поставлених у межах дослідження завдань дала змогу вирішити поставлене наукове завдання, яке полягало у виявленні специфічних життєвих труднощів українських дітей транскордонних трудових мігрантів та визначенні можливих способів і моделей ефективного додання цих труднощів через їх соціалізацію.

Зокрема в процесі розв'язання завдань було отримано такі наукові результати:

1. Уточнено поняттєво-категоріальний апарат шляхом змістовного розмежування окремих категорій, пов'язаних із процесом соціалізації. Встановлено, що від виховання у вузькому розумінні як процесу цілеспрямованих впливів на розвиток особистості соціалізація відрізняється тим, що поширюється також на стихійні, нерегульовані впливи; від виховання в широкому значенні як впливу всієї системи соціокультурного середовища соціалізація відрізняється тим, що в понятті виховання акцентується увага на ролі зовнішнього впливу на розвиток особистості, а в понятті соціалізації підкреслюється двобічність процесу, яка передбачає активне відтворення і збагачення особистістю всієї соціальної системи.

Соціалізація виступає як двоспрямований безперервний процес соціального конструювання, натомість навчання являє собою односпрямований дискретний процес. Від соціального розвитку соціалізація відрізняється тим, що означає розвиток особистості в певному конкретному суспільстві, це дає підстави розглядати її як конкретно-історичний феномен.

Поняття «формування особистості» більшою мірою відображає її становлення з погляду становлення й набуття закінченості, зрілості її особистісних рис; поняття ж «соціалізація», крім цього, фіксує розвиток зрілих форм соціальності особистості, їхню модифікацію в ході включення в систему нових зв'язків і залежностей, отже, воно є більш універсальним.

2. Завдяки характеристиці особливості соціалізації дитини, а також аналізу особливості дослідження категорії «соціалізація» в контексті конкретно-соціологічного дослідження встановлено

таке. На основі аналізу результатів наукових досліджень феномену соціалізації з'ясовано, що в розмаїтті класичних соціологічних та соціально-психологічних теорій можна виділити два основні підходи до розгляду феномену соціалізації на мікрорівні: суб'єктно-об'єктний (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, З. Фрейд та інші), в рамках якого особистості відводиться роль об'єкта відносно суспільства; суб'єктно-суб'єктний (Ч.-Х. Кулі, Дж.Г. Мід, Н. Смелзер, Е. Фромм та інші), у межах якого особистість розглядається як активний суб'єкт процесу соціалізації.

На думку авторки, соціалізацію доцільно тлумачити в рамках суб'єктно-суб'єктного підходу, виділивши узагальнено в її структурі соціальну адаптацію та інтеріоризацію і розглядаючи її зміст у площинах цих складових. При цьому звертається увага на двобічність процесу соціалізації, що включає засвоєння та відтворення соціального досвіду. Доведено, що найбільш продуктивними є ті моделі соціалізації, які об'єднуються в рамках концепції безперервної соціалізації, розглядаючи її як стадійний процес. Такий підхід дав змогу чітко виділити специфічні особливості соціалізації дитини, на відміну від соціалізації дорослого: вона передусім полягає у формуванні базових ціннісних орієнтацій, вимагає дотримання загально визнаних правил і визнання авторитету дорослих, обмежуючи самостійний вибір, формує головним чином поведінкову мотивацію, загальні принципи життя й моральні цінності.

3. Визначено агентів соціалізації дітей у сучасній Україні та встановлено причини неефективності їх діяльності щодо соціалізації. Основними агентами соціалізації виступають: соціальні групи та інституції (родина та інститут батьківства як його складова), дошкільний та шкільний виховний заклад, а також позашкільні установи. Сім'я є основним агентом соціалізації, однак на виконанні українською сім'єю функцій соціалізації дітей негативно позначається низка чинників, серед яких криза сучасної сім'ї, пов'язана зі зміною суспільного ставлення до базових цінностей сім'ї та батьківства; культурна деградація (в тому числі системи виховних цінностей); економічні чинники (масова бідність і пов'язана з нею правова й матеріальна незахищеність, безробіття, житлові проблеми).

Серед проблем, пов'язаних з неефективністю шкільної

соціалізаторської діяльності, акцентовано увагу на ідеологічному вакуумі в освітній соціалізації, недостатньому врахуванні специфіки сучасного селективного добору. Встановлено, що негативний соціалізуючий вплив неформальних підліткових груп як агента соціалізації пов'язаний переважно з тотальним груповим конформізмом і формуванням негативних оцінок щодо соціальної символіки «Я»; вплив оточення може викривлятися в разі дезорганізації сімейних стосунків чи навіть послаблення в них згуртованості.

4. Охарактеризовано соціальні мотиви та наслідки транскордонної трудової міграції. З початку 1990-х років транскордонна трудова міграція перетворилася на важливу економічну стратегію значної частини населення. Її загальними соціально-економічними причинами в Україні є: економічна криза й невизначеність шляхів виходу з неї, високий рівень безробіття, істотна різниця в умовах життя та рівні оплати праці між Україною та країнами-реципієнтами вітчизняних трудових мігрантів, відсутність перспектив професійного зростання для багатьох обдарованих українців.

Існують також і інші причини, зокрема соціально-економічні, до яких ми відносимо: масове поширення соціально привабливої міфологеми швидкого збагачення і світогляду, ядром якого є матеріальне споживання. В системі основних мотивів заробітчанства українців необхідність матеріального забезпечення сім'ї поєднується з бажанням досягти нового якісного рівня власного життя чи життя своєї сім'ї. З'ясовано, що освітній рівень українських трудових мігрантів не корелює зі складністю та кваліфікованістю виконуваних за кордоном робіт, а численні потенційні ризики, що супроводжують найпоширенішу нелегальну міграцію, нівелюють її позитивні наслідки.

5. Визначено специфіку закарпатського заробітчанства та соціальних процесів, з ним пов'язаних. Встановлено, що оскільки більшість транскордонних трудових мігрантів Закарпаття становлять чоловіки, соціалізація дітей відбувається за відсутності батька, що важливо з точки зору гендерного підходу у відчутті дітьми певних життєвих труднощів (жінка найчастіше залишається вдома, виконуючи традиційну соціалізаторську роль матері).

Специфіка соціалізації дітей закарпатських трудових мігрантів

з огляду на професійний склад їхніх батьків полягає в тому, що в робітничих сім'ях соціалізаторську функцію переважно виконує мати за відсутності батька, якщо ж за кордон виїжджають матері, які за професією є здебільшого службовцями або домогосподарками, то діти залишаються з батьком, який частіше за все є робітником або службовцем. Існують багато родин, у яких виїжджають обидва батьки, при цьому частка із таких сімей є багатодітними. Соціалізація більшості дітей закарпатських заробітчан відбувається в сім'ях, які мешкають у гірській місцевості й у сільських населених пунктах.

Основними країнами-реципієнтами трудових мігрантів є Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина, Греція, Туреччина, Чехія, а також більшість країн, з якими Україна має спільні кордони, насамперед Російська Федерація і Польща. Країни працевлаштування істотно різняться за статтю трудових мігрантів (так, у Російську Федерацію виїжджають переважно чоловіки, в Італію – жінки), а тривалість поїздок безпосередньо залежить від країни працевлаштування: більшість міграцій до країн-сусідів триває 1 – 6 місяців, тривалість поїздок до Іспанії, Португалії, Італії, як правило, значно більша (в середньому 1 – 2 роки), хоча міграційні проекти здебільшого не містять часових меж.

6. Встановлено типові та специфічні життєві труднощі, що виникають у житті дитини трудових мігрантів. Більшість життєвих труднощів пов'язана із феноменом «розірваності» сім'ї та кризою від'їзду батьків, унаслідок якої сім'ї трудових мігрантів не виконують чи не повною мірою виконують виховну, господарсько-побутову, дозвілєву, емоційну функції сучасної сім'ї, функції первинного соціального контролю та інтимного спілкування, тобто є за цією ознакою сім'ями дисфункціональними. Наслідки цього виявляються як у суспільному плані, так і в плані особистісної соціалізації.

Типові життєві труднощі дітей транскордонних трудових мігрантів пов'язані з відсутністю можливості безпосередньо наслідувати батьківський приклад, браком ласки, батьківського тепла, любові, уваги, недостатністю спілкування. Підтверджено, що порушення емоційної системи традиційної нуклеарної сім'ї, обмеження спільних переживань, прагнень, діяльності викликають у дітей переважно психологічні труднощі, що іноді

виявляються у формах психічної депривації.

Тривала відсутність когось із батьків викликає в дитини почуття самотності, а накладення на відчуття самотності переживань за батьків викликає неспокій або почуття страху, часті психічні навантаження можуть призвести до депресій. Існують труднощі, пов'язані з вихованням молодших братів і сестер за відсутності батьків.

Перешкодами на шляху успішного навчання в школі є пропуски занять у навчальних закладах без поважних причин і непорозуміння з учителями, пов'язані з відсутністю батьківського контролю та зниженням пізнавальної мотивації через необхідність вирішувати додаткові проблеми. У дітей із неблагополучних сімей трудових мігрантів частіше формуються шкідливі звички, вони частіше опиняються у стресових станах, отримують психологічні травми; нівелювання соціалізаторської ролі сім'ї за таких умов загострює ризик зазнати впливу девіантного середовища, що гальмує нормальні соціалізаційні процеси і створює соціалізаційні асиметрії.

7. Охарактеризовано особливості соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів. Зважаючи на соціалізаційну специфіку дітей і сімей транскордонних трудових мігрантів, визначено їхні статуси, при цьому доведено, що їх неправомірно відносити до соціальних сиріт: пропонується вважати дітьми транскордонних трудових мігрантів дітей, які залишилися в країні проживання, обидва чи один із батьків яких виїхали за кордон на термін більш ніж один місяць з метою легального чи нелегального працевлаштування, а також дітей, обидва чи один із батьків яких після тривалої відсутності повернулися із заробітків з-за кордону, але після повернення проживають у сім'ї не більш ніж три місяці. Відповідні статуси пропонується надавати сім'ям, у яких проживають такі діти.

8. Описано існуючу модель додання життєвих труднощів дітьми транскордонних трудових мігрантів. Позаінституційні моделі і технології самостійного додання життєвих труднощів використовують внутрішні (особистісні) й зовнішні блоки ресурсів; використання внутрішніх ресурсів вимагає активізації діяльнісного, конструктивного, автономного начала особистості.

Конструктивними в плані обрання й побудови моделей

самостійного додання життєвих труднощів є лише моделі реагування, спрямовані на перетворення чи адаптацію. Моделі і технології самостійного додання життєвих труднощів можуть будуватися як на перетворювальній, так і на адаптивній активності; моделі, що будуються на перетворювальній активності, більшою мірою пов'язані з плануванням своїх дій, а моделі, що будуються на адаптивній активності, спрямовані на власні цінності, атитюди, поведінку.

До найважливіших складових самостійного вироблення моделей і технологій додання життєвих труднощів належать розуміння сутності певної життєвої проблеми або ускладнення, наявність необхідної інформації, наявність психологічної установки й мотивації, відчуття оптимізму й віри у власні сили, в можливість подолати конкретні життєві труднощі. Найефективнішими є ті моделі і технології, які відновлюють утрачені соціальні взаємозв'язки між дитиною та соціальним оточенням, що автоматично мобілізує як внутрішні, так і зовнішні ресурси додання труднощів.

Їхня реалізація потребує наявності комплексу психологічних навичок, здатних забезпечити виконання соціальних дій певної складності; складовими цього комплексу самостійності є формулювання мети, планування, прийняття рішень, самоконтроль і саморегуляція, відповідальність. Здатність самостійно долати життєві труднощі пов'язана, крім іншого, з креативним потенціалом дитини, творчим ставленням до дійсності, що допомагає знаходити оригінальні рішення в нестандартних ситуаціях.

9. Запропоновано інституційні та позаінституційні підходи, які могли б адекватно допомогти дітям транскордонних трудових мігрантів у доданні життєвих труднощів та скоригували б рівень їх соціалізації. Інституційні технології соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів пропонується реалізовувати в рамках підходу «допомога для самопомоги» з використанням широкого діапазону взаємодоповнюючих та альтернативних методів. Ці технології мають враховувати рівень усвідомленості кожною дитиною потреб в отриманні певного виду допомоги. При цьому результати аналізу засвідчують, що саме діти, батьки яких

працювали за кордоном раніше, повинні бути головним суб'єктом піклування з боку соціальних працівників і представників громадськості.

Соціальну роботу із сім'єю транскордонних трудових мігрантів необхідно спрямовувати на відновлення сімейних ресурсів самозабезпечення, пошук і стимуляцію її внутрішніх резервів. Основною метою соціального супроводу дітей транскордонних трудових мігрантів є покрокова динаміка соціалізаційних змін в умовному педагогічному просторі. Також важливим заходами є сімейна профілактика, організація і проведення кампаній соціальної реклами через ЗМІ, психолого-педагогічне консультування, сімейна терапія.

Доцільним є створення при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді на обласному, районному і міському рівнях структурних підрозділів, з надання соціальної допомоги сім'ям транскордонних трудових мігрантів. Для комплексного здійснення соціальної допомоги дітям транскордонних трудових мігрантів необхідно розширити висвітлення проблем сімей трудових мігрантів у ЗМІ, об'єднати зусилля й налагодити дієві схеми тісної співпраці відповідних соціальних служб, закладів освіти, батьків та осіб, які їх тимчасово замінюють, служб у справах дітей, громадських і релігійних організацій та волонтерів, а також самих дітей, які потребують соціальної допомоги.

Необхідно запровадити в Україні інститут тимчасової опіки дітей транскордонних трудових мігрантів, а також забезпечити умови для використання зарубіжного досвіду тимчасової передачі дітей в різні типи прийомних сімей на договірних засадах.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета соціологічного опитування учнів старших класів

АНКЕТА

соціологічного опитування учнів старших класів щодо долання життєвих труднощів,
пов'язаних із виїздом батьків на заробітки за кордон

Кафедра соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету

1. З яких членів складається Ваша сім'я?

2. Скільки членів сім'ї проживає разом із Вами

3. Яку професію мають Ваші батьки?

	Основна професія батьків	Важко сказати	Немає такого члена сім'ї
1 Батько		1	2
2 Мати		1	2

4. Чи працюють Ваші батьки на даний час?

	Так	Ні	Важко сказати
1 Батько	1	2	3
2 Мати	1	2	3

5. Чи працюють зараз або працювали колись Ваші батьки за кордоном?

	Працює за кордоном зараз	Колись працював (-ла) за кордоном	Ніколи не працював (-ла) за кордоном
1 Батько	1	2	3
2 Мати	1	2	3

6. В яких країнах працюють або працювали Ваші батьки?

	Російській Федерації	країнах Європейського Союзу	інших країнах
1 Батько	1	2	3
2 Мати	1	2	3

7. Чи є у Вашій родині дорослі, крім батьків, які здатні піклуватися про Вас?

	Так	Ні	Важко сказати
1 Дід	1	2	3
2 Бабуся	1	2	3
3 Дядько	1	2	3

4	Тітка	1	2	3
5	Старший брат	1	2	3
6	Старша сестра	1	2	3
7	Інші члени _____	1	2	3
8	Інші члени _____	1	2	3
9	Інші члени _____	1	2	3

8. Які життєві труднощі Ви відчуваєте найбільш гостро?

- 8.1. Побутову непорядкованість.
 - 8.2. Непосильне фізичне навантаження.
 - 8.3. Непосильне психічне напруження.
 - 8.4. Занадто сильне піклування батьків.
 - 8.5. Жорстоке поводження з боку батьків.
 - 8.6. Непорозуміння з учителями.
 - 8.7. Перешкоди на шляху навчання.
 - 8.8. Особистісні труднощі інтимного характеру.
 - 8.9. Інше (напишіть)
-

9. Як часто Вам доводиться долати життєві труднощі?

- 1 Щоденно 2 Щотижня 3 Дуже рідко 4 Ніколи

10. Чи здатні Ви самостійно долати життєві труднощі?

- 1 Так 2 Скоріше, так 3 Скоріше, ні 4 Ні

11. Як Ви долаєте життєві труднощі найчастіше?

- 11.1. За допомогою батьківських грошей.
 - 11.2. Намагаюся впоратися сам.
 - 11.3. Звертаюся за допомогою або порадами до інших.
 - 11.4. Відкидаю всі труднощі та закони.
 - 11.5. Інше (напишіть)
-

12. Яку допомогу з боку батьків або опікунів Ви бажали б отримати зараз?

- 12.1. Приділяти більше уваги до мене.
 - 12.2. Збільшити грошову допомогу.
 - 12.3. Не заважати мені.
 - 12.4. Інше (напишіть)
-

13. Яку допомогу з боку суспільства Ви бажали б отримати зараз?

- 13.1. Матеріальну або фінансову допомогу.
 - 13.2. Консультації фахівців.
 - 13.3. Надання більшої можливості спілкування з однолітками.
 - 13.4. Інше (напишіть)
-

14. Де і як на минулому тижні Ви проводили свій вільний час?

14.1. Навчався.

14.2. Допомогавав батькам.

14.3. Присвятив час своєму захопленню.

14.4. Розважався з друзями.

14.5. Інше (напишіть)

15. Як часто Вам доводилося спостерігати застосування неповнолітніми фізичної сили проти інших осіб?

1 Щоденно

2 Щотижня

3 Дуже рідко

4 Ніколи

Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе:

16. Ваша стать:

1 Чоловіча

2 Жіноча

17. Постійне місце проживання:

1

Місто

2

Селище міського типу

3

Село

18. Дата Вашого народження: _____ рік; _____ місяць.

19. На даній час мені подобаються два наступних кольори із восьми запропонованих: (позначте їх цифрами 1 і 2):

Синій

Зелений

Червоний

Жовтий

Фіолетовий

Сірий

Коричневий

Чорний

1

2

3

4

5

0

6

7

Додаток Б

Загальна схема формування та операціоналізації понять у ході проведеного емпіричного дослідження життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів

Додаток В

Результати одномірного розподілу відповідей респондентів на питання анкети соціологічного опитування*: «Чи працюють зараз або працювали колись Ваші батьки за кордоном?»

Чи працює зараз або працював колись Ваш батько за кордоном?

Змінні		Частота	%	Валідний %	Кумулят. %
Валідні	Колись працював за кордоном	77	34,5	38,7	38,7
	Працює за кордоном зараз	67	30,0	33,7	72,4
	Ніколи не працював за кордоном	55	24,7	27,6	100,0
	Разом	199	89,2	100,0	
Пропущені	Системні пропущені	24	10,8		
Разом		223	100,0		

Чи працює зараз або працювала колись Ваша мати за кордоном?

Змінні		Частота	%	Валідний %	Кумулят. %
Валідні	Ніколи не працювала за кордоном	120	53,8	63,2	63,2
	Колись працювала за кордоном	56	25,1	29,5	92,6
	Працює за кордоном зараз	14	6,3	7,4	100,0
	Разом	199	89,2	100,0	
Пропущені	Системні пропущені	33	14,8		
Разом		223	100,0		

* Див. Додаток А.

Додаток Г

Результати одномірного розподілу відповідей респондентів на питання анкети соціологічного опитування*: «Чи є у Вашій родині дорослі, крім батьків, які здатні піклуватися про Вас?»

Змінні		Частота	%	Валідний %	Кумулят. %
Валідні	Дід	83	37,2	100,0	100,0
Пропущені	Системні пропущені	140	62,8		
	Разом	223	100,0		
Валідні	Бабуся	145	65,0	98,6	98,6
	Дід	2	0,9	1,4	100,0
	Разом	147	65,9	100,0	
Пропущені	Системні пропущені	76	34,1		
	Разом	223	100,0		
Валідні	Дядько	62	27,8	100,0	100,0
Пропущені	Системні пропущені	161	72,2		
	Разом	223	100,0		
Валідні	Тітка	77	34,5	100,0	100,0
Пропущені	Системні пропущені	146	65,5		
	Разом	223	100,0		
Валідні	Старший брат	53	23,8	100,0	100,0
Пропущені	Системні пропущені	170	76,2		
	Разом	223	100,0		
Валідні	Старша сестра	44	19,7	100,0	100,0
Пропущені	Системні пропущені	179	80,3		
	Разом	223	100,0		
Валідні	Інші члени родини	13	5,8	100,0	100,0
Пропущені	Системні пропущені	210	94,2		
	Разом	223	100,0		

* Див. Додаток А.

Додаток Д

**Ступінь гостроти відчуття різних життєвих труднощів дітьми
транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області залежно від
статі працюючих за кордоном батьків у порівнянні з іншими дітьми
(2009 р., %)**

Життєві труднощі	Діти, батько або мати яких працюють за кордоном зараз		Діти, батько або мати яких працювали за кордоном раніше		Діти, батько або мати яких ніколи не працювали за кордоном	
	батько	мати	батько	мати	батько	мати
	n = 223					
Занадто сильне піклування	11,8	11,1	12,9	13,0	9,4	8,8
Жорстоке поводження	2,0	11,1	-	-	-	-
Непорозуміння з учителями	15,7	-	11,4	6,5	11,3	15,9
Непосильне психічне напруження	21,6	33,3	4,3	10,9	1,9	8,0
Непосильне фізичне навантаження	2,0	-	2,9	4,3	-	1,8
Особистісні труднощі інтимного характеру	3,9	-	8,6	4,3	15,1	12,4
Перешкоди на шляху навчання	13,7	22,2	25,7	37,0	9,4	8,8
Побутова неупорядкованість	3,9	-	-	2,2	-	0,9
Труднощі, пов'язані з економічною кризою	-	-	-	-	1,9	0,9
Інші труднощі	2,0	-	1,4	-	-	2,7
Жодних труднощів немає	23,5	22,2	32,8	21,7	50,9	39,8
Разом	100	100	100	100	100	100

Додаток Е

Способи долання життєвих труднощів, які найчастіше застосовуються дітьми транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області, залежно від статі працюючих за кордоном батьків у порівнянні з іншими дітьми (2009 р., %)

Способи долання труднощів	Діти, батько або мати яких працюють за кордоном зараз		Діти, батько або мати яких працювали за кордоном раніше		Діти, батько або мати яких ніколи не працювали за кордоном	
	батько	мати	батько	мати	батько	мати
	n = 223					
За допомогою самостійних зусиль	74,6	78,6	71,4	82,1	56,4	61,7
За допомогою батьківських грошей	10,4	7,1	5,2	3,6	5,5	5,8
За допомогою звернення до інших	13,4	14,3	19,5	12,5	34,5	28,3
Труднощі не визнаються і відкидаються	1,5	-	-	-	1,8	1,7
Інші способи	-	-	3,9	1,8	1,8	2,5
Разом	100	100	100	100	100	100

Додаток Ж

Основні результати тестування дітей у ході проведення соціологічного опитування за методикою М. Люшера (2009 р., n = 223, %)

Додаток Ж.1.

Кольори	Обраний колір 1			Обраний колір 2		
	Хлопці	Дівчата	Разом	Хлопці	Дівчата	Разом
Синій (1)	18,9	21,2	20,1	7,2	9,0	8,2
Зелений (2)	24,5	17,7	21,0	14,4	10,8	12,5
Червоний (3)	34,9	40,7	37,9	21,6	22,5	22,1
Жовтий (4)	6,6	4,4	5,5	11,3	23,4	17,8
Фіолетовий (5)	1,9	6,2	4,1	1,0	8,1	4,8
Сірий (0)	3,8	0,9	2,3	7,2	0,9	3,8
Коричневий (6)	0,9	0,9	0,9	6,2	0,9	3,4
Чорний (7)	8,5	8,0	8,2	30,9	24,3	27,4
Разом	100	100	100	100	100	100
Домінуючі комбінації	Хлопці: +3+7 (!), +2+3			Дівчата: +3+7 (!), +3+4, +1+3		

Додаток Ж.2.

Кольори	Обраний колір 1						Обраний колір 2					
	Діти, батько яких:			Діти, мати яких:			Діти, батько яких:			Діти, мати яких:		
	працює за кордоном (А)	працював за кордоном (Б)	ніколи не працював	працює за кордоном (В)	працювала за кордоном (Г)	ніколи не працювала	працює за кордоном (А)	працював за кордоном (Б)	ніколи не працював	працює за кордоном (В)	працювала за кордоном (Г)	ніколи не працювала
Синій (1)	16,7	24,0	21,8	15,4	18,2	24,6	14,3	5,3	5,5	0,0	13,0	7,0
Зелений (2)	18,2	22,7	20,0	15,4	23,6	17,8	12,5	17,3	5,5	10,0	5,6	15,7
Червоний (3)	36,4	42,7	32,7	38,5	40,0	36,4	28,6	26,7	12,7	20,0	18,5	21,7
Жовтий (4)	4,5	1,3	7,3	7,7	0,0	7,6	14,3	13,3	23,6	20,0	27,8	15,7
Фіолетовий (5)	4,5	1,3	7,3	0,0	5,5	5,1	0,0	2,7	12,7	0,0	0,0	7,8
Сірий (0)	7,6	0,0	0,0	15,4	1,8	0,0	5,4	1,3	7,3	10,0	1,9	3,5
Коричневий (6)	0,0	2,7	0,0	0,0	0,0	1,7	5,4	1,3	1,8	10,0	3,7	2,6
Чорний (7)	12,1	5,3	10,9	7,7	10,9	6,8	19,6	32,0	30,9	30,0	29,6	26,1
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Домінуючі комбінації	Група А: +3+1, +2+7 (!) Група Б: +3+7 (!), +1+3						Група В: +3+7 (!), +3+4 Група Г: +3+7 (!), +3+4					

Додаток Ж.3.

Кольори	Обраний колір 1					Обраний колір 2				
	Діти, які долають життєві труднощі:					Діти, які долають життєві труднощі:				
	Щоденно (А)	Щотижня (Б)	Дуже рідко (В)	Ніколи (Г)	Разом	Щоденно (А)	Щотижня (Б)	Дуже рідко (В)	Ніколи (Г)	Разом
Синій (1)	20,0	19,2	19,9	25,0	20,4	0,0	4,2	9,3	9,1	8,3
Зелений (2)	20,0	30,8	17,9	29,2	20,8	0,0	4,2	14,7	13,6	12,7
Червоний (3)	30,0	30,8	39,1	37,5	37,5	22,2	16,7	24,0	13,6	22,0
Жовтий (4)	10,0	0,0	6,4	4,2	5,6	11,1	16,7	16,7	31,8	18,0
Фіолетовий (5)	0,0	3,8	4,5	4,1	4,2	22,3	0,0	4,0	9,1	4,9
Сірий (0)	10,0	7,7	1,3	0,0	2,3	0,0	8,3	3,3	0,0	3,4
Коричневий (6)	10,0	3,8	0,0	0,0	0,9	0,0	4,2	3,3	4,5	3,4
Чорний (7)	0,0	3,8	10,9	0,0	8,3	44,4	45,8	24,7	18,2	27,3
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Домінуючі комбінації	Група А: +3+7 (!), +1+5 Група Б: +2+7 (!), +3+7 (!)					Група В: +3+4, +1+4 Група Г: +3+4, +2+7 (!)				

Додаток Ж.4.

Питання: Чи здатні Ви самостійно долати життєві труднощі?

Кольори	Обраний колір 1					Обраний колір 2				
	<i>Відповіді:</i>					<i>Відповіді:</i>				
	Так	Скоріше, так	Скоріше, ні	Ні	Разом	Так	Скоріше, так	Скоріше, ні	Ні	Разом
Синій (1)	19,4	21,5	14,7	33,3	20,1	7,4	8,7	6,5	20,0	8,2
Зелений (2)	18,1	20,6	29,4	16,7	21,0	13,2	10,6	16,1	20,0	12,5
Червоний (3)	33,3	42,1	35,3	33,3	37,9	25,0	21,2	19,4	20,0	22,1
Жовтий (4)	11,1	1,9	2,9	16,7	5,5	16,2	19,2	16,1	20,0	17,8
Фіолетовий (5)	4,2	2,8	8,8	0,0	4,1	4,4	4,8	6,5	0,0	4,8
Сірий (0)	1,4	2,8	2,9	0,0	2,3	2,9	5,8	0,0	0,0	3,8
Коричневий (6)	2,8	0,0	0,0	0,0	0,9	4,4	1,9	3,2	20,0	3,4
Чорний (7)	9,7	8,4	5,9	0,0	8,2	26,5	27,9	32,3	0,0	27,4
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Домінуючі комбі-
нації

Так, скоріше так: +3+7 (!), +2+4

Скоріше ні, ні: +1+3, +3+2

Додаток Ж.5.

Способи додання труднощів, які найчастіше застосовуються

Кольори	Обраний колір 1			Обраний колір 2		
	За допомо- гою самос- тійних зусиль (А)	За допомо- гою батьків- ських грошей (Б)	За допомо- гою звернен- ня до інших (В)	За допомо- гою самос- тійних зусиль (А)	За допомо- гою батьків- ських грошей (Б)	За допомо- гою звернен- ня до інших (В)
Синій (1)	13,3	21,5	20,8	9,1	8,9	4,4
Зелений (2)	20,0	18,8	25,0	9,1	14,4	8,9
Червоний (3)	53,3	40,9	29,2	18,2	21,2	24,4
Жовтий (4)	6,7	4,7	2,1	27,3	18,5	13,3
Фіолетовий (5)	0,0	3,4	8,3	0,0	3,4	11,1
Сірий (0)	6,7	0,7	6,3	9,1	4,8	0,0
Коричневий (6)	0,0	0,7	2,1	9,1	2,7	2,2
Чорний (7)	0,0	9,4	6,3	18,2	26,0	35,6
Разом	100	100	100	100	100	100
Домінуючі комбі- нації	Група А: +3+4, +2+3 Група Б: +3+7 (!), +1+3			Група В: +3+7 (!), +2+3		

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III, зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 26 грудня 2002 р. № 407-IV (407-15) // Відомості ВРУ. – 2003. – № 7.
2. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811, зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>.
3. Про соціальні послуги: Закон України від 19 червня 2003 р. № 966-IV, зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 24 червня 2004 р. № 1891-IV. // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>.
4. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV // Урядовий кур'єр. – 2005. – 2 лютого. – С. 1-7; 8 лютого. – С. 6-8.
5. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон України від 2 червня 2005 р. № 2623-IV // Урядовий кур'єр. – 2005. – 1 липня. – С. 10.
6. Про соціально-педагогічну та психологічну роботу з дітьми трудових мігрантів: Наказ Міністерства освіти і науки України № 865 від 28 грудня 2006 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1372.0.pdf>.
7. Про організацію і проведення соціально-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів у 2008 р.: Наказ Міністерства освіти і науки України № 1176 від 25 грудня 2007 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1372.0.pdf>.
8. Декларация прав ребенка от 20 ноября 1959 г.: Резолюция 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1959 г. // Международная защита прав и свобод человека. – М.: Юридическая литература, 1990.
9. Конвенція про права дитини: Резолюція № 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. – К.: Столиця, 1997. – 31 с.

10. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию / Альфред Адлер. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://bookland.net.ua/book/2080+Individualnaya+psihologiya+kak+put+k+poznaniyu+i+samopoznaniyu+cheloveka.html>.
11. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1969. – 234 с.
12. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
13. Андреева Г. М. Социальная психология: Учебник / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 364 с.
14. Андрееенкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андрееенкова // Социальные исследования. – Выпуск 11. – М., 1970. – С. 43-45.
15. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М.: Изд-во МГУ, Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братя Карич»), 1996. – 304 с.
16. Ануфрієва Н. М. Соціальна психологія: Навчально-методичний посібник / Н. М. Ануфрієва, Т. М. Зелінська, Н. О. Єрмакова. – К.: Каравела, 2009. – 216 с.
17. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 48-56.
18. Анцыферова Л. И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1996. – Т. 12. – № 1. – С. 32-43.
19. Архипова С. П. Основы андрагогіки / С. П. Архипова. – Черкаси – Ужгород, 2002. – 184 с.
20. Архипова С. П. Соціальна педагогіка / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. – Черкаси – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 268 с.
21. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М.: Издательство Московского университета, 1990. – 367 с.
22. Баразгова Е. С. Уильям Томас и Флориан Знанецкий: методологические ориентации чикагской школы / Е. С. Баразгова // Американская социология (традиции и современность): Курс

- лекцій. – Екатеринбург: Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997. – С. 128-142.
23. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навчальний посібник / О. В. Безпалько. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
 24. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
 25. Бергер П. Социальное конструирование реальности / Питер Бергер, Томас Лукман. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 200 с.
 26. Бердж К. Професійна підготовка працівників соціальних служб / К. Бердж // Соціальний захист. – 2006. – № 3. – С. 14-15.
 27. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – М.: Прогресс, 1988. – 400 с.
 28. Битянова М. Р. Социальная психология: Учебное пособие / М. Р. Битянова. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 368 с.
 29. Боас Ф. Некоторые проблемы методологии общественных наук и др. статьи / Франц Боас // Антология исследований культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – Т. 1. – С. 343-347; 499-508; 509-518; 519-527; 528-535.
 30. Богданов В. А. Системологическое моделирование личности в социальной психологии / В. А. Богданов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. – 184 с.
 31. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 352 с.
 32. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості / О. Ф. Бондаренко. – Харків: Фоліо, 1996. – 237 с.
 33. Бондарчук Е. И. Основы психологии и педагогики: Курс лекций / Е. И. Бондарчук, Л. И. Бондарчук. – 3-е изд., стеретип. – К.: МАУП, 2002. – 168 с.
 34. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
 35. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: Курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.

36. Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє. – Пер фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 367 с.
37. Бурдьє П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьє. – Общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. – В 2-х т. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – Т. 1, 2.
38. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
39. Василькова Ю. В. Лекции по социальной педагогике / Ю. В. Василькова. – В 2-х т. – Т. 1. – М.: Социально-технологический институт, 1997. – 194 с.
40. Вачков И. В. Окна в мир тренинга. Методологические основы субъективного подхода к групповой работе / И. В. Вачков, С. Д. Дерябо. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
41. В движении добровольном и вынужденном: постсоветские миграции в Евразии / Под ред. А. Р. Вяткина, Н. П. Космарской, С. А. Панарина. – М.: Наталис, 1999. – 79 с.
42. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
43. Водопьянова Н. Е. Стратегии и модели преодолевающего поведения / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. – СПб.: Речь, 2005. – 421 с.
44. Володько В. Вибір країни міграції та життєві траєкторії українських трудових мігрантів / Вікторія Володько // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Том 12. – Вип. 6: Соціологія і політичні науки. Збірник наукових праць. – С. 679-686.
45. Володько В. Репрезентація сучасної української трудової міграції в пресі / Вікторія Володько // Український соціум. – 2007. – № 2. – С. 90-101.
46. Волянська О. В. Соціальна психологія: Навчальний посібник / О. В. Волянська, А. М. Ніколаєвська. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 160 с.
47. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 328 с.

48. Ганжа А. О. Гуманистическая социология Флориана Знанецкого / А. О. Ганжа, А. А. Зотов // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 112-120.
49. Генкин Б. М. Экономика и социология труда: Учебник для вузов / Б. М. Генкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА•М, 1999. – 412 с.
50. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс. – Пер. с англ.; науч. ред. В. А. Ядов; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посиловича. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
51. Гиддингс Ф. Основания социологии / Ф. Г. Гиддингс // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е. И. Кравченко; Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с. – С. 286-308.
52. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі; за результатами «Європейського соціологічного дослідження 2005-2007-2009» / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К., 2010. – 49 с.
53. Гордієнко Н. В. Соціально-педагогічні засади профілактики деформацій у соціалізації дітей з сімей трудових мігрантів / Н. В. Гордієнко, А. Ю. Ізотова. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vchu/N123p048-051.pdf.
54. Горшков М. К. Как провести социологическое исследование / М. К. Горшков, Ф. Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1985.
55. Дети. Права и реалии / подг. К. Черкай // Європа-Центр. – 2009. – № 45 (515), 20 листопада. – С. 5.
56. Дети социального риска и их воспитание: Учебно-методическое пособие / Под науч. ред. Л. М. Шипицыной. – СПб.: Речь, 2003. – 144 с.
57. Діти емігрантів про себе. Сповіді. Думки. Судження... Біль. – Львів: Видавничий відділ «Артос» Фондації «Андрей», 2008. – 112 с.
58. Джонсон Д. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування: Пер. з англ. / Д. Джонсон. – К.: КМ Академія, 2003. – 288 с.
59. Добреньков В. И. Фундаментальная социология / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко. – В 15-и т. – Т. 8: Социализация и образование. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 1040 с.

60. Добренъков В. И. Фундаментальная социология / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – В 15-и т. – Т. 10: Гендер. Брак. Семья. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 1094 с.
61. Дорошенко Л. С. Демографія / Л. С. Дорошенко. – К.: МАУП, 2005. – 112 с.
62. Дубовская Е. М. О стратегиях работы психолога в школе / Е. М. Дубовская, О. А. Тихомандрицкая // Социальная психология: Хрестоматия / Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 475 с. – С. 458-462.
63. Дьюи Дж. Введение в философию воспитания / Джон Дьюи. – М.: Издание ЦК Всероссийского союза работников просвещения, 1921. – 63 с.
64. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
65. Елизаров А. Н. Основы индивидуального и семейного консультирования / А. Н. Елизаров. – М.: Ось-89, 2003. – 336 с.
66. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 590 с.
67. Євдокименко В. К. Соціальна інфраструктура Карпатського регіону: пошуки перспектив розвитку / В. К. Євдокименко. – Чернівці, 2008. – 79 с.
68. Жукова И. А. Социальная адаптация мигрантов в социокультурном пространстве региона: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. социол. наук: спец. 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / Ирина Александровна Жукова. – М.: Российский государственный социальный университет, 2007. – 22 с.
69. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии / В. И. Журавлев. – М.: Российское педагогическое агентство, 1995. – 183 с.
70. Зверева И. Д. Социальная работа с молодежью / И. Д. Зверева. – К.: Академпресс, 1994. – 101 с.
71. Звіт про виконання наказу № 1176 Міністерства освіти і науки України від 25 грудня 2007 р. «Про організацію і проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів у 2008 році» / Міжнародний жіночий

- правозахисний центр «Ла Страда – Україна». – К.: Україна, 2009. – 11 с.
72. Зеньковський В. В. Психологія дитинства / В. В. Зеньковський. – М.: Академія, 1996. – 346 с.
73. Ігнатоля Н. І. Вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення населення закарпатського регіону / Н. І. Ігнатоля, В. О. Рюль // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Вип. 16. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 351-357.
74. Ігнатоля Н. І. Міграція населення як об'єкт соціологічного аналізу / Н. І. Ігнатоля, В. О. Рюль // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. – Випуск 42. – Київ-Одеса-Запоріжжя, 2008. – С. 78-84.
75. Ігнатоля Н. І. Соціальні умови розвитку неформальних практик підприємництва в гірських районах Закарпаття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Наталія Іллівна Ігнатоля. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2007. – 19 с.
76. Ігнатоля Н. І. Соціальний розвиток дітей транскордонних трудових мігрантів в умовах українського суспільства / Н. І. Ігнатоля, В. О. Рюль // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України*. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 118.
77. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації / За заг. ред. І. Д. Зверева. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с.
78. Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень: Навчально-методичний посібник / Укладач Білецький В. В. – Донецьк: ДонДДУ, УКЦентр, НТШ-Донецьк, 2007. – 136 с.
79. Ильчиков М. З. Социология воспитания / М. З. Ильчиков, Б. А. Смирнов. – М.: Институт международного права и экономики, 1996. – 114 с.
80. История социологии в Западной Европе и США: Учебник для вузов / Отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА • М), 2001. – 576 с.

81. Каган М. С. Мир общения / М. С. Каган. – М.: Политиздат, 1988. – 253 с.
82. Капська А. Й. Соціальна педагогіка: підручник / А. Й. Капська. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
83. Карпачова Н. І. Трудова міграція з України в контексті загальносвітових міграційних процесів / Н. І. Карпачова // Безпека життєдіяльності. – 2007. – № 7. – С. 5-8.
84. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Джордж Александр Келли. – СПб.: Речь, 2000. – 284 с.
85. Ковалева А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория / А. И. Ковалева // [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.Kovalyova_2003.pdf.
86. Козубовська І. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю / І. В. Козубовська, В. Ю. Керецман, Г. В. Товканець. – Ужгород: УжНУ, 1998. – 173 с.
87. Коломінський Н. Л. Психологія педагогічного менеджменту: Навчальний посібник / Н. Л. Коломінський. – К.: МАУП, 1996. – 176 с.
88. Кон И. С. Психология ранней юности: Книга для учителей / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
89. Концепція регулювання міждержавної трудової міграції. – Луганськ: Науково-дослідницький інститут соціально-трудова відносин, 2008. – 44 с.
90. Корнєв М. Н. Соціальна психологія: Підручник / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.
91. Кравець В. П. Педагогіка та психологія: гендерний аспект / В. П. Кравець, О. М. Кікінежді. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 124 с.
92. Кравченко А. И. Социология: Словарь / А. И. Кравченко. – М.: Академия, 1997. – 413 с.
93. Кричевский Р. Л. Социальная психология малой группы: Учебное пособие для вузов / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 318 с.
94. Крюкова Т. Л. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними / Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, Е. В. Куфтяк. – М.: Речь, 2005. – 240 с.

95. Куб'як Н. І. Запобігання педагогічної занедбаності дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07. – теорія і методика виховання / Наталія Іванівна Куб'як. – К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2010. – 20 с.
96. Куб'як Н. І. Психолого-педагогічні проблеми виховання дітей з дистантних сімей, у яких батьки працюють за кордоном / Н. Куб'як // Збірник наукових праць: Педагогічні науки. – Вип. 35: Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – С. 341-344.
97. Кули Ч.-Х. Первичные группы / Чарльз-Хортон Кули // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е. И. Кравченко; Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с. – С. 330-335.
98. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисси / Н. М. Лавриченко. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
99. Левин К. Теория поля в социальных науках / Курт Левин / Пер. Е. Сурпина. – СПб.: Речь, 2000. – 211 с.
100. Левит С. Я. Культурология как интегративная область знания / С. Я. Левит // Культурология. XX век. Антология. – М.: Юрист, 1995. – 703 с. – С. 654-657.
101. Легенина Т. Б. Гендерная социализация в современной российской семье: социокультурный анализ: дис. ... канд. социологических наук: спец. 22.00.06 – социология культуры, духовной жизни / Татьяна Багировна Легенина. – Ставрополь, 2004. – 184 с.
102. Лейбин В. М. Психоанализ. Учебник нового века / В. М. Лейбин. – СПб.: Питер, 2002. – 576 с.
103. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликта: Учебное пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повякель. – 2-е изд., стереотип. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.
104. Луганська В. Соціальна креативність і лідерські здібності підлітків / Вікторія Луганська // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 94-102.
105. Лукашевич Н. П. Психология труда: Учебное пособие / Н. П. Лукашевич, И. В. Сингаевская, Е. И. Бондарчук. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: МАУП, 2004. – 112 с.

106. Лукашевич М. П. Соціологізація: Виховний механізм і технології: Навчально-методичний посібник / М. П. Лукашевич. – К.: ІЗМН, 1998. – 288 с.
107. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: Підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
108. Лукашевич М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навчальний посібник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: МАУП, 1999. – 344 с.
109. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навчальний посібник / А. М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – 144 с.
110. Лялюгене И. Ю. Влияние трудовой миграции родителей на социализацию подростков / И. Ю. Лялюгене, Л. А. Рупшене. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://lyalyugene_rupshene.pdf.
111. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 28-34.
112. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навчальний посібник / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
113. Малиновский Б. К. Научная теория культуры / Бронислав Каспар Малиновский. – Пер. В. И. Утехин. – 2-е изд., испр. – М.: Объединенное Гуманитарное Издательство, 2005. – 184 с.
114. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
115. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика: Учебник / Л. В. Мардахаев. – М.: Гардарики, 2005. – 269 с.
116. Методология и методы изучения миграционных процессов: Междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М.: Центр миграционных исследований, 2007. – 370 с.
117. Мигович І. І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород: Патент, 2000. – 160 с.
118. Мигович І. І. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтири закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження) / І. І.

- Мигович, А. В. Колібаба. – К.: Інститут соціології АН України; Ужгород, 1994. – 147 с.
119. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / Джордж Герберт Мид / Сост. и перев. В. Г. Николаев; отв. ред. Д. В. Ефременко. – М.: РАН ИНИОН; Центр социал. научн.-информ. исследований; Отд. социологии и социал. психологии, 2009. – 290 с.
120. Мид М. Культура и мир детства / Маргарет Мид / Сост. и предисл. И. С. Кона. – М.: Наука, 1988. – 217 с.
121. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик; под ред. В. А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
122. Наумова Н. Ф. Жизненная стратегия человека в переходном обществе / Н. Ф. Наумова // Социологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 5-22.
123. Никандров Н. Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысячелетий / Н. Д. Никандров. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 304 с.
124. Новикова С. С. Социология: история, основы, институционализация в России / С. С. Новикова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 464 с.
125. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология: Учебник / Л. Ф. Обухова. – М.: Российское педагогическое агентство, 1996. – 374 с.
126. Паніна Н. В. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.
127. Парк Р. Организация сообщества и романтический характер / Роберт Парк // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 13-18.
128. Парк Р. Экология человека / Роберт Парк // Теория общества / Под ред. А. Ф. Филиппова. – М.: Канон-Пресс, Кучково поле, 1999. – С. 384-401.
129. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Толкотт Парсонс // Американская социологическая мысль. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 462-478.

130. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
131. Парунова Ю. Д. Соціалізація особистості в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Ю. Д. Парунова. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2006. – 18 с.
132. Пелех О. Б. Міжнародна трудова міграція в Чеській Республіці: Монографія / О. Б. Пелех, Б. М. Юськів. – Рівне: Перспектива, 2006. – 200 с.
133. Пенішкевич Д. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи із дистантними сім'ями / Д. Пенішкевич. – Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 225: Педагогіка та психологія. – 2005. – С. 89-93.
134. Петрушин С. В. Мастерская психологического консультирования / С. В. Петрушин. – Казань: ЗАО «Новое знание», 2001. – 136 с.
135. Пиаже Ж. Природа интеллекта / Жан Пиаже // Хрестоматия по общей психологии. – М.: Издательство Московского университета, 1981. – С. 48-58.
136. Пирожков С. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / С. Пирожков, О. Малиновська, Н. Марченко. – К.: Академпрес, 1997. – 128 с.
137. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації / Під ред. Л. Г. Сокур'янської. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
138. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 386 с.
139. Позняк А. В. Положение украинских мигрантов в России: проблемы и перспективы / А. В. Позняк // Доклад на региональной встрече экспертов «Партнерство стран СНГ в области миграции: поиск согласованных решений» (24-25 сентября 2009 г., Москва). [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.poznyak_2009.pdf.
140. Поликанова И. Е. Социализация личности / И. Е. Поликанова // Философия и общество. – 2003. – № 2. – С. 84-103.

141. Политическая социология / Отв. ред. В. Н. Иванов, Г. Ю. Семигин / Ин-т социально-политических исследований РАН. – М.: Мысль, 2000. – 133 с.
142. Половинка И. И. Формирование социальной зрелости личности / И. И. Половинка // Социологические исследования. – 1991. – № 3. – С. 54-58.
143. Пономарева Е. Дети, оставленные позади: украинская специфика социального сиротства / Елена Пономарева: Римский университет La Sapienza. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/319981>.
144. Попович Г. М. Умови інституціоналізації соціальної роботи в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини / Ганна Михайлівна Попович. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2004. – 19 с.
145. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 156-167.
146. Прибыткова И. Трудовые мигранты в украинском обществе / И. Прибыткова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків, 2002. – С. 363-370.
147. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / За заг. ред. К. Б. Левченко. – К., 2006. – 63 с.
148. Проблемні сім'ї: діти і батьки / Ю. М. Якубова, О. Г. Антонова-Турченко, Г. В. Святненко, М. М. Московка. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 1998. – 137 с.
149. Психиатрический энциклопедический словарь / Й. А. Стоименов, М. Й. Стоименова, П. Й. Коева и др. – К.: МАУП, 2003. – 1200 с.
150. Райх В. Посмотри на себя, маленький человек / Вильгельм Райх. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 111 с.
151. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е издание. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
152. Ровенчак О. Українські трудові мігранти в Греції (гендерний аспект) / Ольга Ровенчак, Вікторія Володько / Західна аналі-

- тична група. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=3491>.
153. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика / К. Рудестам. – М.: Прогресс, 1993. – 229 с.
154. Рюль В. О. Аналіз соціального портрету «дітей вулиці» / В. О. Рюль // Нова Парадигма: [журнал наукових праць]; голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «нова парадигма». – Вип. 79. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 219-227.
155. Рюль В. О. «Вулиця» як важливий агент соціалізації безпритульних дітей / В. О. Рюль // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Випуск 42. – Київ-Одеса-Запоріжжя, 2008. – С. 78-84.
156. Рюль В. О. Дитяча безпритульність як результат жорстокого поводження з дітьми / В. О. Рюль // Науковий вісник УжНУ. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2007. – № 7-8. – С. 309-313.
157. Рюль В. О. Дослідження дитячої безпритульності в Росії / В. О. Рюль // Науковий вісник УжНУ. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2008. – № 10. – С. 203-207.
158. Рюль В. О. Дотримання прав безпритульних дітей в Україні / В. О. Рюль // Науковий вісник УжНУ. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – 2007. – № 11. – С. 214-218.
159. Рюль В. О. Життєві труднощі дітей трудових мігрантів в умовах становлення українського демократичного суспільства / В. О. Рюль // Науковий вісник УжНУ. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2009. – № 13. – С. 214-218.
160. Рюль В. О. Життєві труднощі як гальмо соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів / В. О. Рюль // Соціальна психологія. – 2010. – № 1 (39). – С. 142-151.
161. Рюль В. О. Застосування методу Case Study у роботі з дітьми вулиці / В. О. Рюль // Багатовимірні простори сучасних соціальних змін: Наукові студії Львівського соціологічного форуму. – Львів, 2008. – С. 244-250.
162. Рюль В. О. Особливості соціалізації дітей трудових мігрантів у суспільстві, що трансформується / В. О. Рюль // Нова Парадигма: [журнал наукових праць]; голов. ред. В. П. Бех;

- Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «нова парадигма» – Вип. 90. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 217-229.
163. Салливан Г. С. Интерперсональная теория психиатрии / Гарри Стек Салливан: пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 347 с.
164. Самоукина Н. В. Практический психолог в школе: лекции, консультирование, тренинги. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2003. – 244 с.
165. Скиннер Б. Ф. Технология поведения / Беррес Фредерик Скиннер // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е. И. Кравченко; Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с. – С. 29-42.
166. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер. – Науч. ред. издания на рус. яз. В. А. Ядов. – Пер. с англ. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.
167. Смирнов П. И. Социология личности: Учебное пособие / П. И. Смирнов. – СПб.: Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2001. – 380 с.
168. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
169. Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Лаб. социологии; Отв. ред. М. П. Гапочка; Ред.-сост. Е. В. Якимова. – М.: ИНИОН, 1995. – 252 с.
170. Соціальна робота в Україні і за рубежом: психолого-педагогічні, правові, соціологічні, медичні аспекти: Збірник наукових статей / Упорядники І. В. Козубовська, О. В. Співаковський. – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 328 с.
171. Соціальна робота в Україні: навчальний посібник / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та інші / За заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
172. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді / За ред. А. Я. Ходорчук. – Ч. 4. – К.: ДЦССМ, 2003. – 272 с.

173. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції: В 2 частинах / За ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. – Ужгород: Ужгородський державний університет, 1999. – Ч. 1. – 412 с.; Ч. 2. – 368 с.
174. Соціальна робота: технологічний аспект / За ред. проф. А. Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
175. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. кол. Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко, І. Б. Іванова, І. В. Пеша. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 1998. – 120 с.
176. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навчально-методичний посібник / За ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – К.: ФОП «Чальцев», 2008. – 384 с.
177. Соціологія / За ред. С. О. Макеєва. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 455 с.
178. Стан виконання державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 р. в Україні: результати моніторингу за 2007-2008 рр. / Заг. ред. К. Б. Левченко / Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна». – К.: Україна, 2009. – 72 с.
179. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (2002 р.) // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/>.
180. Стасюк М. О. Міжнародна трудова міграція на сучасному етапі ринкової трансформації економіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.05.01 – світове господарство і міжнародні економічні відносини / Максим Олександрович Стасюк. – К.: Українська академія зовнішньої торгівлі, 2004. – 23 с.
181. Степанов В. Г. Психология трудных школьников: Учеб. пособие для студентов высших пед. уч. заведений / В. Г. Сте-

- панов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Академия, 2001. – 267 с.
182. Стрельцов Е. Л., Семенюта А. Н. Некоторые аспекты проблемы торговли женщинами // Злочини проти особистої волі людини: Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.). – Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. – С. 184-194.
183. Тайсон Р. Психоаналитические теории развития / Роберт Тайсон, Филлис Тайсон: Перевод с английского. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 528 с.
184. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1965. – 240 с.
185. Тексты по истории социологии XIX-XX вв.: Хрестоматия / Сост. и отв. ред. В. И. Добренев, Л. П. Беленкова. – М.: Наука, 1994. – 383 с.
186. Теория общества: Сборник. – Пер. с нем., англ. / Вступ. статья, сост. и общ. редакция А. Ф. Филиппова. – М.: «КАНОН-Пресс-Ц», «Кучково поле», 1999. – 416 с.
187. Ткач Р. М. Основы психологической помощи: пять правил успешной консультации: учебное пособие / Р. М. Ткач. – К.: МАУП, 2006. – 116 с.
188. Толстова Ю. Н. Анализ социологических данных. Методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками / Ю. Н. Толстова. – М.: Научный мир, 2000. – 352 с.
189. Тоффлер Э. Шок будущего / Элвин Тоффлер. – М.: АСТ, 2008. – 560 с.
190. Трубавіна І. М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з сім'єю: дисертація на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка / Ірина Миколаївна Труба віна. – Луганськ: Луганський національний університет ім. Т. Шевченка, 2009. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://disser.com.ua/content/355872>.
191. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика / І. М. Трубавіна. – Харків: Нове слово, 2007. – 395 с.

192. Туриніна О. Л. Психологія творчості / О. Л. Туриніна. – К.: МАУП, 2007. – 160 с.
193. Фельдштейн Д. И. Детство и социальный мир (социальное бытие детства и бытие Социума) / Д. И. Фельдштейн // Мир психологии. – 2002. – № 1. – С. 3-20.
194. Фернхем А. Личность и социальное поведение / Адриан Фернхем, Патрик Хейвен. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
195. Фетисов В. Я. Социальная жизнь как предмет исследования социологии / В. Я. Фетисов // Социологические исследования. – 2007. – № 6, Июнь. – С. 28-38.
196. Філософія / За ред. Г. А. Заїченка, В. М. Сагатівського, І. І. Кального, В. І. Даниленка. – К.: Вища школа, 1995. – 455 с.
197. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл: Сборник: Перевод с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
198. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Эрих Фромм. – Перевод с англ. – Минск: ООО «Попурри», 2000. – 672 с.
199. Фромм Э. Искусство любить: Исследование природы любви / Эрих Фромм. – Перевод с англ. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
200. Харчева В. Г. Основы социологии: Учебник / В. Г. Харчева. – М.: Логос, 1997. – 301 с.
201. Хомич Г. О. Основы психологічного консультування: навчальний посібник / Г. О. Хомич, Р. М. Ткач. – К.: МАУП, 2004. – 152 с.
202. Хомра А. У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / А. У. Хомра / Ин-т экономики; Отв. ред. В. С. Стешенко. – К.: Наукова думка, 1990. – 176 с.
203. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни. – СПб.: Питер, 2002. – 224 с.
204. Цивилизационная структура современного мира / Под ред. акад. НАН Украины Ю. Н. Пахомова, докт. фил. н. Ю. В. Павленко; НАН Украины, Институт мировой экономики и международных отношений. – В 3-х т. – Т. 1: Глобальные трансформации современности. – К.: Наукова думка, 2006. – 690 с.
205. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.

206. Чередник Г. Ю. Інтеракційні механізми соціалізації учнів середньої школи України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціологічних наук: спец. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / Галина Юріївна Чередник. – К., 2008. – 24 с.
207. Черниш Н. Й. Соціологія: курс лекцій / Н. Й. Черниш. – Львів: Видавництво ЛБА, 1998. – 348 с.
208. Чурилова Л. С. Особенности социализации дезадаптированных детей в трансформирующемся обществе: дис. ... канд. социологических наук: спец. 22.00.04 – социальная структура, социальные институты и процессы / Людмила Сергеевна Чурилова. – М.: РГБ, 2003. – 200 с.
209. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Перевод с английского В. Б. Ольшанского. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.
210. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – Пер. с нем.; науч. ред. В. А. Ядов. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
211. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц. – Пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.
212. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Американская социологическая мысль: Тексты / Сост. Е. И. Кравченко; Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с. – С. 474-488.
213. Энциклопедический социологический словарь / Под общей ред. Г. В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 997 с.
214. Эриксон Э. Х. Детство и общество / Э. Х. Эриксон. – СПб.: ЛЕНАТО АСТ, 1996. – 589 с.
215. Юдина Т. Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов / Т. Н. Юдина. – М.: Академический Проект, 2006. – 272 с.
216. Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – М.: Наука, 1987. – 634 с.
217. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М.: Добросвет, 1988. – 596 с.

218. Abromaitiene L. The Emerging Aspects of Children's Social and Educational Problems in the New Members States EU, 2004 / L. Abromaitiene. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/00003777.html>.
219. De Silva I. Demographic and Social Trends Affecting Families in the South and Central Asian Region / I. De Silva // Major Trends Affecting Families: A Background Document. Report for United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Division for Social Policy and Development, Program on the Family, 2003, May, P. 10-11. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.un.org/esa/socdev/family/Publications/mtdesilva.pdf>.
220. Ignatola N. The Educational Problems and the Problems of Socialization Children of Migrants in the Conditions of Formation Ukrainian Democratic Society. Acta Sana «Mens sana in corpore sano» / Natalia Ignatola, Victoria Ryul' // The Theory and Practice of the Health and Social Service Scientific Journal of Szeged Faculty of Health Sciences and Social Studies. – 2009. – Vol. 4. – No. 2. – P. 24-29.
221. Ignatolji N. A munkaügyi migracio tarsadalmi kovetkezmenyei / Natália Ignatolji, Viktória Rjuly // Szocialis munka es tarsadalmi környezet. – Szeged, 2010. – Majus 20-21. – P. 59.
222. Kobasa D. Personality and social resources in stress resistance / D. Kobasa, M. Puccetti // Journal of Personality and Social Psychology. – 1983. – Vol. 45. – P. 4.
223. Krieger H. Migration Trends in an Enlarged Europe / H. Krieger // European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions; Dublin, 2004. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://aa.ecn.cz/img_upload/9e9f2072be82f3d69e3265f41fe9f28e/20004_migration_trends.pdf.
224. McDougall W. An Introduction to Social Psychology: Fourteenth Edition with Three Supplementary Chapters / William McDougall. – Batoche Books, Kitchener, Ontario, 2001. – 324 p.
225. Nosseir N. Family in the New Millennium: Major Trends Affecting Families in North Africa / N. Nosseir // Major Trends Affecting Families: A Background Document. Report for United Na-

tions, Department of Economic and Social Affairs, Division for Social Policy and Development, Program on the Family, 2003, P. 14-15 (citations omitted). [Электронный ресурс] // Режим доступа:

<http://www.un.org/esa/socdev/family/Publications/mtnosseir.pdf>.

226. Thomas W. The Polish peasant in Europe and America / W. Thomas, F. Znaniecki. – New York, 1958. – 741 p.
227. Todaro M. Internal migration in developing countries: a survey // Population and economic change in developing countries / M. Torado. – Ed. R. Easterlin. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 361-402.
228. Williams P. G. Coping processes as mediators of the relationship between Hardiness and health / P. G. Williams, D. Y. Wiebe, T. W. Smith // Journal of Behavioral Medicine. – 1992. – Vol. 15. – P. 3.

ЗМІСТ

Андрій Камбур. Орієнтир на соціалізацію дітей _____	3
ПЕРЕДМОВА _____	5
Частина 1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціалізації дитини _____	16
1.1. Соціалізація особистості: зміст, етапи процесу, структура й механізми _____	16
1.2. Феномен соціалізації особистості дитини в соціологічному дискурсі _____	36
1.3. Агенти соціалізації дітей у сучасній Україні та проблема неефективності їхньої соціалізаторської діяльності _____	53
Частина 2. Особливості соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпаття _____	71
2.1. Транскордонна трудова міграція як соціальне явище та її вплив на соціалізацію дітей трудових мігрантів _____	71
2.2. Обґрунтування соціологічного дослідження соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області _____	86
2.3. Специфіка закарпатського заробітчанства та процесів соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів Закарпатської області _____	91
Частина 3. Соціалізація дітей транскордонних трудових мігрантів у системі додання життєвих труднощів _____	101
3.1. Особливості життєвих труднощів дітей транскордонних трудових мігрантів _____	101
3.2. Особливості соціалізації дітей транскордонних трудових емігрантів _____	111
3.3. Моделі додання життєвих труднощів у процесі соціалізації дітьми транскордонних трудових мігрантів _____	132
3.3.1. Ресурси самостійного додання життєвих труднощів та можливості їх виористання _____	132
3.3.2. Соціальна допомога як засіб додання життєвих труднощів і відновлення соціалізаційного потенціалу _____	150
ПІСЛЯМОВА _____	175
ДОДАТКИ _____	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ _____	193

Наукове видання
Рюль Вікторія Олександрівна

**СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ
ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ЗАКАРПАТТЯ**

Монографія

Серія «Studia Regionalistica» / Сьоме видання

Координатор проекту – *Маріан Токар*

Коректура та редакція – *авторська*

Верстка та дизайн – *Сергій Тополянський*

Підписано до друку 28.11.2013 р.

Формат 64x90/16. Папір офс. Гарнітура Times.

Друк офс. Ум. друк. арк. 12,9. Обл. вид. арк. 9,92.

Тираж 300 шт. Замовлення № 123.

Видавництво ФОП Бреза А.Е.

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22

Свідоцтво Суб'єкта видавничої справи ДК № 4091 від 15.06.2011 р.

Друк: ФОП Бреза А.Е., тел.: 050 43-22-437

В.О. Рюль

Р 97 Соціалізація дітей трудових мігрантів Закарпаття: Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 7; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2013. – 222 с.

ISBN 978-966-2668-50-6

Дослідження присвячене виявленню та аналізу специфічних особливостей життєвих труднощів у процесі соціалізації дітей транскордонних трудових мігрантів на прикладі Закарпатської області. На емпіричному матеріалі доведено, що діти українських трудових мігрантів мають власну систему ціннісних диспозицій (смислів) щодо розуміння життєвих особистих та сімейних труднощів і способів їхнього додання.

Видання розраховане на широке коло читачів, фахівців, державних службовців, краєзнавців.

УДК 316-053.2 (477.87)

ББК 60.542.14 (4 Укр – 4 Зак)

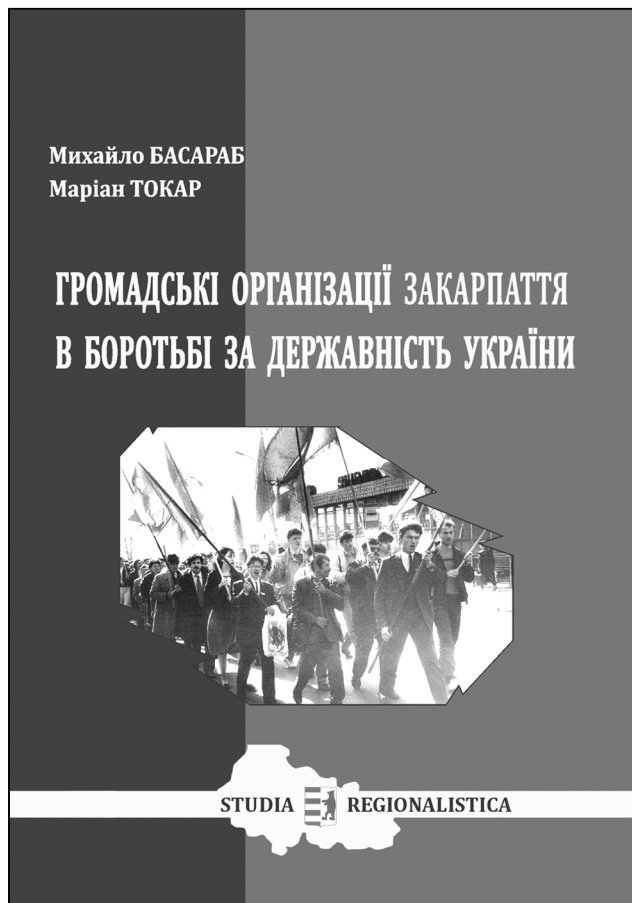
*У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком*

Перше видання «SR»

Михайло Басараб, Маріан Токар

Б 27 Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 336 с.

ISBN 978-966-671-224-3

У монографії ужгородських дослідників аналізується процес утворення та діяльності перших громадських організацій Закарпаття новітньої доби боротьби за державну незалежність України. Здійснено аналіз формування суспільно-політичного масового руху, творення громадсько-політичних, культурно-просвітніх, патріотичних організацій, товариств, об'єднань. Досліджено умови їхнього функціонування, проблеми структурної розбудови, аспекти співпраці. Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК 329.71 (477.87) «1980/1990»
ББК Ф7 (4Укр – 4Зак) 6

*У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком*

Друге видання «SR»

Юрій Остапець, Маріан Токар

О 76 Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 2; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.

ISBN 978-966-671-225-0

У монографії дослідників аналізуються виборчі процеси в Закарпатті впродовж усього ХХ – початку ХХІ століть. Автори досліджують умови проведення виборчих перегонів різних рівнів, їх наслідки, склад учасників – суб'єктів виборчих процесів у різні історичні проміжки часу. Головний акцент робиться на парламентських виборах.

Видання розраховане на фахівців – політологів, соціологів, істориків, студентський загал та всіх, хто цікавиться історичним минулим і сучасним Закарпаття.

УДК 324 (477. 87)
ББК Ф3 (4Укр – 4Зак) 6

*У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком*

Третє видання «SR»

**Микола Вегеш, Стефан Д. Молнар, Йосип Молнар,
Юрій Остапець, Роман Офіцинський, Маріан Токар,
Чілла Фединець, Степан Черничко**

X94 Хроніка Закарпаття. 1867 – 2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867 – 2010 / українсько-угорське двомовне видання; Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány: / Серія «Studia Regionalistica» / № 3; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – 312 с.

ISBN 978-966-2095-55-5

карпаття.

У пропонованому українсько-угорському виданні систематизована хронологія найважливіших подій з історії Закарпаття впродовж 1867–2010 років. Хроніка висвітлює прояви історичного розвитку регіону, а саме політичні, правові, соціальні, економічні, культурні, освітні. Акцентовується увага на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, їхнього сучасного співіснування.

Посібник розрахований на учнівську та студентську молодь, а також на тих, хто цікавиться сторінками історії За-

УДК 930.24 (477. 87) «1867/2010»
ББК ТЗ (4Укр – 4Зак)

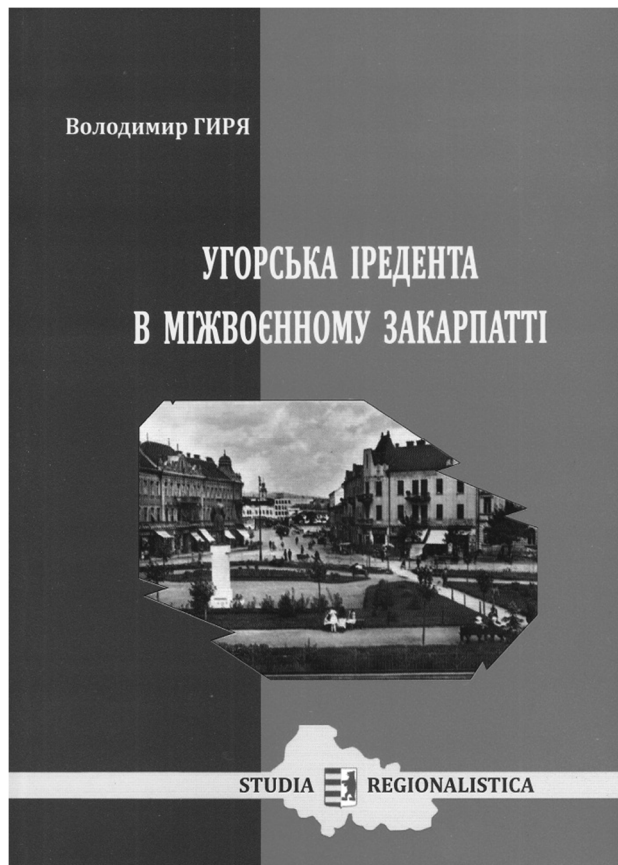
**У серії «*Studia Regionalistica*»
вийшли друком**

Четверте видання «SR»

Володимир Гиря

Г 51 Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті): Монографія / Серія «*Studia Regionalistica*» / № 4; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. – 200 с.

ISBN 978-966-671-319-6

У центрі уваги дослідження постали складності суспільно-політичного розвитку Закарпаття, пов'язані з діяльністю угорської іреденти на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). Зроблено узагальнюючий аналіз впливу на політичний розвиток Закарпаття угорського фактора, покликаного відновити територіальну цілісність Угорського королівства довоєнного періоду.

Науковому аналізу підлягають перші кроки угорської іреденти в краї після завершення Першої світової війни, активна діяльність угорських політичних партій Закарпаття, їх провідних діячів, що співпрацювали з угорською агентурою.

УДК 94 (477. 87) «1919/1939»
ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

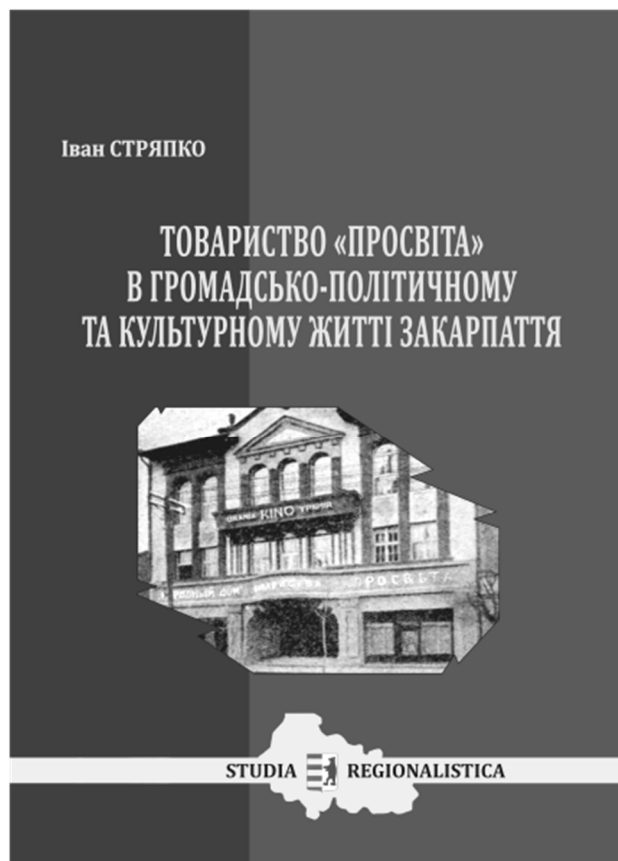
*У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком*

П'яте видання «SR»

Іван Стряпко

С 87 Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939): Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 5; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2012. – 328 с.

ISBN 978-966-332-109-7

широкий загаль читачів.

У дослідженні аналізується процес створення та функціонування культурно-просвітницького товариства «Просвіта» у Закарпатті в 1920 – 1939 роках.

Автор акцентує увагу на впливі організації на громадсько-політичне й культурне життя регіону. Науковому осмисленню підлягають ідейні витоки та програмні положення товариства.

Значна увага приділена видавничій, літературній, музейній, бібліотечній, театральній та музичній діяльності.

Видання розраховане на

УДК 94 (477. 87) «1920/1939»: 061.2
ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

*У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком*

Шосте видання «SR»

Тетяна Сергієнко

С 32 Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки ХХ – початок ХХІ століть): Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 6; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Карпати, 2012. – 274 с.

ISBN 978-966-671-225-0

У монографії досліджується процес становлення і розвитку системи українсько-словацького міждержавного співробітництва у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. Розглядаються проблеми перехідного періоду співробітництва та формування договірно-правової бази міждержавних відносин двох незалежних країн, становлення системи взаємодії між основними державними інституціями України і СР тощо.

Видання розраховане на фахівців – істориків, міжнародників, політологів, студентів

та всіх, хто цікавиться історією українсько-словацьких відносин.

УДК (477+437.6):327
ББК ТЗ (4Укр=4Слов)+Ф4

СПІЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ
Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики
Ужгородського національного університету та
Інституту етнонаціональних досліджень
Угорської академії наук

Авторський колектив пропонованого видання спробував системно висвітлити взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття від 1919 до 2009 року. Для детального ознайомлення авторами подаються цікаві матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, духовного життя закарпатців. Автори акцентують увагу, зокрема на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також на ключових елементах їхнього сучасного співіснування.

Керівниками редакційної колегії, до складу якої увійшли Юрій Остапець, Роман Офіцинський, Ласло Сорко, Маріан Токар та Степан Черничко, виступили Микола Вегеш (Україна) та Чілла Фединець (Угорщина). Усього авторський колектив склали 26 дослідників з Ужгорода, Берегова, Києва, Будапешта.

